

А. О. Ткаченко, І. В. Ткаченко

**СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКИХ
УСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ:
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
(XVIII СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ)**

м. Суми
видавництво “Ярославна”
2014

УДК 33.338 (075.8)
ББК 65.03 (4 Укр - 4 Сум)
Т-48

Рекомендовано до видання Вченою радою ДВНЗ «УАБС НБУ»,
протокол № 11 від 02.07.2014 року

Автори:

А. О. Ткаченко, кандидат юридичних наук, кандидат історичних наук,
доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін ДВНЗ «УАБС НБУ»

І.В. Ткаченко, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
теоретичної і прикладної економіки ДВНЗ «УАБС НБУ»

Рецензенти:

В. В. Калініченко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

А.О. Монаєнко, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової
роботи Класичного приватного університету м. Запоріжжя, Заслужений юрист
України

І.О. Школьник, доктор економічних наук, професор, проректор ДВНЗ
«УАБС НБУ»

**Т-48 Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських
установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII
століття – початок 30-х років ХХ століття)/А. О. Ткаченко,
І. В. Ткаченко. – Суми: видавництво «Ярославна», 2014. – 252 с.**

ISBN 978-966-7538-69-1

У монографії висвітлено історичний процес становлення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності, починаючи з XVIII ст. до початку 30-х років ХХ ст. У визначених хронологічних рамках досліджується еволюція банківської системи, її структурна побудова та функціональне призначення. На основі широкої джерельної бази систематизовано економіко-правові чинники діяльності банківської системи, особливості її функціонування у різні історичні періоди, визначено місце та роль банків і загалом фінансово-кредитної системи у розвитку суспільства та процесах державотворення. Досліджено виникнення в Україні банківських установ, розкрито механізм управління ними.

Монографія розрахована на науковий та громадський загал у галузі історії банківництва, на викладачів і студентів навчальних закладів освіти, усіх, хто цікавиться вітчизняним досвідом становлення, розвитку та організації кредитно-банківських установ на території України.

УДК 33.338 (075.8)
ББК 65.03 (4 Укр - 4 Сум)
ISBN 978-966-7538-69-1

© Ткаченко А.О., Ткаченко І.В., 2014 р.
© Видавництво «Ярославна». 2014

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Розділ 1. Загальні питання наукового дослідження	20
1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження	20
1.2. Теоретико-методологічні основи і поняттєво-термінологічний апарат дослідження	43
1.3. Передумови створення і діяльності банківських установ на території України	53
Розділ 2. Формування мережі банківських установ на території України у XVIII – на початку XX століття	79
2.1. Виникнення і розвиток кредитних установ у XVIII–першій половині XIX ст	79
2.2. Створення і діяльність банківських установ у другій половині XIX ст.	86
2.3. Характеристика діяльності банківських установ на початку XX ст.	129
Розділ 3. Створення і діяльність банківських установ за українських владних режимів у 1917–1921 рр.	147
3.1. Доба Української Центральної Ради	147
3.2. Гетьманат П. П. Скоропадського	154
3.3. Правління Директорії УНР	160
3.4. Західноукраїнська Народна Республіка	166
Розділ 4. Націоналізація, реорганізація і ліквідація банків у радянській Україні (1917–1921 рр.)	173
Розділ 5. Банківські установи у період нової економічної політики 1921–1928 рр.	186
Розділ 6. Банківські установи у період кінця 20-х рр. – початку 30-х рр. XX століття	191
Висновки	195
Список використаних джерел	201
Додатки	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Умовні скорочення	Повна назва
АЗБ	Акціонерні земельні банки (банк)
АКБ	Акціонерні комерційні банки (банк)
АТ «ПБ у м. Ужгород»	Акціонерне товариство «Підкарпатський банк у м. Ужгород»
АТ «РНБ у м. Ужгород»	Акціонерне товариство «Російський народний банк у м. Ужгород»
ГЕР	Головна економічна рада
ВРНГ	Вища Рада Народного Господарства
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ГС	Генеральний секретаріат
ДАВО	Державний архів Вінницької області
ДАЗО	Державний архів Закарпатської області
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАЛО	Державний архів Львівської області
ДАЛугО	Державний архів Луганської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДАСО	Державний архів Сумської області
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
ДАЧеркО	Державний архів Черкаської області
ДвДЗБ	Дворянський державний земельний банк
ДВНЗ	Державний вищий навчальний заклад
ДЗБ	Державний земельний банк
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
НБУ	Національний банк України
НКФ	Народний комісаріат фінансів
ПЗЗ	Повне зібрання законів Російської імперії
ПКБ	Південний комерційний банк
РНГ	Рада народного господарства
РНК	Рада Народних Комісарів

РНМ	Рада Народних Міністрів
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СНК	Совет Народных Комиссаров
СПБ	Селянський поземельний банк
СПб	Санкт-Петербург
ТВК	Товариства взаємного кредиту
УДБ	Український державний банк
УЕР	Українська економічна рада
УНКБ	Український народний кооперативний банк
УНР	Українська Народна Республіка
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	Українська Центральна Рада
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і органів управління України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

*Нашому синові
Олександру присвячується*

В сучасних умовах актуальною залишається проблематика дослідження процесу становлення кредитно-банківських установ на території України; формування вітчизняної банківської системи, осмислення власного історичного досвіду розвитку банківської діяльності, місця і ролі банків у розбудові державності. При цьому дослідження діяльності банків є багатоаспектною проблемою як правового, так і економічного спрямування. Наявність банківської системи є показником державності та рівня зрілості фінансових відносин у державі.

Україна має багату економіко-правову спадщину. Проте чимало напрямів усе ще потребують ретельного вивчення. Це стосується й історії розвитку банківської сфери. Дослідження становлення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності є спробою висвітлити одну з найважливіших граней української історії, вивчення якої в умовах сучасного розвитку національного ринкового господарства має велике пізнавальне, виховне і прикладне значення.

Справа у тому, що дослідження та критичне врахування власного історичного досвіду в становленні банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності є вкрай важливим для сучасного етапу розвитку. Ґрунтовне вивчення та аналіз економіко-правових процесів зародження й діяльності банківських установ, повчальних уроків минулого є підґрунтям розв'язання проблеми сучасного ефективного функціонування цієї ланки національного господарства. Цим обумовлюється актуальність і теоретична вагомість обраної теми монографічного дослідження.

Стан і розвиток банківської системи є показником рівня зрілості кредитно-фінансових відносин держави. На території України довгий час у силу різних причин гальмувався розвиток національного господарства та панувала цілковита монополія Російської держави у сфері фінансової діяльності. Власне, як і потім, після реформи 1861 р., коли розпочалося формування нової економічної системи, яке зумовило трансформацію існуючої до того

часу банківської мережі. Поряд з державними починають виникати і недержавні банки. Створюється багато комерційних і громадських банків з численними відділеннями, конторами, агентствами тощо. Оскільки цей процес був складовою частиною загальноросійського, то його висвітлено на фоні становлення банківської системи Російської імперії в цілому. Також у монографії досліджено виникнення в Україні та Росії перших банків, їх типів, структури та функцій.

До останнього часу зовсім незначним був досвід наукового дослідження створення національної мережі банківських установ, розкрито їх роль у процесі державотворення.

Об'єктом дослідження є історичний процес створення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності починаючи з другої половини ХІХ ст. до початку 30-х років ХХ ст.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні, організаційні та економіко-правові засади розвитку банківської системи на теренах України в досліджуваній період.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на системному підході до загальнотеоретичного, історико-еволюційного, економіко-правового осмислення становлення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності починаючи з другої половини ХІХ ст. до початку 30-х років ХХ ст. Особливістю даного монографічного дослідження стало те, що затребуваним виявилось застосування системної методології для розкриття участі держави у процесі становлення банківських установ і формування вітчизняної банківської системи на різних етапах досліджуваного періоду.

При аналізі структури та динаміки становлення й розвитку банківських установ використані діалектичний та логічний методи, метод історизму, статистичний метод, методи аналізу і синтезу, конкретного і абстрактного та структурний метод. Крім того, при дослідженні особливостей формування науково-теоретичних та економіко-правових поглядів і позицій вітчизняних економістів, правників та державних діячів у визначених хронологічних рамках дослідження щодо кредиту, банків та банківської системи

застосовано також аналітичний метод та метод порівняльних характеристик.

Хронологічні межі роботи охоплюють другу половину XIX ст. до початку 30-х років XX ст., що обумовлено започаткуванням процесу формування банківських установ на території України, розбудови їх мережі в умовах державотворчих пошуків, згортанням їх діяльності в умовах радянської державності, спробами відновити їх діяльність в умовах нової економічної політики та їх системну ліквідацію у кінці 30-х рр. XX ст. У роботі є й необхідні для загального розуміння історичні екскурси.

Мета дослідження

Зазначена мета обумовила постановку та розв'язання таких завдань:

- висвітлити теоретичну базу створення і розвитку банківських установ на території України;
- охарактеризувати передумови становлення й розвитку банківської діяльності на території України, економіко-правові засади діяльності банків у визначені хронологічні рамки;
- простежити процес формування мережі банківських установ на території України у 1860-х рр. – на початку XX століття;
- розглянути створення і діяльність банківських установ за українських владних режимів у 1917–1921 рр.;
- проаналізувати хід ліквідації і реорганізації банків у радянській Україні (1917–1921 рр.);
- вияснити специфіку діяльності банків у період нової економічної політики (1921–1928 рр.);
- визначити чинники, що зумовили докорінні трансформації банківської діяльності, процесів реформування банківської системи;
- дослідити процес забезпечення законодавчого державного регулювання та його вплив на функціонування банківських установ у досліджуваній період.

Наукова новизна результатів монографічного дослідження полягає у аналізі з сучасних теоретико-методологічних позицій історичного економіко-правового процесу створення банківських установ і розвитку кредитно-банківських відносин на території України з другої половини XIX ст. до початку 30-х років XX ст. Так, зокрема, на основі опрацювання статистичних даних та вивчення

нормативно-правових документів з'ясовано специфіку організаційно-правових форм та характерні риси функціонування мережі банківських установ на території України, визначено чинники, що спричинили процес їх становлення, виявити особливості їх розвитку у межах досліджуваного періоду; розкрито теоретико-методологічні основи і поняттєво-термінологічний апарат дослідження еволюції банківських установ; визначено роль Австро-Угорської та Російської імперій у процесі становлення і розвитку банківських установ, формування банківської політики на території України в умовах іноземного панування; здійснено аналіз структури правовідносин та ефективності правового регулювання у кредитно-банківській сфері.

Практичне значення одержаних результатів полягає у ретроспективному аналізі створення та розвитку банківських установ на території України у другій половині XIX – кінці 20-х рр. XX ст., що дає підстави для екстраполяції вітчизняного досвіду та розв'язання актуальних проблем функціонування сучасної банківської системи України.

Одержані теоретичні результати дослідження використовуються в навчальному процесі ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України» при викладанні нормативних курсів «Історія економіки та економічної думки», «Історія економічної думки України», низки спецкурсів при проведенні занять у рамках навчання за професійною програмою підвищення кваліфікації спеціалістів територіальних управлінь НБУ.

Банки – це одні з прадавніх кредитних установ. Щодо передумов їх виникнення існує ціла низка гіпотез, як і безліч підтверджень, що подібні ним інститути існували вже в давнину. Доктор економічних наук О. Лаврушин пише, що існуючі уявлення про природу появи банків розходяться не на 1-2 десятиліття, а охоплюють майже 2 тисячі років. Значить, суть питання про перші банки навіть не стільки у визначенні якоїсь історичної дати, скільки у визначенні того, що ж вважати банком¹.

Слово «банк», що увійшло практично до усіх європейських мов, веде своє походження від італійського «banco» – «лава, прилавок» (на який міняйла викладали свої гроші). Аналогічні назви лихварів і міняйл у Древній Греції – трапезиты (τραπέζα – стіл), в Древньому Римі – табулярії або менсарії (tabula, mensa – стіл), на Русі – столешники.

Час походження перших банківських установ, визначити неможливо, проте відомо, що окремі види банківських операцій виконувалися ще в Древньому Вавилоні і Єгипті, Фінікії і Карфагені, у Древній Греції і Римі. Банки, щоправда під іншими назвами, існували за незначним виключенням у всіх прадавніх народів і утворювалися майже одночасно з переходом від мінової торгівлі до грошового обігу. Існують відомості про прадавні банки фінікіян, карфагенян і єгиптян, але вони настільки уривчасті, що по них не можна скласти повного поняття про їх організацію. Так, зокрема, у Стародавньому Єгипті банківські операції здійснювалися ще в III тисячолітті до н.е., що не може не вражати увагу дослідників.

Цікаво, що вже перші банки мали великий набір функцій. У Вавилоні, наприклад, банки надавали кредити, купували і продавали земельні ділянки, виконували інші операції, навіть поставляли рабинь у публічні будинки, про що повідомляє Евелін Кленгель-Брандт у книзі «Подорож у древній Вавилон»². У літературі зустрічаються імена перших банкірів – вавилонського банкіра Небоагіддіна Едісібі, помпейського – Цецилія Юкунда й ін. Але із занепадом держав, де вони налагодили діяльність, зник і

¹ Лаврушин О. Банк и народное хозяйство / Лаврушин О. // Вопросы экономики. – 1991. – № 12. – С. 12.

² Кленгель-Брандт Э. Путешествие в Древний Вавилон / Э. Кленгель-Брандт. – М. : Наука, 1979. – 260 с.

накопичений ними досвід кредитної справи. Детальніші відомості є про Вавилонський банк, що існував у XIII ст. до н. е.³ Вавилон іноді називають першим мегаполісом у історії людства⁴. Значного розвитку у ньому набуло лихварство, причому найбільшими кредиторами були храми. Позика надавалася під заставу майна чи майбутнього врожаю, бо кредитори були позбавлені можливості обертати боржників у рабство.

У період становлення держав на етапі досить жвавого розвитку товарного обміну, грошових і кредитних стосунків, задовго до мануфактурної стадії капіталізму, виникли перші банки. Вони, як відомо, існували вже в рабовласницькому суспільстві. У Древньому Римі були зафіксовані первинні норми банківського і кредитного права. Згідно з цими нормами, як відмічають дослідники, у III ст. до н. е. римські банки, що спеціалізувалися на мінняльній справі, називалися нумуляріями, яким дозволялося вести кредитні операції. Арентарії, що спеціалізувалися на кредитних операціях, на базі посередництва в платежах почали надавати позики своїм клієнтам.

Дослідники стверджують, що буквальне тлумачення банку приводить до висновку про те, що походження його слід відносити лише до такого періоду розвитку господарства, коли гроші стали виконувати функцію світових грошей. Проте відомо, що підлягаюча зберіганню операція, орієнтована на внутрішній обіг, є більш древньою і саме вона більшою мірою наближає нас до розуміння суті кредитних установ. Вже в ті далекі часи поряд з кредитними операціями древніх банків поступово отримували розвиток і розрахунки по обслуговуванню вкладників. Вони здійснювалися за допомогою так званого «трансферита», тобто перенесення грошових коштів з однієї таблиці (рахунку) у іншу. Кожен вкладник в древньому банку мав свій особистий документ – таблицю з позначенням його імені.

Традиційно виникнення банків пов'язують з розвитком грошових відносин. У древні часи до деяких грошових операцій склалося критичне відношення виходячи з їх корисності для

---

³ Батюшков Д. Д. Банки. Их значение, операции, историческое развитие и счетоводство / Д. Д. Батюшков. – Владикавказ, 1904. – С. 4–5.

⁴ Margueron J.-C. Babylone, la première mégapole? / Margueron J.-C. Mégapoles méditerranéennes / Claude Nicolet. – Paris, Maisonneuve et Larose, coll. «L'Atelier méditerranéen», 2000. – P. 478.

суспільства. Аристотель (384 до н. е. – 322 до н. е.) – давньогрецький філософ, класифікував усі види господарства і діяльності на дві частини – економіка і хрематистика. До економіки як цілком природній сфері, на його думку, відносилися землеробство, ремесло і дрібна торгівля. До другої частини (неприродної) він відносив засуджувані у громадській думці великі торговельні, посередницькі і лихварські операції, суть яких полягала в мистецтві наживи. Аристотель засуджував використання грошей не за істинним призначенням, тобто не заради мінової торгівлі, а для стягування відсотків⁵.

Точної дати зародження банків немає. А от першість щодо заснування банків приписують італійським міняйлам X ст. Розвиток торгівлі і мореплавання привів до розвитку банківської діяльності. В середині XII ст. на Ріальто⁶ відкрилися перші банки⁷.

Банки в сучасному розумінні суті цих кредитних установ зароджуються в Середньовіччя. Зібрання законів і урядових розпоряджень Середньовічних торговельних республік і міст повні численних постанов, що регламентували діяльність банківських установ. Головною метою банківського законодавства цього періоду було прагнення забезпечити цілість увірених вкладів і виконання банками усіх зобов'язань, що лежали на них.

Вже на початку розвитку банкової справи починаються спроби державної влади впливати на банкову діяльність. Банки, будучи важливими чинниками грошового обігу, регулювання якого було завжди одним з головних завдань державного управління, не могли не викликати до себе особливої уваги урядів.

Банки як установи з відповідною назвою вперше з'явилися у XII ст. Саме тоді у Флоренції, Генуї, Пізі, Венеції та інших містах Італії почав активно розвиватися банківський капітал, причому лідерство належало першим двом містам-державам⁸, які навіть фінансували хрестові походи. Відомо, що саме генуезці видали величезну позику

---

⁵ Аристотель. Сочинения: В 4-х т. / Аристотель. – Т. 4. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – С. 395.

⁶ Міст Ріальто (італ. Ponte di Rialto) – один з чотирьох мостів через Гранд-канал у Венеції, розташовувався у кварталі Ріальто. Найперший і самий древній міст через канал.

⁷ Джон Норвич. История Венецианской республики / John Julius Norwich. A History of Venice. – New York, 1982. – М. : АСТ, 2009. – С. 25.

⁸ Правосудов С. Ошибки Андрея Фурсова? / Правосудов С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravosudovs.livejournal.com/19401.html>

Людовикові Святому. Установи банківського типу займалися виконанням найпростіших операцій, таких як експертиза і обмін монет різних країн, що було умовою забезпечення торгівлі, що було викликано строкатістю монетних систем⁹. З часом вони навіть відкуповували право карбування металевих грошей. Це були банки, які згодом отримали назву розмінних. Їм доводилося влаштовувати спеціальні комори для зберігання грошей. Цими сховищами стали користуватися приватні особи. Так з'явилися установи, зайняті зберіганням грошей і цінностей – так звані підлягаючі зберіганню банки.

Таким чином виникли перші громадські (пайові) банки Венеції 1157 р.¹⁰, Барселони 1349 р., Генуї 1407 р. Вклади повинні були зберігатися недоторканими і видаватися негайно на вимогу. За послуги їх збереження вкладники платили банкам певну винагороду. У Венеції було створено перший урядовий банк, хоча він більше відповідав цьому типу установ своєю назвою, а не функціями, бо був призначений переважно для забезпечення функціонування складного міського господарства.

У другій половині XVI ст. починається золоте століття генуезьких банкірів, «Століття Генуї», за оцінкою Броделя, хронологічні рамки якого охоплюють 1557–1627 рр.¹¹. Проте і після цього генуезькі банки зберігають свій вплив, – достатньо згадати факт видачі ними значного кредиту імператриці Катерині Другій у розмірі 1 млн піастрів. Як підкреслював Ф. Бродель «У Венеції усе робилося заради держави; у Генуї – усе для капіталу»¹². Перша модель стара, традиційна, – ми її можемо побачити ще на прикладі античних Афін. Друга – принципово нова, раніше історії незнайома.

У 1584 р. у Венеції для поживлення торгівлі і промисловості був заснований перший громадський банк (Banko delta Piazza de Rialto).

---

⁹ Так, в одній Німеччині до кінця Середніх віків налічувалося до 600 монетних дворів.

¹⁰ У літературі зустрічається й інша дата його створення 1171 р. Див. : Щетинін А. І. Гроші та кредит: Видання 4-те, перероблене та доповнене / А. І. Щетинін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 440 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uchebnikionline.ru/finansu/groshi_ta_kredit_-_schetinin_ai/tsentralni_banki-1.htm

¹¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 2. Ігри обміну / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/lib/braudel.htm>

¹² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 2. Ігри обміну / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/lib/braudel.htm>

Банк управлявся чиновниками, призначеними урядом. Незабаром, проте, недосвідчених чиновників довелося замінити приватними банкірами, які внесли значне пожвавлення у здійснення операцій банком. Перший час венеціанський банк користувався монополією. Приватним особам було заборонено влаштовувати банкірські контори. Банку було заборонено здійснювати які-небудь операції на вкладені гроші. За вклади банк відсотків не платив.

У 1619 р. був заснований у Венеції інший громадський банк, так званий жиробанк. Подібні ж операції здійснював генуезький банк св. Георгія (Casa di S.Giorgio), що отримав остаточну організацію в 1407 р. Виникнення його відноситься до середини XII ст. і пов'язане з наданням позик уряду приватними особами, причому на сплату відсотків і погашення їм надавалося право на стягнення деяких податків і митних зборів у Генуї. Для збору податків і здійснення розрахунків кредитори держави утворили особливі товариства, які злилися у 1407 р. в одне товариство під назвою товариство св. Георгія. Керівництво товариства, що складалося з декількох членів, було незалежним від державної влади, і правителі республіки при вступі на посаду давали присягу зберегти недоторканими права і свободи цієї установи. Вже 1408 р. товариству було дозволено приймати приватні вклади, причому за основу усіх розрахунків була прийнята, як і у венеціанському банку, особлива умовна монета. Пізніше банк св. Георгія позичає генуезькому уряду великі суми, для покриття яких отримує право управління колоніальними землями Генуї.

Дещо пізніше виникла особлива банківська операція, яка отримала назву жиро (від італ. giro – круг, оборот)¹³. Банки, що спеціалізувалися на операціях жиро, з'явилися у XVI ст. Такі банки дістали назву «жиробанки» (перевідні банки). Наприклад, «Banco del Giro» (Венеція, заснований в 1584 р., дістав цю назву в 1619 р.), «Wisselbank» (Амстердам, заснований в 1609 р.), «Wechsel-Banco» (Гамбург, 1619 р.) та ін. Для зручності розрахунків в умовах численності монетних систем суми вкладів в жиробанк

---

¹³ Суть її полягала у тому, що якщо дві особи, з яких одна повинна була заплатити іншій, мали вклади в одному і тому ж банку, то замість передачі готівки банк списував за наказом власника грошей (жироприказу) необхідну суму з рахунку одного і приписував її до рахунку іншого.

переводилися у єдині умовні платіжні одиниці із заздалегідь встановленим вмістом благородних металів певної проби.

З розвитком торговельних зв'язків такі зручні безготівкові жиророзрахунки стали здійснюватися і між вкладниками банків різних міст і навіть країн. Декілька десятків банкірів зустрічалися в якому-небудь місті (спочатку у французьких містах, потім переважно в італійській П'яченца) і здійснювали взаємний залік зустрічних зобов'язань, обслуговуючи таким чином значну частину європейського торгового обігу. Ця система отримала назву від французького міста Безансона, в якому проводилася в 1535–1568 рр., проте зберегла свою назву і надалі. Контролювалася вона в основному генуезькими банкірами.

Поступово банкіри почали пускати частину зібраних грошей в оборот і платити вкладникам певний відсоток як винагороду за передачу ним в тимчасове користування своїх грошових капіталів, які ці банки вживали для видачі кредитів. Так склався новий вид банків – вкладних (депозитних), таких, що стають посередниками між особами з вільними засобами і що потребують кредиту. Географічним центром раннього кредиту були італійські торговельні міста-держави, передусім Венеція, Генуя, Флоренція.

У другій половині XVII ст. в Західній Європі відбулося становлення системи комерційних банківських установ. Важливою обставиною при цьому є те, що зазначена система була основана на приватних комерційних засадах. Збільшення кількості банків почалося в другій половині XVII ст. з початком розвитку капіталістичних відносин. Так, у 1694 р. створено перший акціонерний банк Англії, що став однією з найважливіших кредитних установ цієї країни. У Росії до 1729 р. банків не було і тільки з цього року здійснюються банківські операції у так званій Монетній конторі.

Уряди окремих держав все частіше стали користуватися послугами банків, через що банківську справу починають прибирати у свої руки. Не довіряючи приватній ініціативі уряди засновують перші громадські банки.

Принципово новою установою стає Банк Англії (1694), який замість розмінно-вкладних операцій за зразком Венеціанського і Амстердамського банків, починає переважно здійснювати кредитні

операції. Інший важливий момент проявився у тому, що ключовим активом банку стають не лише і не стільки «живі» гроші, скільки цінні папери (в першу чергу, держоблігації). У цей же період (1695 р.) раніше чисто товарна Лондонська біржа запускає угоди з цінними паперами. Генуезька модель (хоча і без особливої участі самих генуезців), але вже в дещо іншій формі починає поширюватися і в Англії.

У складі Литовсько-Польської держави банківська діяльність на українських землях поділялась на християнську, де заборонялось нараховувати відсотки за кредитами, та єврейську. А першими державними банками можна вважати «побожні» банки, створені церквами та костелами. У XVII ст. з'явилися установи, де укладались різноманітні договори, зокрема кредитні. Це були так звані «контракти», які відбувались у Львові, Києві та інших містах¹⁴.

Нова епоха в історії стосунків влади до банкової справи почалася в XVII ст. з виникненням емісійних банків. Тільки поступово переконалися в необхідності урядового втручання в справу створення банками платіжних цінностей, але в той же час була проведена різка лінія між цією стороною банківської діяльності і усіма іншими. У той час уже усвідомлювалась необхідність урядової регламентації випуску банківських квитків, усім іншим банківським операціям була надана повна свобода.

Дещо пізніше від емісійних, у кінці XVII ст., з'явилися центральні банки. Спочатку вони кредитували уряди своїх країн. Деякий час емісією грошей займалися комерційні банки. Але вже у кінці XIX – початку XX ст. у більшості країн емісія банкнот стає монополією центральних емісійних банків. Вважається, що в Англії центральний банк виник раніше, ніж інших країнах. У своїй книзі «Походження центральних банків»¹⁵ Вера Сміт пише, що банк Англії був заснований у 1694 р.

У 1765 р. у Німеччині засновується «Королівський жиро- і позиковий банк Берліна» («Königliche Giro – und Lehnbank in Berlin»). У США першим банком, що отримав право займатися банківською

---

¹⁴ Колісник М. Б. Періодизація розвитку банківської системи України / Колісник М. Б. // Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.9. – С. 184–191.

¹⁵ Вера Сміт. Происхождение центральных банков / Вера Сміт. – Рус. перевод: Институт Национальной Модели Экономии. 2011. – 284 с.

діяльністю від американського уряду, став в 1781 р. філадельфійський Північноамериканський банк. У банку державі належала лише 20%, решта у приватних вкладників, включаючи англійських. Останньому чиннику немало посприяло, що ідеолог банку міністр фінансів Олександр Гамільтон був англійським шпигуном. Пізніше, вже як приватна особа, він заснував Банк Нью-Йорка, а його непримиренний супротивник Берр – Чейз Манхэттен банк¹⁶.

У Росії перші банки з'явилися при Єлизаветі Петрівні в 1754 р., коли був виданий Указ про основу Дворянських позикових банків і Купецького банку. У 1768 р. заснований чисто депозитний Асигнаційний банк, що поклав почало паперовому обігу в Росії. Великі приватні банки з'явилися фактично тільки після виходу «Положения о городских общественных банках» 1862 р.

Процес централізації банкотної емісії почався у XIX ст. і продовжувався практично ціле століття¹⁷. Він здійснювався різними шляхами і його суть полягала в передачі монопольного права на випуск банкнот одному банку.

Центральний банк – головний емісійний центр, що має низку владних повноважень стосовно комерційних банків. Центральний банк, як регулюючий інститут, поступово став займати особливе місце в грошовій системі у кінці XIX ст. На початку XX ст. почалася інтенсивна централізація в банківських системах. Був повсюдно скасований золотий стандарт, що зумовило появу нових функцій у діяльності центрального банку. Відтепер він став прогнозувати зростання грошової маси і застосовувати фінансові методи заборони інфляції, а по суті, управляти вартістю грошей¹⁸.

Цікаві думки про еволюцію грошово-кредитної системи містяться в роботі Е. Епштейна «Емісійні і кредитні банки в новітній

---

¹⁶ Сергей Правосудов. Ошибки Андрея Фурсова? / Сергей Правосудов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravosudovs.livejournal.com/19401.html>

¹⁷ Щетинін А. І. Гроші та кредит: Видання 4-ге, перероблене та доповнене / А. І. Щетинін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 440 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://b-ko.com/book_177_glava_21_3.5.%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B8_%EF%BF%BD.html

¹⁸ Братко А. Г. Центральный банк в банковской системе России / Братко А. Г. – М. : Спарк, 2001. – 335 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://knu.znate.ru/docs/index-415235.html?page=28>

еволюції народного господарства»¹⁹, опублікованій в 1913 р. Історію платіжних і мінових знаків за час виконання благородним металом функції грошей він ділить на чотири періоди.

Перший, самий триваліший, охоплює час, протягом якого в обігу знаходилися спочатку тільки зливки, а потім монети певної ваги і відсоткового вмісту благородного металу. На цьому етапі не було довіри до грошей. Уряди намагалися зменшити золотий вміст металу.

Другий період – поява перших банків. Вони брали на зберігання золото, а натомість видавали депозитні розписки. Для цього періоду характерна довіра до депозитних розписок банків. Уряди використовували банки для задоволення своїх потреб. У Англії кредитори в 1694 р. уклали угоду з урядом про створення акціонерного банку, що отримав право випуску банкнот, що обмінювалися на першу вимогу на метал²⁰.

Створенням центрального банку, на думку Е. Епштейна, починається третій період, а випуском в обіг паперових грошей і цінних паперів – четвертий. Виходячи з цих тенденцій, вважалось, що держави повинні відмовитися від металевого покриття грошової емісії, від заборони кредитної експансії банків та вимог центральних банків про створення обов'язкових резервів.

На сучасному етапі вимагає уточнення статус новостворюваних банків, для яких, як показала практика, первинна «універсальність» виявилася передчасною²¹. З вирішенням цієї задачі пов'язана необхідність уточнення змісту поняття «банківська система» і виробітку нового порядку трансформації банківського капіталу у фінансовий. У політико-економічній історії нашої країни, що намагається ідентифікувати себе з ринковою системою господарювання, все ще актуальною залишається проблема створення стійких банків і банківської системи.

---

¹⁹ Эпштейн Е. Эмиссионные «Кредитные банки» в новейшей эволюции народного хозяйства / Е. Эпштейн. – С-Петербург : Тип. А. Г. Розена, 1913. – 76 с.

²⁰ Эпштейн Е. Эмиссионные «Кредитные банки» в новейшей эволюции народного хозяйства / Е. Эпштейн. – С-Петербург : Тип. А. Г. Розена, 1913. – С. 3–4.

²¹ Бетанов В. М. Эволюция института банка и банковской системы в условиях развития рыночной экономики / Бетанов В. М. Дисс. ... канд. экон. наук. Специальность: 08.00.10. – Новосибирск. 2003. – 188 с. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-instituta-banka-i-bankovskoi-sistemy-v-usloviyakh-razvitiya-rynochnoi-ekonomiki#ixzz36KEs1Qzg>

Процес вивчення як становлення і розвитку банківських установ на території України, так і інституту банківської системи вимагає новітніх підходів. Передусім необхідно провести фундаментальні дослідження, розробити нові методи вивчення банку і методики розвитку банківської системи. Так, зокрема, поява численних самостійних суб'єктів економіко-правових відносин, що виробляють ідентичні товари (послуги), виявили відсутність в економіко-правовій науці методів визначення їх специфіки. Успішному ж становленню цих інститутів значною мірою може сприяти використання вітчизняного і світового досвіду розвитку банківської справи.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження

Питання щодо економіко-правових аспектів банківської діяльності не лише все ще залишається недостатньо вивченим, але й заслуговує на окрему увагу дослідників. Історіографія досліджуваної проблематики представлена недостатньо повно. Питанням економіко-правового спрямування, таким, зокрема, як фінансові чи кредитно-банківські відносини, уваги дослідниками приділялося значно менше²².

Характерно, що питанням економічного розвитку у науковій літературі приділялося значно більше уваги, у той час як правова проблематика вивчалася і вужче і своєрідніше. Так у наукових виданнях здебільшого розкривався лише зміст законодавства. Серед робіт немає таких, які б містили серйозну теоретичну базу. Довгий час, особливо у радянській історіографії, досліджувана проблематика висвітлювалася або фрагментарно, тенденційно, або взагалі залишалася поза увагою чи навіть замовчувалася.

Останнім часом вивчення процесу утворення і розвитку кредитно-фінансової системи поживавився, а окремі його аспекти стали об'єктом аналізу у монографічних дослідженнях і дисертаційних роботах. Вивчення ж економіко-правових аспектів банківської діяльності у історичному контексті, виявлення наявного досвіду щодо функціонування банківської мережі на території України є, на нашу думку, виправданим як з історичної точки зору, так і з точки зору потреб розвитку банківської діяльності у державі на сучасному етапі розвитку.

Перші публікації про банки з'явилися на початку ХІХ ст.²³

---

²² Гроші в Україні: факти і документи / Дмитрієнко М. Ф. (кер. авт. кол.), Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлева Л. В. – К. : ARC-UKRAINE, 1998. – 454 с.; Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В.С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – 680 с.; Комаринська З. М. Банківська система України періоду державності 1917–1920 рр.: становлення та реалії функціонування / З. М. Комаринська // Вісник НБУ. – 2002. – № 2. – С. 56–59; Неманов Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–4 февраля 1919) / Л. М. Неманов. – К. : Типогр. «Культура и знание», 1919. – 212 с.

²³ Вирст Ф. Х. Об учреждении Ассигнационного и Заемного банков для споспешествования народному богатству с присоединением статутів французского банка / Ф. Х.

Діяльності кредитних установ економісти другої половини XIX – початку XX ст. приділяли загалом незначну увагу. До початку 90-х рр. XIX ст. дослідники відзначають досить обмежену кількість робіт²⁴. Серед дореволюційних економістів відомими дослідниками діяльності кредитних установ були А. Антонович, Д. Батюшков, М. Бунге, С. Вітте, М. Вессель, П. Мігулін, Д. Піхно, М. Туган-Барановський, Л. Яснопольський, Є. Ламанський, Л. Ходський, І. Левін, О. Біман, О. Зак, Ю. Жуковський, В. Судейкін, Я. Сербінович, М. Соколов та ін.

У дореволюційний період з'явилася значна кількість історичної, прикладної правової і економічної літератури про комерційні банки²⁵. Особлива увага приділялася історії банків, біржовій активності і засновницькій діяльності, еволюції банківського законодавства тощо. Економічна дореволюційна література по фінансах і банках активно висвітлювала питання, щодо грошового обігу, ринку державних і приватних цінних паперів, коливання валютних курсів і облікових ставок, ефективності банківської системи тощо. Особлива увага приділялася порівняльному аналізу фінансових систем Європи і Росії, вивчалася регіональна специфіка банків. З цих питань створювалися економіко-описові роботи²⁶.

Вирст. – С.-Петербург, 1808.; Мордвинов Н. Рассуждение о могущих последовать пользах от учреждения частных по губерниям банков / Н. Мордвинов. 1-е изд. – СПб., 1816, 3-е дополн. изд. – СПб., 1829; Банки и др. кредитные установления в России и иностранных Землях. – СПб., 1840; Снопов В. О банках и кредитных учреждениях вообще / В. Снопов. – Москва. 1846; Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 года до настоящего времени / Е. И. Ламанский // Сборник статистических сведений России. – Спб. : Изд. статист. отдел. И. Р. Г. О., 1854; Безобразов В. Поземельный кредит / В. Безобразов. – СПб., 1860; Труды комиссии, Высочайше утвержденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. В 4-х тт. – СПб., 1860–1862; Коклен Ш. О кредите и банках (с введением Курсель-Сенеля и биографией, перев. под ред. К. Висковатова / Ш. Коклен. – СПб., 1861; Курсель-Сенель (Courcelle Seneuil) Банки, их устройство, операции и управление (под ред. В. П. Безобразова) / Курсель-Сенель. – СПб., 1862.

²⁴ Драган О. В. Реформа государственного банка: цели, проекты, результаты. Конец 80-х – вторая половина 90-х гг. XIX века / Драган О. В. Дисс ... канд. ист. наук. Специальность 07.00.02. – Санкт-Петербург. 2008. – 183 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : disserCat <http://www.dissercat.com/content/reforma-gosudarstvennogo-banka-tseli-proekty-rezultaty-konets-80-kh-vtoraya-polovina-90-kh-g#ixzz2bCVJc6IU>

²⁵ Гурьев А. Материалы для библиографии русской экономической литературы по денежному вопросу / А. Гурьев. – СПб., : Тип. В. Киршбаума, 1896. – 20 с.

²⁶ Банковская энциклопедия / Под общ. ред. Л. И. Яснопольского. Т. 1. Коммерческие банки. – Киев, 1914; Каценеленбаум З. С. Коммерческие банки и их торгово-комиссионные операции / З. С. Каценеленбаум. – М., 1912; Левин И. И. Банки и экспорт / И. И. Левин. – СПб., 1913; Эпштейн Е. Эмиссионные и кредитные банки в новейшей эволюции народного хозяйства / Е. Эпштейн. – СПб., 1913 и др.

Серед них найбільш фундаментальними є дослідження представників української школи і, зокрема, книга професора Харківського університету П. П. Мигуліна «Наша банковая политика 1729–1903»²⁷. Відомими були й праці професорів Київського університету М. Х. Бунге та Д. І. Піхна.

Бунге М. Х. – учений-економіст, академік, міністр фінансів Російської імперії (6 травня 1881 – 31 грудня 1886 р.). Доктор політичних наук (1850 р., тема дисертації : «Теорія кредиту»). З 1858 р. читав лекції в Київському університеті по фінансовому законодавству. З 1862 р. – керівник Київською конторою Державного банку. При М. Х. Бунге в Росії почалася підготовка грошової реформи. Його перу належать такі відомі праці, як «Акционерные банки»²⁸ та «Банковые законы и банковая политика».

Д. І. Піхно – відомий економіст, професор київського університету Св. Володимира, редактор газети «Киянин». Вчений досліджував діяльність Державного банку, чому присвятив свою магістерську дисертацію «Коммерческие операции Государственного банка»²⁹. Ця робота, що особливо важливо і для даного дослідження, стосувалася діяльності філій Державного банку. Автор на основі аналізу розвитку вкладної операції прийшов до висновку про постійне стягування капіталів у центр і про хронічну заборгованість філіям, у зв'язку з чим він висловився за необхідність децентралізації кредиту³⁰.

Відомим українським економістом XIX ст., фахівцем з кредиту й банківської справи був К. К. Гаттенбергер. У 1870 р. він захистив магістерську дисертацію «Про вплив російського законодавства на продуктивність торгового банківського кредиту» на ступінь магістра, у якій проаналізував діяльність міських громадських банків, а також недоліків чинного законодавства, що нормувало банківські операції³¹.

---

²⁷ Мигулин П. П. Наша банковая политика 1729–1903 / П. П. Мигулин. – Харьков, 1904. – 439 с.

²⁸ Бунге М. Х. Акционерные банки / М. Х. Бунге. – Киев, 1886. – 91 с.

²⁹ Піхно Д. Коммерческие операции Государственного банка / Д. Піхно. – Киев, 1876. – 121 с.

³⁰ Піхно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка / Д. Піхно. – Вып. 1. – Киев, 1876. – С. 24.

³¹ Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на производительность торгового банковского кредита / К. Гаттенбергер. – Харьков : Университетская типография, 1870. – 157 с.

Заслуговує уваги насичена фактичним матеріалом робота В. П. Безобразова – відомого економіста, співробітника Міністерства фінансів, друга Е. І. Ламанського, що очолював Державний банк з 1864 р. до 1881 р. С. П. Безобразов одним із перших звернув увагу на відношення клієнтів до цієї державної установи як установи урядової і комерційної одночасно³². Дана теза мала швидше за все методологічне значення, що, проте, має велике значення для розуміння сутності і специфіки діяльності досліджуваної установи.

Певне значення до теми дослідження має робота П. С. Гамбарова про характер боргових відносин, що склалися у 80-ті рр. ХІХ ст. у провінції. Дослідження дозволяє судити про якість векселів, що потрапляли, зокрема, і в портфелі контор і відділень Державного банку, що діяли на території України³³. Слід відмітити і роботи, що вийшли в світ у той же період А. Я. Антоновича, майбутнього ідеолога реформи Державного банку. Вони були присвячені теорії грошового обігу і загальноекономічним проблемам³⁴. Звертає на себе увагу той факт, що такого високого рівня роботи були видані на території України і згодом були матеріалізовані у ході здійснення реформи Державного банку.

В. Т. Судейкін в своїх роботах аналізував недоліки в діяльності Державного банку і пропонував способи їх усунення. Автор виділив дві складових реформування банку: достатня кількість власних засобів і незалежність банку від казенного управління³⁵. Діяльність контор і відділень, що діяли на території України, в роботі згадується побіжно, без глибокого аналізу.

Н. С. Петлін, будучи в 80-ті роки ХІХ ст. директором відділення внесків на зберігання в Державному банку, в своїх дослідженнях звертав увагу на недостатню підтримку кредитом сільського господарства, зайву підтримку приватних кредитних установ тощо³⁶. Його роботам властиві вади, характерні для робіт попереднього

---

³² Безобразов В. П. О некоторых явлениях денежного обращения в России / В. П. Безобразов. – Т. 3. – М., 1864. – С. 57.

³³ Гамбаров П. С. К вопросу о банках краткосрочного кредита. Стеснение на денежном рынке и наши банковые порядки / П. С. Гамбаров. – Киев, 1885.

³⁴ Антонович А. Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А. Я. Антонович. – Киев, 1883.

³⁵ Судейкин В. Т. Государственный банк. Исследование его устройства, экономических и финансовых задач / В. Т. Судейкин. – СПб., 1891. – С. 514.

³⁶ Петлин Н. С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка / Н. С. Петлин. – СПб., 1892. – С. 50–55, 67–68.

автора – діяльність відділень банку не стала об'єктом його досліджень, проте реалізація деяких його ідей відкривала непогані перспективи для розвитку кредитних установ і на території України.

Завершення реформи банку в 1894 р. і підготовка до проведення грошової реформи 1897 р. у свою чергу стимулювали інтерес до різних аспектів діяльності Державного банку³⁷. З робіт цього періоду, на наш погляд, слід було б виділити дві, у яких автори відстоювали протилежні позиції на місце і роль центрального банку. Так, А. С. Залшупін закликав здійснити корінну реформу банку, направлену на врегулювання відносин банку з казначейством³⁸. Загальновизнано, що він одним із перших вказав на роль Державного банку як провідника економічної політики уряду³⁹. А ось Л. Н. Яснопольський пропонував наділити банк більшою незалежністю від фінансового відомства⁴⁰. Слід все ж таки відзначити, що діяльність банку на околицях імперії в історіографії цього періоду залишалася темою все ще не дослідженою належним чином.

Окремі роботи були присвячені аналізу діяльності Селянського поземельного банку на території Київської губернії⁴¹.

На початку ХХ ст. з'являються перші узагальнювальні роботи, що систематично викладали історію створення кредитних установ і розглядали цю проблему через призму еволюції кредитного законодавства і урядової політики щодо банків⁴². Проте не варто перебільшувати глибину економіко-правового аналізу в роботах ХІХ – початку ХХ ст., адже їх роботи носять переважно описовий характер. Дискусії з економіко-правових питань мали публіцистичну

---

³⁷ Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит / Боголепов М. И. // Банковая энциклопедия. – Киев, 1914. – Т. 1. – С. 282–330; Гейман О. К учетной политике Государственного банка / Гейман О. // Промышленность и торговля. – 1912. – № 9. – С. 452–457; Мигулин П. П. Наша банковая политика (1723–1903) / Мигулин П. П. – Харьков, 1904 и др.

³⁸ Залшупин А. С. Вопросы банковской политики. К реформе денежного обращения / А. С. Залшупин. – СПб., 1896. – С. 26.

³⁹ Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М., 1960. – С. 71–75.

⁴⁰ Яснопольский Л. Н. Государственный банк // Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права / Л. Н. Яснопольский. – СПб., 1907. – С. 278.

⁴¹ Скорняков Л. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883–1910) / Л. Скорняков – Киев, 1912. – 161 с.

⁴² Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб., 1904; Мигулин П. П. Наша банковая политика 1729–1903 / П. П. Мигулин. – СПб., 1904; Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я. И. Печерин. – СПб., 1904.

спрямованість, оскільки були пов'язані зі спробами осмислити ситуацію в країні. У кінці XIX – на початку XX ст. розпочали вивчення, зокрема, і банківських операцій. Проте вивчення і зазначеної проблеми характеризувалося розмитістю предмета дослідження банківської історії, що знаходилася у стадії становлення; неопрацьованістю методів дослідження; незавершеністю процесів, сучасниками яких були автори⁴³.

Розглядаючи розвиток банківської справи в Україні і в Російській імперії в цілому, дослідники розбивають його, як правило, на п'ять періодів⁴⁴. Як уявляється, наведена періодизація все ж підходить більше до Російської імперії, а не території України, попри те, що у них є багато спільного. Подібні узагальнення⁴⁵ на нашу думку не відтворюють специфіки становлення і розвиток кредитних установ на території України. Більше того, у наведеній періодизації не знайшлося місця надзвичайно важливому періоду української історії – періоду державотворчих пошуків на території України у 1917–1921 рр.

У історіографії радянського періоду, як це не парадоксально, інтерес до розробки питань, що стосувалися економіки дореволюційної Росії, не слабшав. На засадах класового підходу автори досліджували проблематику діяльності кредитних установ в умовах капіталістичної формації.

Радянська історіографія успішно розробляла історію банків по декількох напрямках: взаємини банків і промисловості, роль іноземного капіталу у фінансуванні індустріального розвитку Росії, історія фінансово-промислових груп. Іншими словами, в XX ст. дореволюційні комерційні банки вивчалися як системотворний елемент фінансового капіталу⁴⁶. Така точка зору на історію банків зумовила підвищену увагу фахівців переважно до тих установ, які

---

⁴³ Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864–1917 гг. / С. А. Саломатина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 16.

⁴⁴ Деньги. Кредит. Банки: Учебн. для вузов / Е. Ф. Жуков, Л. М. Максимова, А. В. Печникова и др. / Под ред. проф. Е. Ф. Жукова. – М. : ЮНИТИ, 2000. – С. 568–569.

⁴⁵ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – 300 с.

⁴⁶ Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864–1917 гг. / С. А. Саломатина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 5.

найбільшою мірою були пов'язані з процесом індустріалізації, розвитком стратегічних галузей промисловості, діяльністю монополістичних союзів і іноземного капіталу Росії⁴⁷.

Серед найважливіших праць, опублікованих в радянський період, слід відзначити роботу З. Каценеленбаума «Учение о деньгах и кредите»⁴⁸, «Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)» І. Гіндіна⁴⁹, «Нарис розвитку київської кредитної системи» С. Альтерзона⁵⁰ та ін. Найбільш затребуваною роботою по історії Державного банку є праця І. Ф. Гіндіна «Державний банк і економічна політика уряду». З проведеного автором аналізу зроблений висновок, що Державний банк був знаряддям її проведення, що істотно відрізняло Державний банк від західноєвропейських центральних банків того часу. І. Ф. Гіндін встановив, що Державний банк здійснював як статутні операції, так і нестатутні. Причому за своїм змістом перші мало відрізнялися від других, оскільки і вони були повністю підпорядковані цілям і завданням економічної політики⁵¹. У той же час із зрозумілих причин автор тенденційно підходить до її аналізу, ігноруючи особливості її здійснення на території України.

І. Ф. Гіндін розглядав політику Державного банку стосовно приватних кредитних установ, одним з основних проявів якої була всебічна підтримка існуючих АКБ⁵². Проте і в цій роботі питання, пов'язані з їх діяльністю на території України, не отримали скільки-небудь повного висвітлення, що дає підстави констатувати: усі ці праці повного уявлення про розвиток української банківської

---

⁴⁷ Гиндин И. Ф. Банки и промышленность России до 1917 г. / И. Ф. Гиндин. – М.; Л. : Промиздат, 1927. – 207 с.; Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин / Под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Госфиниздат, 1948. – 453 с.; Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 293 с.; Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России: конец XIX в. 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во «Наука», 1984. – 285 с. и др.

⁴⁸ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите / З. С. Каценеленбаум. – Москва, 1927. – 567 с.

⁴⁹ Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И. Ф. Гиндин. – Москва, 1960. – 415 с.

⁵⁰ Альтерзон С. Нарис розвитку київської кредитної системи / С. Альтерзон. – Київ, 1929. – 84 с.

⁵¹ Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М., 1960; Гиндин И. Ф. Неуставные операции Государственного банка и экономическая политика царского правительства / И. Ф. Гиндин // Исторические записки. – Т. 35. – М., 1950. – С. 26.

⁵² Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М., 1948. – С. 37.

системи другої половини XIX ст. не дають⁵³. Серед причин такого стану дослідники звертають увагу на те, що вітчизняна банківська система внаслідок відомих політичних та ідеологічних причин в радянський період розчинялася у загальноросійській банківській системі.

Відомими дослідниками у галузі банківської справи були вчені радянського періоду – С. Памфілов і Д. Батурицький.

З робіт даного періоду слід виділити статтю А. І. Буковецького⁵⁴, присвячену кредитній політиці Державного банку. Автор не випадково торкнувся даної тематики, оскільки був головою комісії кредитно-грошового обігу в Інституті економічних досліджень. Він, між іншим, одним із перших у науковій літературі торкнувся проблеми «банку банків». Набуття Державним банком зазначеного статусу, на думку дослідника, відбулося під впливом прагнень Ради банку знизити безпосереднє кредитування банком народного господарства. Пізніше відомий радянський дослідник І. Ф. Гіндін піддав критичній оцінці наведену тезу А. І. Буковецького⁵⁵. Він звертав увагу на схожість між банком і Державним казначейством, називав як основний напрям політики банку розподіл казенних засобів. Знову ж таки, дане дослідження має методологічне значення для даної роботи і зберігає актуальність у сучасних умовах.

У 1920-і рр. домінуючим предметом дослідження стає фінансовий капітал. У період дискусій 1920-х рр. по проблемах фінансового капіталу перед банківською історією були поставлені дві конкретні проблеми: по-перше, роль іноземних капіталів в діяльності вітчизняних банків; по-друге, взаємини банків і

---

⁵³ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – 300 с.

⁵⁴ Буковецький А. И. Кредитная политика дореволюционного Государственного банка / Буковецький А. И. // Вестник финансов. – 1925. – № 5. – С. 57–70.

⁵⁵ Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). Избранное. Очерки истории и типологии русских банков / И. Ф. Гиндин. – М., 1997. – С. 24–250.

промисловості⁵⁶. Дискусії цього періоду детально проаналізовані в науковій літературі, зокрема відмічена їх обмежена джерельна база⁵⁷.

У радянській історіографії дослідження діяльності кредитних установ на території України продовжувало залишатися поза сферою наукових інтересів. З 50-х рр. ХХ ст. радянські історики продовжували звертатися до вивчення різних сторін діяльності банків⁵⁸, проте робіт, в яких би досліджувалася їх діяльність на території України, так і не з'явилося.

Стосовно інших питань у рамках загальноприйнятих підходів науковці звертали увагу на розвиток кредитних відносин і банківських установ у дореформений період⁵⁹; на роль Державного банку в кредитуванні сільського господарства, слушно наголошуючи на її зміну в ході реформи банку 1894 р. Кредитування банком аграрного сектора економіки розглядалося з одного боку в рамках вивчення історії і форм сільськогосподарського кредиту, з іншого боку в рамках вивчення боротьби за перерозподіл засобів Державного банку між промисловістю і сільським господарством. Праці радянських дослідників характеризувалися критикою всього того, чим займався царський уряд. Автори давали неадекватні оцінки процесам модернізації економіки в цілому і фінансово-кредитної системи зокрема. Тому у даному контексті винятково великого значення набувають саме документальні джерела, аналіз яких дасть можливість принаймні зробити об'єктивні висновки.

З початку 90-х рр. ХХ ст. інтерес до історії банківської справи зріс і був викликаний створенням нової банківської системи. Загальна еволюція банківської системи на українських землях у

---

⁵⁶ Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864–1917 гг. / С. А. Саломатина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 17.

⁵⁷ Тарновский К. Н. Советская историография российского империализма / К. Н. Тарновский. – М., 1964. – С. 22; Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М., 1967. С. 12–15.

⁵⁸ Ананьич Б. В. Россия и международный капитал 1897–1914 гг.: очерки истории финансовых отношений / Б. В. Ананьич. – Л. : Наука, 1970 – 314 с.; Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 293 с.; Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России: конец XIX в. 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во «Наука», 1984. – 285 с.; Трахтенберг И. А. Денежные кризисы (1821–1938 гг.) / И. А. Трахтенберг. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т мировой экономики и международных отношений, 1963. – 732 с. и др.

⁵⁹ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.

другій половині XIX ст. досліджується у роботі І. Е. Новікової⁶⁰. Розглядаються також структурна будова цієї системи та її функціональне призначення. Проте окреслені хронологічні рамки і обмеженість у обсязі статті дають підстави детальніше систематизувати матеріал, що стосується діяльності кредитних установ у тому числі й у другій половині XIX ст. Тим паче, що автор торкається лише проблем їх структури та функціонального призначення. Цікавою залишається й проблема формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. Стосовно даного твердження у авторів склалася інша думка, яка буде детальніше обґрунтована у матеріалах монографічного дослідження.

Певний інтерес представляє робота А. В. Бугрова⁶¹, у якій досліджувалася діяльність Державного банку і російська провінція (1860–1917 рр.), і робота Привалової К. А., у якій здійснено аналіз грошей і влади в політиці Росії в національних країнах⁶². Проте попри актуальність тематики робіт та їх хронологічні рамки вони, все ж, не розкривають весь спектр проблем. За оцінкою фахівців діяльність Державного банку на околицях імперії залишається темою все ще не дослідженою належним чином⁶³. Справа у тому, що, на наш погляд, банк був одним із знарядь колоніальної політики, проте його роль в її здійсненні все ще чекає на свого дослідника. Звертає на себе увагу і той факт, що якщо діяльність окремих контор банку стала предметом наукових досліджень⁶⁴, то діяльність контор банку на території України, знову ж таки, залишається все ще малодослідженою темою.

---

⁶⁰ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – 300 с.

⁶¹ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М., 2004. – С.433–458.

⁶² Привалова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917 / Е. А. Привалова. – М. : Новое издательство, 2006. – 456 с.

⁶³ Драган О. В. Реформа государственного банка: цели, проекты, результаты. Конец 80-х – вторая половина 90-х гг. XIX века / Драган О. В. Дисс ... канд. ист. наук. Специальность 07.00.02. – Санкт-Петербург, 2008. – 183 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : disserCat <http://www.dissercat.com/content/reforma-gosudarstvennogo-banka-tseli-proekty-rezultaty-konets-80-kh-vtoraya-pоловина-90-kh-g#ixzz2bCVJc6IU>

⁶⁴ Смирнова Н. И. Санкт-Петербургская (Петроградская) контора Государственного банка 1894–1918. / Смирнова Н. И., Чеснокова А. Н. – СПб., 2001; Бугров А. В. Московская контора Государственного банка Российской империи. / Приложение к журналу «Банки и технологии» / А. В. Бугров. – М., 1999. – 224 с.

Важливо звернути увагу і на той факт, що дослідники приділяли увагу діяльності варшавської контори Державного банку⁶⁵. Проте мало хто звертає увагу на те, що на території Польщі здійснював операції і Польський банк⁶⁶, а ось на території України подібної установи не було. Взагалі не було кредитної установи в назві якої було б слово «український». У той же час інші околиці імперії такі установи мали. Така ситуація, безумовно, спонукає науковців глибше замислитись і над суттю колоніальної політики та її реалізації на території України.

Окремі автори звертали увагу на залежність облікової операції Державного банку від рівня економічного розвитку регіонів, їх торговельно-промислової спеціалізації і циклу сільськогосподарського виробництва⁶⁷. Проте і ці дослідження не давали повної картини стану справ в кредитному секторі економіки на території України.

Література історико-економічного спрямування представлена монографічним дослідженням «Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – початок XX ст.)»⁶⁸, у якій досліджується процес виникнення і розвитку фінансово-кредитних установ на Сумщині, характеризуються основні напрями їх діяльності. Продовженням даного напрямку дослідження стало видання монографії «Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.)»⁶⁹. У роботі подано системний аналіз архівних документів, зроблена спроба комплексного дослідження діяльності фінансово-кредитних установ на Сумщині.

Важливе місце серед даного виду праць займають дослідження В. О. Венгерської⁷⁰, у яких проблема формування кредитно-

---

⁶⁵ Краткий очерк деятельности Польского банка с 1828 по 1886 г., а также деятельности варшавской конторы Государственного банка с 1.01.1886 по 1.01.1894. – Варшава, 1894.

⁶⁶ Исторические сведения о Польском банке // Ежегодник Министерства финансов. Вып. IX. – СПб., 1878.

⁶⁷ Бугров А. В. Очерки по истории Государственного банка Российской империи / Приложение к журналу «Банки и технологии» / А. В. Бугров. – М., 2000. – С. 19.

⁶⁸ Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Слобожанщина, 1999. – 76 с.

⁶⁹ Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.) [Текст] : монограф. / за заг. ред. канд. екон. наук С. В. Тихенка ; [уклад.: С. В. Тихенко, Г. І. Корогод, О. І. Кисельов] ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. – 166 с.

⁷⁰ Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) [Текст] / В. О. Венгерська ; відп. ред. В. Г. Сарбей ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1997. – 43 с.; Венгерська В. О. Розвиток кредитно-

банківських установ з кінця XVIII – до початку XX ст. досліджується на прикладі Правобережної України. У дисертаційному дослідженні подаються основні чинники, які впливали на формування кредитно-банківських установ Правобережної України. Цікавим є колективне монографічне дослідження⁷¹, у якому, зокрема, обґрунтовується думка стосовно того, що у період із 1880 р. по 1917 р. акціонерні комерційні банки зайняли ключові позиції в економіці України⁷². Останнім часом робота по дослідженню історії кредитно-банківської діяльності у окремі періоди дещо поживалась, особливо це стосується періоду 1917–1921 рр.⁷³.

У сучасній науковій літературі з історії банківського права з'явилися дисертаційні⁷⁴ та монографічні дослідження⁷⁵, зустрічаються публікації з окремих питань досліджуваної проблеми⁷⁶, які в основному торкаються формування кредитно-банківської системи у 1917–1921 рр. Для розуміння сутності поняття «банківська діяльність» як юридичної категорії та теоретичних проблем правового регулювання банківських правочинів важливою

банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Венгерська Вікторія Олексіївна ; Житомирський інженерно-технологічний ін-т. – Житомир, 1998. – 196 с.

⁷¹ Стельмах В. С. Фінансово-кредитна система України-Росії (XVIII–XX ст.) / Стельмах В. С., Д'яконова І. І., Сало І. В. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 312 с.

⁷² Стельмах В. С. Фінансово-кредитна система України-Росії (XVIII–XX ст.) / Стельмах В. С., Д'яконова І. І., Сало І. В. – Суми : Слобожанщина, 2000. – С. 308.

⁷³ Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 3–17; Орлюк О. П. Правові проблеми організації та діяльності банківської системи України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Орлюк Олена Павлівна. – Х., 2003. – 476 с.

⁷⁴ Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності в період державотворчих пошуків на території України у 1917–1921 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ткаченко Анатолій Олександрович. – К., 2012. – 245 с.

⁷⁵ Ткаченко А. О. Окремі історико-правові аспекти регулювання відносин у банківській сфері України // Правове регулювання відносин на фінансовому ринку: стан та напрями вдосконалення: монографія / відп. ред. В. Д. Чернадчук. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2013. – С. 91–120.

⁷⁶ Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності Українською Центральною Радою / А. О. Ткаченко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 18–24; Ткаченко А. О. Становлення національного банківського права у період державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1 (1). – С. 3–8; Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності на території Західноукраїнської Народної Республіки / А. О. Ткаченко // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність : XXIV Міжнар. істор. - прав. конф., 28 квіт. – 1 трав. 2011 р., м. Львів : матеріали конф. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 318–323; Ткаченко А. О. Актуальні проблеми правового регулювання кредитно-банківських відносин в Україні у 1917–1918 рр. / А. О. Ткаченко // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин : II Міжнар. наук. - практ. конф., 10–11 черв. 2011 р. : тези доп. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 66–69.

є монографія І. А. Безклубого⁷⁷. Проте автор, аналізуючи банківські правочини, не досліджує історично-правової складової їх становлення і розвитку.

Неординарним підходом виділяється стаття Л. К. Царьової у колективній монографії «Введение в украинское право»⁷⁸, у якій авторка статті тематику банківського права подає як новий напрям правового регулювання. Л. К. Царьова під час аналізу правового регулювання банківської діяльності в окремих сюжетах торкається й історичної тематики, проте робить це без належної глибини дослідження. Заслуговує на увагу здійснений нею аналіз таких понять, як банківська діяльність, правові норми, правовідносини.

Теоретичні та практичні аспекти історії фінансово-правового регулювання суспільних відносин у галузі іпотечного кредитування комплексно досліджуються у монографії доктора юридичних наук В. Є. Кириченка. Для даного дослідження матеріали роботи цікаві з точки зору оцінювання змісту правовідносин у сфері іпотечного кредитування⁷⁹.

Заслуговує на увагу монографічне дослідження⁸⁰, другий розділ якого присвячено становленню банківської системи України і, зокрема, формуванню банківництва в Україні.

Таким чином, історичний процес становлення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правові засади їх діяльності у науковій літературі висвітлювалися нерівномірно. Як правило, найзагальнішим питанням періоду присвячено значна кількість наукових праць, у той час як досліджуваній проблемі не приділялося належної уваги. Тому досліджуваний період потребує аналізу окремих проблем і їх оцінювання. Останнім часом спостерігається поживлення інтересу до вивчення історичних економіко-правових проблем у кредитно-банківській сфері. Утім значну частину історичних процесів у досліджуваній сфері вивчено

---

⁷⁷ Безклубий І. А. Банківські правочини : [монографія] / І. А. Безклубий. – К. : Ін Юре, 2007. – 456 с.

⁷⁸ Введение в украинское право / под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса : Юрид. литература, 2009. – 768 с.

⁷⁹ Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-правове дослідження : [монографія] / В. Є. Кириченко. – Х. : Контраст, 2010. – 688 с.

⁸⁰ Євразійські перспективи розвитку банківських систем [Текст] : монографія / за заг. ред. О. Костюка, М. Лін, Г. Омета. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 157 с.

ще недостатньо. Все ще відсутні комплексні дослідження історичного процесу становлення і розвитку банківських установ на території України з другої половини XIX ст. до початку 30-х років XX ст. У сучасній історіографії зазначена проблематика ще не стала предметом спеціального монографічного дослідження.

Відсутня також і цілісна картина створення і функціонування банківських установ на території України, як і правового забезпечення функціонування банківської мережі. Незважаючи на значну кількість робіт, що освітлювали функціонування фінансового і банківського капіталів, взаємин столичних і провінційних банків⁸¹, науковцями не до кінця досліджена ця проблема. Вимагає серйозної корекції і теоретико-методологічні підходи дослідження проблеми. До сих пір у науковій літературі не вщухають дискусії стосовно поняття банківська діяльність, банківські правовідношення⁸². Існує також потреба у глибшому розумінні діалектики розвитку історично-правових процесів у зазначеній сфері. Малодослідженим все ще залишається узагальнення наявного досвіду щодо місця і ролі банківської системи у механізмі державотворення. Чергове завдання полягає в необхідності дати об'єктивну оцінку передумов розвитку банківської діяльності. Недослідженою залишається і проблема відносин центральних банківських установ з урядами тощо.

Справа у тому, що в історіографії переважно акцентується увага на висвітленні проблематики банківської діяльності переважно у загальноросійському ракурсі, а суто українським проблемам уваги приділяється обмаль, при цьому робиться це побіжно або тільки з окремих аспектів. До цього часу відсутні фундаментальні дослідження, у яких би предметом аналізу стали

---

⁸¹ Бугров А. В. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века. Из истории Банка России / А. В. Бугров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vep.ru/bbl/history/cbr2-1.html>; Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция. Из истории Банка России / А. В. Бугров – Ч. I, II. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vep.ru/bbl/history/cbr2-2.html>

⁸² У юридичній літературі поняття банківського правовідношення визначається занадто широко. Деякі дослідники вважають, що банківське правовідношення має комплексний характер, що воно регулюється нормами і публічного, і приватного права. Див. : *Банковское право Российской Федерации. Общая часть. Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. – М. : Юристъ, 2003 – 448 с.* Очевидно, слід погодитися з думкою, що при такому підході створюються передумови для поглинання цивільних правовідносин, побудованих на основі рівності сторін, банківськими відносинами, які будуються на основі влади і підпорядкуванні. Грань між приватним і публічним правом у цьому випадку стирається. Відповідно центральний банк за таких обставин має можливість втручатися в приватні правовідносини між кредитними організаціями і їх клієнтами. Слід також враховувати, що у банківському праві, на відміну від права цивільного, застосовується тільки метод владного наказу.

історичні, економіко-правові питання становлення і розвитку кредитно-банківських відносин на території України.

Аналіз джерел повинен дати науковцю методичку їх пошуку, узгодження і на цій основі застосування до тих правовідносин, які мають потребу з тієї або іншої причини у відповідній кваліфікації. При визначенні поняття джерела банківської діяльності, очевидно, слід виходити із загальновідомих і прийнятих в правовій науці і практиці підходів.

Джерельна база включає архівні фонди, законодавчі матеріали, діловодні документи, довідково-статистичні дані, періодичний друк. Архівні фонди можна розділити на фонди кредитних установ і місцевих органів влади, у яких міститься інформація про діяльність банків. Використання зазначених фондів, які містять різного роду діловодні документи по банківській діяльності дозволило отримати відомості про кредитні установи, що діяли на території України та важливим інструментом вивчення їх функціонування. Так, за їх допомогою можна здійснити комплексний аналіз діяльності банків і, використовуючи методи порівняльного аналізу, виявити загальні тенденції розвитку кредитної мережі.

Аналіз роботи комерційних банків за допомогою архівів пов'язана з певного роду труднощами. Проблеми викликані домінуванням серед джерел детальними даними про операції. У той же час інформація, що дає комплексний аналіз річної діяльності місцевих кредитних установ представлена слабо.

Баланси є найбільш джерелами, що повно збереглися, серед банківської документації. І хоча їх використання дозволяє виявити загальну динаміку операційної діяльності кредитних установ, вони не дають повного обсягу даних про хід справи на даний період часу. Абсолютно інше значення мають річні звіти, проте їх збереглася незначна кількість.

Особливу групу джерел, представляють ті, що характеризують діяльність місцевих кредитних установ. У них є різного роду документи діловодного характеру. Деякі з них виглядають украй бідно, але, незважаючи на це, дозволяють зрозуміти специфіку функціонування місцевих банківських установ у кредитній системі.

Також інформаційною базою є статистичні матеріали, до яких, передусім, слід віднести звіти і баланси банківських установ.

Статистичні дані, головним чином, звіти банків і пояснювальні записки до звітів, надають необхідний матеріал для аналізу динаміки і структури операцій банків. Довідково-статистичні матеріали містять дані статистико-економічного характеру, надають зведення про склад управлінських структур кредитних установ. Завдяки звітам можна провести порівняльний аналіз і виявити місце і роль певної категорії або ж окремих кредитних установ у економічному розвитку. Вони містять інформацію про розвиток основних операцій кредитних установ і їх динаміку. Робота з цими матеріалами дозволила прослідкувати зміну пріоритетів в діяльності банків у різні роки. Важливими для дослідження виявилися щорічні звіти губернаторів про економічний стан губерній, що дали змогу сформувати цілісну картину діяльності банківських установ та обґрунтувати специфіку їх роботи.

Діловодна документація представлена документами організаційного, розпорядчого, звітнього і іншого характеру. Це договори, циркуляри, доповіді, статuti і звіти кредитних установ. Вони включають відомості, яка дозволяє зрозуміти механізми функціонування кредитних установ, їх взаємини з різними контрагентами. Крім того, ці джерела часто містять статистичні дані. Ця група джерел допомогла виявити загальну динаміку розвитку банків, що функціонували на території України, і вивчити їх фінансово-економічний стан. Діловодні документи дозволяють прослідкувати процес формування нормативно-правової бази діяльності кредитних установ.

Серед опублікованих джерел важливе місце займають нормативні акти – статuti, накази і правила по окремих операціях, циркуляри провінційним установам. До цієї групи джерел входять документи, що містяться в Зведенні Законів Російської імперії. Вони дозволяють виявити правову базу функціонування кредитних установ, розкрити особливості правового регулювання їх діяльності. Про особливості роботи із зазначеною групою джерел свідчить те, що строгої системи класифікації законодавчих актів установлено не було, як зазначав Є. Н. Трубецької⁸³. Закони видавалися у формі уложень, уставів, установ, грамот, положень, наказів (інструкцій),

---

⁸³ Трубецької Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецької. – СПб., 1998. – С. 113.

маніфестів, указів, думок Державної ради і докладів, що були удостоєні височайшого затвердження. Уставами називали закони, що встановлювали порядок якоїсь особливої частини управління, наприклад, Устав кредитний. Вони містили норми, обов'язкові для цих установ, і затверджувалися імператором. Банківські статuti виконували «законодавчий, а не чисто технічний і формальний характер»⁸⁴.

Важливим джерелом банківського права був Статут кредитний. Кожен затверджений банківський статут публікувався в Повному зібранні законів Російської імперії. Устави кредитних установ вважалися особливими актами, що містили установлені законом норми внутрішньої діяльності⁸⁵. Але Статут кредитний не регулював діяльність приватних і громадських кредитних установ. Не підпадали під його дію і місцеві кредитні установи у вигляді наказів громадського піклування, які були у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ⁸⁶.

У 1860 р. був затверджений Статут Державного банку, що був основним документом, регулюючим діяльність цієї установи. Уперше в історії російських банків його діяльність регламентувалася Статутом. У Статуті встановлювалися порядок здійснення банківських операцій, дозволені Державному банку, форми контролю з боку Уряду, визначалися структура і повноваження органів управління банком.

У 1894 р. був затверджений новий Статут Державного банку, який вніс зміни щодо правового статусу Державного банку, поновому врегулював багато важливих питань. Відповідно до нового Статуту частково змінилися в порівнянні з попереднім Статутом мета і завдання банку, система управління банком⁸⁷.

Недержавні кредитні установи, громадські, земські, акціонерні та інші банківські установи здійснювали свою діяльність також по

---

⁸⁴ Вернадский Г. В. Очерк развития права русского государства XVIII – XIX веков / Г. В. Вернадский. – М., 1998. – С. 167.

⁸⁵ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 32.

⁸⁶ Сизов С. Ю. Развитие законодательства о банковской деятельности и иностранных инвестициях в банковскую систему России (середи́на XVIII – начало XX в.) / Сизов С. Ю. // Банковское право. – 1999. – № 1–2. – С. 91–92.

⁸⁷ Полное собрание законов Российской империи [далі – ПСЗ]. – Собр. 2-е. – Т. XXXV. – № 35847.

статутах, оскільки без найвищого затвердження такого статуту вони не могли почати свою діяльність.

Характерна особливість цієї групи нормативних правових актів полягала у тому, що статuti однорідних банківських установ були схожі між собою не лише в головних рисах, але і в деталях, маючи лише незначні, з точки зору права, відмінності. Швидше за все це пояснюється тим, що усі вони приймалися на основі одних і тих же зразків. Розглянувши і схваливши декілька статутів, Уряд потім рекомендував новостворюваним банківським установам створювати свої статuti по аналогії з існуючими. Такий порядок підготовки статутів значно полегшував їх твердження верховною владою.

Слід зазначити, що вищезгадані Статuti все ж менш детально регулювали вказані питання, ніж статuti Державного банку і ощадних кас.

Правова форма статутів АКБ була схожа з вказаними вище статутами. Відмінність полягала в основному в економічних умовах конкретних банківських операцій, купівлі і продажу державних процентних паперів за власний рахунок банку, в порядку прийому вкладів і здійснення інших операцій, що іноді було причиною затримки реєстрації нових банків внаслідок проведення додаткових перевірок⁸⁸.

Розвиток дрібного сільськогосподарського кредиту врегульовувався Статутом сільських банків і позичкоощадних товариств, затвердженим 1883 р. Згідно із Статутом Міністерство фінансів за узгодженням із Міністерством внутрішніх справ отримало право на надання дозволу створювати сільські банки або позичкоощадні каси, а також перетворювати при необхідності діючі допоміжні і ощадні каси колишніх державних селян, удільного відомства і військових поселень у сільські банки.

Порядок функціонування кредитних товариств був закріплений у Статуті зразковому «О ссудо-сберегательных кредитных товариществах», затвердженому в 1870 р. Комітетом позичкоощадних і промислових товариств.

Статuti були основними правовими документами, що врегульовували діяльність банківських установ. У них містилися

---

⁸⁸ ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. – № 38798; ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11755.

норми, що регламентували діяльність банків, визначали структуру, органи управління і їх повноваження, а також порядок проведення банківських операцій. Усі ці акти, зокрема, Статути Державного банку 1860 р. і 1894 р. і Статут Селянського поземельного банку 1895 р., а також статuti різних АКБ затверджувалися імператором.

Метою установ було заснування нового державного органу і визначення його правового статусу. Установами називалися ті державні закони, які визначали утворення організації, її склад, предмети і порядок діловодства. Установи визначали предмет і порядок її діяльності, а в статутах ці питання регламентувалися детальніше. Якщо статут обмежувався лише окремо взятою частиною справ, то він носив найменування наказу, тобто по своїй суті наказ – це частина статуту⁸⁹.

Ще одним джерелом правового регулювання діяльності банківських установ були положення. По суті це були закони, які мали найвищео затвердження. Вони визначали порядок діяльності державних і інших установ. Положеннями регулювалася діяльність міських громадських банків (Положення о городских общественных банках 1857, 1862, 1912 гг.) і установ дрібного кредиту (Положение об учреждениях мелкого кредита от 1 июня 1895 г.). Дія цього Положення поширювалася тільки на кредитні товариства, позичкоощадні товариства і каси, сільські, волосні і станичні банки і каси⁹⁰.

Формально положення розглядалися як тлумачення або роз'яснення чинного законодавства, проте досить часто в них містилися принципово нові норми. Це знайшло віддзеркалення в Положенні про Селянський Поземельний банк 1882 р., Положенні про Державний Дворянський банк 1885 р., Положеннях про міські громадські банки 1857, 1862 рр., Положенні про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р.⁹¹ та ін.

У 1871 р. були видані Положення, на підставі яких банки могли засновуватися земствами. Так, 31 травня 1872 р. були видані

---

⁸⁹ Сизов С. Ю. Развитие законодательства о банковской деятельности и иностранных инвестициях в банковскую систему России (середина XVIII – начало XX в.) / Сизов С. Ю. // Банковское право. – 1999. – № 1 – 2. – С. 91.

⁹⁰ Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М. М. Сперанский. – СПб., 1845. – С. 87–88.

⁹¹ ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 15. – № 11756.

Положення для банків приватних і громадських. Відповідно до них був змінений порядок відкриття банків – статuti банків стали затверджуватися Міністром фінансів, а не царем. На підставі цих Положень банки діяли до 1917 р.⁹²

Приймалися також тимчасові правила, постанови Ради міністрів, роз'яснення Сенату і думки Державної ради. Ці акти розглядалися як тлумачення або роз'яснення чинного законодавства, але нерідко вони містили і принципово нові норми. Крім того, більшість з перерахованих вище правових актів підлягала затвердженню імператором і тим самим набувала сили закону⁹³.

5 квітня 1883 р. було затверджено думку Державної ради «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков». Зміни були спрямовані у тому числі на підвищення стійкості і надійності банків⁹⁴.

31 травня 1872 р. отримало Найвище затвердження думка Державної ради «Об учреждении частных кредитных установлений», в якій передбачалися тимчасові правила для заснування акціонерних і приватних кредитних установ. Цим нормативним правовим актом встановлювався контроль за діяльністю приватних банків з боку Міністра фінансів⁹⁵.

До основного джерела законодавства даного періоду можна віднести Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ), найповнішу збірку законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акту. ПЗЗ включало усі різновиди законодавчих актів дореволюційної Росії : маніфести, «установи», положення, укладення, статuti, рескрипти, «найвищі затвердження» думки Державної ради, журнали Комітету і Ради міністрів, іменні укази і ін. У дореволюційній Росії були 3 видання ПЗЗ⁹⁶. Видання ПЗЗ

---

⁹² Финогентова О. Е. Законодательное регулирование банковской деятельности в России. Первая половина XVIII – начало XX в. / О. Е. Финогентова. Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2005. – С. 17.

⁹³ Карданова Л. К. Развитие законодательства о банках и иных кредитных организациях в России: историко-правовой аспект / Л. К. Карданова. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 43.

⁹⁴ Рашидов О. Ш. Система законодательства о банках и иных кредитных учреждениях Российской империи / Рашидов О. Ш. // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 109.

⁹⁵ Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов // История России : кредитная система. – М., 1995. – С. 257.

⁹⁶ 1-е видання складене під керівництвом М. М. Сперанського і видане у 1830 р. Воно включало 30.600 законодавчих актів Росії з часу Соборного укладення 1649 р. до 12 грудня 1825 р.,

припинилося з падінням самодержавства, проте більшість розміщених ньому актів діяли аж до жовтневого перевороту 1917 р.

Усі законоположення, що стосувалися кредитних установ, були включені в т. XI Зводу законів (частина II), Статут кредитний (повніша назва – Звід установ і статутів державних кредитних установлень). Саме він містив діючі правові норми, що регулювали правовий статус цих установ. Звід законів Російської імперії був діючим джерелом права з 1 січня 1835 р. Розвиток буржуазних відносин актуалізував необхідність внесення змін у чинне законодавство, що й було реалізовано у публікації другого та третього видань ПЗЗ у 1842 р. і 1857 р. Закони, що приймалися в проміжку між новими виданнями Зводу, поміщалися в Продовженнях до Зведення. Проте це джерело характеризується неповнотою змісту і мало значну кількість пропусків через відсутність єдиних критеріїв включення законодавчих актів у видання.

Нове законодавство включалося у Звід законів Російської імперії (ЗЗ), який визнавався найважливішим джерелом права. У 1857 р. вийшло третє видання Зводу законів. У 1876 р. була зроблена спроба приступити до нового видання ЗЗ. У 1885–1897 рр. частина томів ЗЗ видання 1876 р. і деякі з томів видання 1857 р. були замінені новими⁹⁷. На початку 1900 р. ЗЗ складався з 16 томів, що поділялися на частини, до складу яких входили 86 приватних зводів або окремих законодавчих актів, що називалися «установами», «статутами», «положеннями», «правилами» тощо. Статут кредитний разом зі статутом про векселі і були включені у том XI, ч. 2⁹⁸.

До особливостей ЗЗ слід віднести те, що базові правові акти не завжди були оформлені як кодекси, а наступні додатки до них часто не були оформлені як поправки. У багатьох випадках упорядники Зводу змушені були укладати кодекси з розрізнених актів. Виникали

розміщених у 45 томах. До цього видання не увійшла значна частина законодавчих актів, особливо XVIII ст., переважно через політичні мотиви. 2-е видання ПЗЗ випускалося щорічно з 1830 р. по 1884 р. і охоплювало законодавчі акти з 12 грудня 1825 р. по 28 лютого 1881 р. Складалося з 55 томів і включало 62.928 законодавчих актів. 3-є видання ПЗЗ випускалося щорічно до 1916 р. і охоплювало період з 1 березня 1881 р. до кінця 1913 р. Складалося з 33 томів і включало 40.846 законодавчих актів.

⁹⁷ При цьому до складу ЗЗ (том XI, ч. 1) вперше вводилися статuti наукових установ та навчальних закладів Міністерства народної освіти.

⁹⁸ У XI том частину 2 увійшли статут торговельний у трьох книгах, статут судочинства торговельного, статут консульський, статут про промисловість у трьох книгах.

суттєві проблеми практичного застосування законів. Спочатку слід було навести довідки по ЗЗ, щоб перевірити, чи немає змін після його останнього видання. Потрібно було перевірити або ПЗЗ за наступні роки, або Продовження до ЗЗ за останні два-три роки. Також слід було переглянути й підшивки ЗУ на предмет внесених змін до законодавства.

Важливе місце серед джерел права посідало зібрання узаконень і розпоряджень уряду (ЗУ), що видавалося двічі на тиждень під контролем Сенату з 1863 р. У ЗУ були поміщені усі маніфести, Височайші веління, укази Сенату, трактати і постанови, що мали силу закону і підлягали пізніше внесенню в ПЗЗ, а також ті розпорядження центрального уряду, яким надавалося загальнообов'язкове значення. Надалі в ЗУ почали друкуватися і статuti акціонерних та кредитних товариств, постанови міністерств, а також сенатська практика. Опублікування законодавчого акта в ЗУ мало значення офіційного його оприлюднення. Загалом для законодавства Російської імперії, як справедливо наголошують дослідники, характерною була множинність форм законів. Це, на їх думку, багато в чому визначалося особливістю державного устрою, і, зокрема, значною кількістю органів верховного управління⁹⁹.

До джерел права Російської імперії відносилися також підзаконні нормативні акти, у зв'язку з чим виникає проблема розмежування їх від законів. Дослідники наголошують, що відмінність закону від підзаконного нормативного правового акту полягає в тому, що останній може роз'яснювати і доповнювати закон, але не може його відмінити. Закон же може бути скасований тільки авторитетом влади, що його видала, а не яким-небудь вищим над нею авторитетом¹⁰⁰. У російському законодавстві підзаконні акти, що грали допоміжну і деталізуючу роль, затверджувалися не імператором, а міністрами. У порівнянні із законами вони мали меншу юридичну силу, базувалися на них.

Необхідність видання подібних актів визначалася тим, що закони не в змозі були передбачити усіх різноманітних

---

⁹⁹ Пашенцев Д. А. Правовое регулирование банковской деятельности в Российской империи, вторая половина XIX – начало XX в. / Д. А. Пашенцев. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 11.

¹⁰⁰ Карданова Л. К. Развитие законодательства о банках и иных кредитных организациях в России: историко-правовой аспект / Л. К. Карданова. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 43.

правовідносин, що виникали в процесі банківської діяльності. Тому закони обмежувалися нерідко найзагальнішими приписами, залишаючи вироблення конкретних правил на розсуд органів, наділених адміністративними повноваженнями. Ухвалення законів – досить складна процедура, і тому на потреби швидше і зручніше реагувати було за допомогою підзаконних нормативних актів, що виникали в процесі діяльності, зазначає у дисертаційному дослідженні Карданова Л. К.¹⁰¹

До підзаконних нормативних актів належали інструкції і циркуляри Міністерства фінансів кредитним установам, а також внутрішні акти, такі, як циркуляри і інструкції Державного банку своїм конторам і відділенням. Інструкції і циркуляри Міністерства фінансів кредитним установам визначали окремі аспекти їх діяльності. Так, зокрема, циркуляром 1883 р. було дане роз'яснення, що мета й призначення операцій спеціального поточного рахунку полягала в тому, щоб заборонити кредитувати банкірів, їх агентів і комісіонерів і відкривати кредит особам у сферах промислової і торговельної діяльності.

Операції Державного банку регулювалися Наказами Міністерства фінансів. Відомі, наприклад, Наказ по операції видачі позик під заставу цінних паперів від 1898 р., Наказ по операції позик під заставу сільськогосподарських продуктів від 1896 р., Наказ по операції безстрокових вкладів в установах Державного банку від 1895 р.¹⁰² та ін.

До підзаконних нормативних актів можна віднести Нормальний статут сільських банків 1885 р., затверджений відповідно до Закону 1883 р. «Про порядок установи сільських банків і позичкоощадних кас». Цей акт відіграв істотну роль у врегулюванні операційної діяльності сільських банків. Він визначав як мету сільських банків надання селянам можливості отримувати позики для задоволення потреб господарства і прибутки на грошові заощадження¹⁰³.

---

¹⁰¹ Карданова Л. К. Развитие законодательства о банках и иных кредитных организациях в России: историко-правовой аспект / Л. К. Карданова. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 43.

¹⁰² Сборник наказов и правил по операциям Государственного банка. – СПб., 1913.

¹⁰³ ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 3. – № 1336; Положение об учреждениях мелкого кредита. – СПб., 1914. – С. 589.

Регулювання банківської діяльності в XIX – на початку XX ст.ст. носило багаторівневий характер. Сам процес проявлявся в ухваленні законів і підзаконних нормативних актів. Більшість підзаконних актів приймалися відносно державних і дрібних кредитних установ. Що стосується АКБ, то для них різного роду інструкції і накази майже не приймалися. Зазначені установи могли діяти самостійно в межах свого статуту. Це дає підстави дослідникам стверджувати, що діяльність комерційних банків регламентувалася недостатньо¹⁰⁴.

До недоліків банківського законодавства досліджуваного періоду Рашидов О. Д. відносить значну динаміку правового регулювання, що виражалася в частій зміні правових норм, що не сприяло стабільній діяльності цих установ. Так положення про міські громадські банки приймалися три рази і кілька разів доповнювалися і змінювалися. У той же час зміни банківського законодавства, що постійно відбувалися, свідчать про прагнення уряду удосконалювати його з урахуванням досвіду практичної діяльності, що постійно накопичувався.

Третім недоліком банківського законодавства досліджуваного періоду є відсутність єдиних законів, що регулювали діяльність усієї сукупності банківських установ. Уніфіковане правове регулювання на основі єдиного закону могло б стати важливим кроком на шляху вдосконалення банківської діяльності.

Четвертий недолік – пробіли банківського законодавства даного періоду, відсутність правових норм, що закріплювали можливі санкції, характер і форми відповідальності посадовців банку і інших кредитних установ за різні порушення і механізм їх практичної реалізації, недостатня правова захищеність клієнтів банків, вкладників і позичальників¹⁰⁵.

Значним був державний вплив на банківську систему, який проявлявся, передусім, в тому, що законотворчі органи могли добитися внесення в статут банківських установ певні обмеження. Вони вважали необхідним ухвалення законів, які або дозволяли, або обмежували операції для тих або інших видів фінансових інститутів.

---

¹⁰⁴ Рашидов О. Ш. Система законодательства о банках и иных кредитных учреждениях Российской империи / Рашидов О. Ш. // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 110.

¹⁰⁵ Рашидов О. Ш. Система законодательства о банках и иных кредитных учреждениях Российской империи / Рашидов О. Ш. // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 111–112.

До радянських джерел банківського права слід віднести декрети і постановами РНК, постанови ВЦВК і ВРНГ і наказами по Наркомфіну. Зазначені джерела, зокрема, врегулювали діяльність Народного банку.

Окрему групу широко використаних в роботі джерел складає газетно-журнальна періодика, в якій знайшли відображення проблеми, що супроводжували процес формування вітчизняної банківської системи. Крім того, інформаційну базу дослідження склали Інтернетресурси.

1.2. Теоретико-методологічні основи і поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Серед завдань, що стоять перед наукою, одне з перших місць завжди займала проблема формування адекватного понятійного апарату. В історичному економіко-правовому дослідженні важливим завданням є установлення адекватного понятійного апарату та можливість застосовувати ті знання, які вже отримані наукою з метою прирощення їх новими знаннями. В ході цього використання, нові результати досліджень можуть давати основу для коригування понятійного апарату. Тому в історичному дослідженні надзвичайно важливо зрозуміти логіку еволюції наукових положень. Водночас при дослідженні кредитно-банківської проблематики у визначені хронологічні рамки слід враховувати окремі обставини.

Безперечно, одним із ключових, фундаментальних термінів є поняття «банк». Чисто семантичне його тлумачення приводить до висновку, що походження банку належить віднести до такого періоду розвитку, коли гроші стали виконувати функцію світових грошей. У ХІХ ст. банки в розглядалися як вища форма кредитного посередництва і найважливіший орган вексельного і грошового обігу. У відповідності з цим визначалася і мета їх діяльності – створити систему кредиту, яка забезпечувала б капіталу можливе вигідніше, доступніше і менш ризикованіше розміщення і в той же час задовольняла б усім умовам і потребам продуктивної праці і торговельного обміну. Завдання банків зводилося до регулювання кредитно-грошового обігу. Згідно з цим банки виступали як кредитні посередники і являлися чинниками грошового обігу.

Характерно, що у нормативно-правових документах щодо банків застосовувався термін «кредитні установи». Певний час, як зазначав Є. М. Трубецької, строгої системи термінології встановлено не було¹⁰⁶, що очевидно створює передумови не стільки для їх довільного трактування, скільки до підміни понять.

Банки розділялися на кредитні і оборотні. Завдання перших полягало в тому, щоб створити можливість для одних вигідно поміщати свої вільні капітали, а для інших користуватися цими капіталами на вигідніших умовах. У відповідності з цим вони виконували дві основні операції: прийом вкладів і видача позик.

Оборотні банки мали на меті полегшити і прискорити грошовий обіг, усунути усі незручності, супроводжувати безпосереднє пересування грошей і цінностей і об'єднати різноманітні платіжні угоди. Це досягається тим, що банки стають ніби загальним касиром цілої групи осіб, які довіряють йому свої засоби за рахунок їх платежів. Історично оборотні банки виникли раніше інших. Грецькі міняйла, римські аргентарії, італійські *campsores* займалися головним чином переказом грошей і торгівлею платіжними цінностями. Такий же характер мали і перші банки італійських міст, жиробанки. Аналогічну мету переслідували й депозитні банки, які не мали права пускати в обіг внески без дозволу вкладників. Найбільший розвиток оборотні банки отримали у XVII ст., коли з'явилися емісійні банки, що ввели в обіг новий, легкий рухливий і загальнодоступний платіжний засіб – банковий квиток. З самого початку свого виникнення банки сполучали заняття переказом грошей з кредитними операціями. Тому поділ їх на оборотні і кредитні банки мало лише теоретичне значення.

Набагато важливіше значення мав поділ на банки короткострокового кредиту (комерційні) і довгострокового (земельні). Різноманітні за своїми економічними умовами комерційний і земельний кредит вимагали кожен для себе особливої організації. Таким чином виробилися дві системи установ комерційного і земельного кредиту. Законодавством, проте, спеціалізація банкових операцій була проведена не в усій повноті.

---

¹⁰⁶ Трубецькой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецькой. – М. : Товарищество скоропеч. А. А. Ливенсон, 1908. – С. 113.

Цікаво, що на 1862 р. у Росії майже не існувало іпотечних банків. До того ж, у провінційних, діючих у обмеженому районі кредитних установах було зручнішим не проводити різкої межі між короткостроковими і довгостроковими операціями.

Комерційні, або торговельні банки за характером операцій, що переважали, мали назву облікових (на заході Облікових контор – Comptoirs d'Escompte) або Позикових банків. Але оскільки у сферу діяльності комерційних банків у ХІХ ст. входили як облік векселів і інших торговельних зобов'язань, так і позики під заставу рухомих цінностей, то ці позначення наукового значення не мали. Особливий вид комерційних банків становили банки, відомі як Credits mobiliers, які брали на себе реалізацію акцій, облігацій та інших процентних паперів і були посередниками між новими акціонерними установами і власниками вільних грошових коштів.

Джерела оборотних коштів банків мали різне походження. Основний капітал їх міг бути асигнований або із загальнодержавних засобів, або відрахований із сум, що належали якому-небудь стану, міському товариству або земству, або ж зібраний підпискою на акції; нарешті, оборотний капітал міг бути утворений з пайових внесків або від реалізації заставних зобов'язань групи осіб, пов'язаних круговою порукою. Звідси, за способом утворення оборотного капіталу, банківські установи поділялися на: 1) державні, 2) станові, 3) громадські (міські, сільські, земські), 4) акціонерні, 5) кредитні товариства (на заході banques populaires, Volksbanken) і 6) товариства взаємного кредиту. У російській практиці банківської справи усі банківські установи (за виключенням Херсонського земельного банку) відомі як «товариства» (кредитні і взаємного кредиту) і «товариств» (позичкоощадних).

До розряду теоретико-методологічних варто віднести й проблему визначення функцій банків. Найважливішою функцією банків у період їх створення, зазначає д.е.н. І. І. Д'яконова, було посередництво у кредиті, необхідність якого обумовлювалася тим, що безпосереднє надання вільних грошових капіталів у позику їх власниками промисловим і торговим підприємцям наштовхувалося на перешкоди: 1) незбіг розмірів грошового капіталу, що пропонувався в позику, з розмірами попиту на нього; 2) незбіг термінів вивільнення грошових капіталів у позикових капіталістів із

термінами, на які вони потрібні позичальникам;
3) непоінформованість власників грошового капіталу про кредитоспроможність позичальників¹⁰⁷.

До важливих теоретичних проблем належить визначення поняття «організація» у кредитно-банківській сфері. Розрізняють державні і недержавні організації. До державних організацій належали центральні банківські установи держави. Організації недержавні відрізнялися тим, що вони не виконували завдань і функцій держави, хоча й могли сприяти цьому. Вони не фінансувалися державою і не відчували на собі безпосереднього державного управління. До таких організацій можна віднести комерційні організації – приватні, кооперативні, акціонерні та ін.

Кредитним установам, яким це було дозволено статутом, мали право засновувати філіальні відділення, агентства і призначати посередників. Агентствами називалися маленькі відділення, що здійснювали операції за рахунок своїх довірителів. Від відділень вони відрізнялися виключно розмірами і кількістю здійснюваних ними операцій.

За сприяння посередників банки здійснювали операції, переважно позик під заставу сільськогосподарських продуктів, у віддалених місцях, де відділення і агентство не окуповувалися. Посередники діяли під безпосереднім керівництвом банку і відповідали своїм майном за повернення позичених через їх посередництво грошей. Посередниками могли бути товариства, наприклад, земства, міста, установи, банки, артілі і приватні особи.

Особа, котра перебувала у постійних зносинах з банківською установою, називалася кореспондентом. У банківській справі кореспондентів прийнято було розділяти на дві групи – кореспонденти Nostro (наші), до яких належали комісіонери і агенти банку, і кореспонденти Loro (їх), до яких належали клієнти банку¹⁰⁸. Одна і та ж особа або установа могла одночасно перебувати кореспондентом Loro і Nostro банку. Кореспондентам Nostro банк доручав здійснювати за його рахунок різні операції, зокрема, отримувати платіж по векселю, видавати дозволена позику,

¹⁰⁷ Д'яконова І. І. Історичні аспекти розвитку банківської системи України / Д'яконова І. І. // Економіка промисленості. – Донецьк. – 2008. – № 2 (41). – С. 11.

¹⁰⁸ Батюшков Д. Д. Банки. Их значение, операции, историческое развитие и счетоводство / Д. Д. Батюшков. – Владикавказ : Типография Терского областного правления, 1904. – С. 165.

сплачувати переказ. Кореспонденти Logo могли давати банку подібні доручення. Отже в різні операційні моменти кореспонденти могли бути то кредиторами, то дебеторами банку, тобто бути боржниками банку або навпаки.

Важливою проблемою залишалось визначення суб'єкта права у сфері кредитно-банківських відносин. Ним міг бути лише організований колектив, який володів відособленим майном, брав участь в обігу капіталів від власного імені та самостійно ніс майнову відповідальність. Банківські установи володіли зазначеними реквізитами, але лише окремі їх вказували¹⁰⁹. У статутах банків указувався статус кожного з них як юридичної особи. Банки діяли на підставі статуту або положення, мали свій розрахунковий або поточний рахунок і виступали суб'єктом різноманітних відносин. Проте не всі банківські установи мали відповідні реквізити. Так, вказівка на поточний рахунок в УДБ у 1918 р. трапляється лише в окремих юридичних осіб, до яких належали УНКБ і Харківське товариство взаємного кредиту¹¹⁰.

На території західноукраїнських земель банки також створювались як акціонерні товариства, проте статутні документи не містили інформації про засновників банку, а воля юридичних осіб виявлялася в рішеннях управи (дирекції), контрольної комісії та вибору – контрольного органу за здійсненням торговельних операцій¹¹¹.

Дещо в інший спосіб регламентувалася взаємодія волі людей у статуті Подільського Союзбанку. Фірма створювалася для об'єднання діяльності кооперативних товариств та їх союзів. До союзу могли вступати різні кооперативні товариства, в тому числі кредитні. Для визначення волі людей Союзбанком проводилися зібрання уповноважених союзних установ. § 4 статуту чітко вказував на статус союзу як юридичної особи та його право вступати до

---

¹⁰⁹ ДАПО. Полтавський Союз кредитних і позичково-ощадних товариств. – Ф. 1004. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 57.

¹¹⁰ ЦДДА України. Обіжники Українського народного кооперативного банку (копії). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 56; ДАХО. Протоколи з'їзду представників земських кас дрібного кредиту. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 76.

¹¹¹ ДАЗО. Акціонерне товариство «Підкарпатський банк», м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–9.

других кооперативних союзів та інших організацій¹¹². Якщо ж воля соціального цілого визначалася ззовні, то юридична особа іменувалася установою¹¹³.

До інших теоретико-методологічних основ дослідження слід віднести проблему витоків банківської діяльності на території України, яку, до речі, усе ще не вирішено. Виникнення банківництва тут відтермінують до Київської Русі, стверджуючи при цьому про «зародження банківсько-кредитних відносин»¹¹⁴. У Київській Русі, як відомо, не існувало банківських установ, проте існували кредитні відносини. Посилаючись на цю обставину, зокрема, на просторову редакцію Руської Правди, де є статті про боргове зобов'язання, позики, проценти тощо, згадуване джерело робить висновок що вони «категоріально та інституціонально пов'язані з грошово-банківською системою»¹¹⁵. Очевидно, при цьому не слід міняти місцями причину і наслідок. У даному випадку причиною є кредитні відносини, які могли бути передумовою виникнення банківських установ. Проте наслідком так і не стало їх утворення. І причину цього слід шукати у тій же редакції, у якій із 121 статті кредитним відносинам присвячено лише декілька¹¹⁶. Тому твердження про банківські відносини, тим паче про грошово-банківську систему є передчасними. Очевидно, слід продовжити пошук наукової істини щодо розвитку товарно-грошових відносин, фінансово-кредитних інструментів та грошовій системі держави.

До розряду теоретико-методологічних належить віднести проблему банківської системи та її становлення на території України. Справа у тому, що зазначена проблема отримала у науковій

---

¹¹² ДАВО. Вінницьке відділення Державного банку (1907–1919). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 2.

¹¹³ Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк. По изданию 1911 г. [Электронный ресурс] / В. М. Хвостов. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum958/item1969.html>

¹¹⁴ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 115.

¹¹⁵ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 115.

¹¹⁶ За нашими підрахунками це ст. ст. 43, 46, 47, 48, 50, 51, 109. Див. : Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 29–39.

літературі неоднозначне висвітлення, а окремі висновки побудовані, на наш погляд, на помилкових судженнях. Тому на фоні дискусій про необхідність юридичних визначень спеціальних правових термінів, дискусійним і проблематичним все ще залишається поняття «банківська система України».

При дослідженні кредитно-банківської проблематики науковці доволі часто використовують поняття «банківська система», локалізуючи її «на теренах України», або характеризуючи її як «вітчизняну». Питання щодо вживання зазначених термінів виникають тоді, коли їх застосовують до історичних періодів. Так, зокрема, окремі автори пов'язують виникнення банківської системи з виникненням грошей, коли банківські установи взагалі були відсутні. Інші формування «вітчизняної» банківської системи пов'язують з банківськими установами, що діяли на території України у XVIII – на початку ХХ ст., що навряд чи доречно.

Початок банківської діяльності на території України дослідники датують серединою XVIII ст., обумовлюючи даний процес становленням банківської системи Росії¹¹⁷, що не викликає жодних заперечень¹¹⁸. Період виникнення в Росії системи кредитних установ за часом охоплює кінець 50 – початок 60-х рр. ХІХ ст. і тягнеться до останньої чверті ХІХ ст.¹¹⁹. Саме ця система і отримала поширення на території України, яка входила до складу Російської імперії. Чи доречно цю систему називати «вітчизняною», чи «українською»? На нашу думку – не слід, оскільки у даному випадку ми можемо говорити про систему кредитних установ Російської імперії, яка була поширена й на територію України.

Що ж стосується виникнення банківської системи на території України, то тут зустрічається набагато ширший і значно суперечливий діапазон думок. Кредитна система в Україні була започаткована в 1781 р., коли Російський Асигнаційний банк відкрив

---

¹¹⁷ Ващенко Ю. В. Банківське право: Навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. В. Ващенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 344 с. – Режим доступу: // <http://textbooks.net.ua/content/view/2732/14/>

¹¹⁸ Детальніше див. : Ткаченко А. О. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект / Ткаченко А. О. // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2 (9). – С. 7–12.

¹¹⁹ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. [Электронный ресурс] / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристь, 1999. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

свої банківські контори у Києві, Ніжині, Харкові, а в 1782 р. – у Херсоні, стверджує О. А. Костюченко¹²⁰. Формування вітчизняної банківської системи відбулося у другій половині XIX ст., констатує І. Е. Новікова¹²¹. При цьому зовсім ігнорується створення і поширення банківських установ на території Західноукраїнських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

Виходячи з того, що банківська система будь-якої держави – це сукупність банківських установ, які створені та діють на території відповідної держави¹²², очевидно правильним було б твердження, щодо поширення на територію України у XVIII – на початку XX ст. банківських систем Російської і Австро-Угорської імперій. За відсутності власної державності у цей період твердження про формування вітчизняної банківської системи є завчасним і по-суті неправильним. Фактично це були або контори, відділення і філії центральних кредитних установ інших держав, або кредитні установи на території України, яка входила до складу Російської і Австро-Угорської імперій.

Банківська система історично починає формуватися з утворенням центрального банку, універсальних банків, які здійснюють весь відомий спектр операцій, та спеціалізованих банків, що орієнтувалися на певний вид операцій. На думку авторів, початки формування вітчизняної банківської системи слід пов'язувати з процесом створення банківських установ у період державотворчих пошуків на території України у 1917–1921 рр. Саме тоді було створено Державний банк України, який виконував функції центральної, емісійної установи держави¹²³.

---

¹²⁰ Костюченко О. А. Банківське право України: Банківська система. Національний банк. Комерційні банки. Розрахунки і кредитування. Ринок цінних паперів. Національне валютне законодавство. Банківські системи зарубіжних країн. Інститут банківської таємниці: Підручник. – 3-тє вид. / Костюченко О. А. [Електронний ресурс]. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 928 с. – Режим доступу: http://codex.at.ua/load/bankivske_pravo/bankivske_pravo_ukrajini_kostjuchenko_o_a_pidruchnik_3_te_vid_k_vidavnictvo_a_s_k_2003/18-1-0-11

¹²¹ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 179–187.

¹²² Ващенко Ю. В. Банківське право: Навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. В. Ващенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 344 с. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2732/14/>

¹²³ Ткаченко А. О. Становлення банківської системи як фактор державотворення: історико-правовий аспект (1917-1920 рр.) / Ткаченко А. О. Держава і право: Збірник наукових праць.

На сучасному етапі розвитку України існує легальне визначення банківської системи і ціла низка наукових підходів щодо трактування досліджуваного поняття. Так, згідно зі ст. 334 Господарського кодексу України, що врегульовує правовий статус банків, «Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до закону». Дане визначення не суперечить ст. 4 Закону України «Про банки і банківську діяльність», що визначає банківську систему України: «Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону та інших законів України».

Банківська система в Україні започаткована 20 березня 1991 року, вважають науковці¹²⁴ і пов'язують цей процес з прийняттям Закону України «Про банки та банківську діяльність», який став законодавчою основою створення НБУ та були закладені основи класичної дворівневої банківської системи України.

Проте наведені норми не дають і, напевно, не повинні давати відповіді на питання щодо формування банківської системи на території України у історичному контексті. У науковій літературі щодо поняття «банківська система», таким чином, існує двозначність. Застосовується воно у двох значеннях – широкому, розуміючи при цьому кредитно-фінансову систему взагалі, з чим навряд чи можна погодитись, і вузькому, розглядаючи банківську систему як сукупність різних видів взаємопов'язаних між собою банків, що функціонують як єдиний організм у даний історичний період¹²⁵.

Складнішим видається питання про рівні цієї системи. У дореволюційній Росії існувала розгалужена і потужна

Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 285–290.

¹²⁴ Костіна Н. І. Банки: сучасні інформаційні технології: Навч. посібник / Н. І. Костіна, В. М. Антонов, Н. І. Ганах. – Ірпінь, 2001. – 359 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.org/banki/2.htm>

¹²⁵ Кириленко В. Банківська система: суть та перспективи її розвитку в Україні [Електронний ресурс] / Кириленко В. // Журнал Європейської економіки. – Т. 9 (№ 3). – Вересень 2010. – С. 352–375. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/jee/ua/2010_3/jee-3-ua/08K_ua.pdf

багатосуб'єктна система кредитних установ. І. Е. Новікова характеризує її як трирівневу, де перший рівень – центральний Державний банк Російської імперії та державні Селянський поземельний і Дворянський земельний банки, другий – банки короткострокового кредиту, а третій – приватні іпотечні банки¹²⁶.

Проте російські фахівці з банківського права вважають, що ця система не встигла стати навіть дворівневою, про що свідчить стан її верхнього рівня¹²⁷. Саме він не забезпечував систему кредитних установ необхідної міри незалежності від уряду, що повністю контролював і її діяльність, і через неї – самоврядування комерційних банків, істотно обмежуючи їх можливості. Лише на початку ХХ ст., коли темпи розвитку капіталізму різко прискорилися, внаслідок чого за короткий період часу починаючи з 1909 р. у країні виникли найбільші АКБ, стали складатися передумови перетворення системи кредитних установ у дворівневу, вважають вони.

Констатація трирівневої системи¹²⁸ до 1917 р. і дворівневої, характерної для сучасної банківської системи, останнім часом супроводжується пошуками «удосконалення» останньої. Проте підігнати нині діючу банківську систему під трирівневу, всупереч діючому законодавству, видається малопродуктивним заняттям. Можливо, не так уже й важливо скільки рівнів має банківська система – два, три або чотири¹²⁹. Головне у тому, що центральний банк є регулятором в банківській системі.

1.3. Передумови створення і діяльності банківських установ на території України

---

¹²⁶ Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. [Електронний ресурс] / Новікова Ірина Едуардівна. – К. : КНУТШ, 2009. – 19 с. – Режим доступу : http://library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1248825

¹²⁷ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. [Электронный ресурс] / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмальян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристъ, 1999. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

¹²⁸ До 1917 р. у Росії існувала трирівнева банківська система: Держбанк; комерційні й ощадні банки; спеціальні кредитні інститути, констатує д.е.н. І. І. Д'яконова. На відміну від західних країн третій рівень був не досить розвинений у зв'язку з нерозвиненістю ринку капіталів і цінних паперів. Особливістю банківської системи дореволюційної Росії була її концентрація в декількох великих банках, проте у цілому банки здійснювали операції, характерні для банків інших країн. Див. : Д'яконова І. І. *Історичні аспекти розвитку банківської системи України* / Д'яконова І. І. // *Економіка промисловості*. – Донецьк. – 2008. – № 2 (41). – С. 9–17.

¹²⁹ У останньому випадку вона включає усі фінансові організації, у тому числі і страхові компанії.

Процесу створення і діяльності банківських установ на території України передували певні умови, які були характерні для кожного із історичних періодів. Для першого, хронологічні рамки якого становлять XVIII – перша половина XIX ст., характерною особливістю була уповільнений хід еволюційного розвитку банківських установ на території України. Дана обставина, на наш погляд, обумовлювалася низкою причин, серед яких прийнято виділяти об'єктивні і суб'єктивні.

До перших слід віднести загальну відсталість Росії та феодално-кріпосницький лад, що зумовлювало незатребуваність банківських інструментів. Наявність самодержавства зумовлювало монополію держави у фінансово-кредитних відносинах. Тому основною рисою кредитно-банківської системи був її казенний характер. На відміну від Західної Європи, де банки створювалися приватними особами, в Росії їх засновував уряд. Слід враховувати й статус території України у складі Російської імперії, що й зумовлювало використання кредитних механізмів реалізації колоніальної політики щодо України. До суб'єктивних факторів належить позиція міністра фінансів Російської імперії Є. Ф. Канкріна (1823–1844 рр.), який вважав не потрібним комерційний кредит. Підприємства мали розвиватись за допомогою власного капіталу¹³⁰. Певний час заборонялося відкривати контори банків. Так, зокрема, єдину банківську установу в Києві – контору Комерційного державного банку було відкрито у 1840 р. – через 23 роки після того, як був заснований банк¹³¹.

Наявний економічний лад і суспільні відносини значною мірою зумовили слабкий розвиток приватної банкової діяльності. Кріпацтво, обмеження економічних прав (зокрема, право зобов'язатися векселями було надане лише особам торговельного стану), відсутність значних капіталів внаслідок розрізненості торгово-промислових сфер, що сковувало приватну ініціативу в кредитно-банківській сфері. Старі казенні банки, побудовані на

---

¹³⁰ Биман А. Б. История банков: История развития банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней / А. Б. Биман. – С.-Петербург : типография Г. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1914. – С. 55.

¹³¹ Альтерзон С. Нарис розвитку київської кредитної системи / С. Альтерзон. – Київ, 1929. – С. 4.

неправильній економічній основі, могли існувати лише за постійної підтримки і штучними заходами.

У більшості міст банківські установи для кредитування торгівлі і промисловості були відсутні. Купецтво користувалося приватним кредитом і позиками банківських установ інших регіонів. Характерно, що спочатку багато купців боялися ставати акціонерами і навіть виходили із складу банків, боячись за свій бізнес. У ті часи торгівля велась за готівку, а промисловість розвивалася в основному за рахунок держави. В Україні поширення комерційного кредиту істотно запізнювалося порівняно із Західною Європою. Першими позичальниками були уряд і землевласники, а в ролі кредиторів виступали одноосібні підприємці-лихварі¹³².

Ситуація, що склалася, стала наслідком низки причин, серед яких були пережитки феодальних відносин в усіх основних сферах життєдіяльності та збереження самодержавної монархії з її традиційною політикою широкого державного втручання в економіку, у тому числі у фінансову сферу.

Друга половина XIX ст. виступає як досить суперечливий за своїм характером період. Незважаючи на буржуазно-демократичні реформи, деякий час феодально-кріпосницькі відносини продовжували залишатися пануючими. Однак і розвиток капіталістичних відносин, особливо після відміни кріпосного права, характеризувався досить високою динамікою. Значну роль в усіх сферах суспільно-політичного життя продовжували грати дворяни. В умовах зрушень, що чітко позначилися, у розвитку продуктивних сил і розстановці класів абсолютистська монархія не могла повністю ігнорувати інтереси торговельної і промислової буржуазії. Проте остання була економічно слабка, політично немічна і класово неорганізована. У той же час окремі її представники досить ясно бачили, у чому полягали їх безпосередні інтереси¹³³. Тільки отримання ними постійних грошових прибутків відкривало для них можливість користуватися кредитом¹³⁴.

---

¹³² Костюченко О. А. Банківське право: Навч. посібник / О. А. Костюченко. – К. : КНЕУ, 1999. – С. 36.

¹³³ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середи́на XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфизни́здат, 1958. – С. 12.

¹³⁴ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середи́на XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфизни́здат, 1958. – С. 13.

Більша частина урядових ініціатив у банківській сфері у дореформений період виявилися невдалими через невміння застосувати зарубіжний досвід, погану організацію такого складного виду кредитування, як іпотечне (на якому у той період спеціалізувалася переважна більшість великих казенних кредитних установ), неакуратність платежів позичальників і зловживань чиновників.

Прийнято вважати, що до фінансової реформи 1860-х рр. в Росії не було банківського кредитування, адже в умовах, коли необхідні економічні передумови ще не сформувалися, основною метою створення переважної більшості дореформених кредитних установ було, по суті, не кредитування, а приховане фінансування російського дворянства¹³⁵. Що ж до приватної і громадської ініціатив у сфері кредитування, то до середини XIX ст. вони практично були відсутні.

Наростання капіталістичних тенденцій в економіці Росії середини XIX ст. спонукало владу до створення відповідної фінансово-грошової та кредитної системи. Вона була сформована у порівняно стислі строки, відіграла значну роль в акумуляції грошових засобів, однак її становлення не було безпроблемним. Кінець 50-х рр. XIX ст. в Росії позначився кризою у фінансовій сфері, яка виявилась у відсутності грошових капіталів. Сталося це через те, що у 1857 р. новий міністр фінансів П. Ф. Брок, який змінив на цій посаді Г. Ф. Канкріна, видав наказ про зниження рівня процентної ставки за внесками у казенних банках з 4 до 3 %¹³⁶. Внаслідок таких дій країну почав покидати іноземний капітал, який до того ж побоювався наростання тут революційних рухів.

В такій ситуації вільні капітали та кошти банківських внесків використовувались для придбання акцій і облігацій акціонерних компаній. Так, після опублікування вже згаданого наказу, група іноземних та російських підприємців, що входили до складу «Головного Товариства Російських залізниць», кошти своїх

---

¹³⁵ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. [Электронный ресурс] / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмальян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристь, 1999. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

¹³⁶ Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банкового кредита в России / Л. Н. Яснопольский // Коммерческие банки: история, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе: Русский государственный банк и его коммерческая деятельность. – К. : Тип. 2-й артели, 1914. – С. 279.

банківських внесків спрямували на придбання акцій та облігацій даного «Товариства». Внаслідок таких тенденцій відплив капіталів з банків у 1858 р. склав 299 млн. руб., а в 1859 – 355 млн. руб.¹³⁷.

Незважаючи на вказані проблеми, у сфері банківської справи Росії спостерігалось прагнення перейти від казенної до акціонерної форми. Основним мотивом на користь створення приватних банків висувалось прагнення надання промисловості і торгівлі більшої свободи та ініціативи. З даною аргументацією погоджувались як практики, так і представники наукових кіл. У 1859 р. з пропозицією заснування приватних банків виступила Урядова Комісія, створена для розгляду питання про земські банки, а також політико-економічний комітет Вільного економічного товариства та московське купецтво¹³⁸.

До Міністерства фінансів надходили проекти створення АКБ, авторами яких були німецькі і англійські підприємці, представники великого капіталу інших країн. Зокрема, 1859 р. свій проект запропонувала група німецьких підприємців на чолі з колишнім пруським міністром фінансів Габером. Але великі розміри майбутнього банку та різноманітність операцій, що передбачались статутом, викликали занепокоєння російських можновладців, адже такі банки створювали конкуренцію Державному банку. Російська та іноземна (особливо англійська) преса висловлювалась проти даного проекту, наголошуючи на ймовірності посилення німецького впливу у сфері банківського кредиту.

Поштовхом для розвитку банківського кредиту, який був пов'язаний з промисловим капіталом, стала аграрна реформа 1861 р. На думку сучасних дослідників з цього часу почався другий етап еволюції російської кредитної системи. Нові кредитні організації були необхідні для трансформації маси грошових накопичень в

---

¹³⁷ Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России / Л. Н. Яснопольский // Коммерческие банки: история, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе: Русский государственный банк и его коммерческая деятельность. – К. : Тип. 2-й артели, 1914. – С. 280.

¹³⁸ Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов / Под ред. и с предисл. Н. Ю. Кислицына. Изд. первое. – Н. Новгород : Гублит, 1924. – С. 66–67.

кредити та інвестиції, а також для створення еластичного грошового обігу¹³⁹.

Однак, розвитку ринкових відносин на момент впровадження реформи заважала нерозвинутість системи кредитування, відсутність АКБ. Державний банк надавав переважно іпотечні позики великим землевласникам під заставу землі, тобто кредити майже не були пов'язані з виробничою сферою. Тому саме після оголошення реформи відновились пропозиції щодо заснування АКБ.

Економічна реформа кінця 1850 – початку 1860-х рр. привела до активізації розвитку банківської справи на території України. Реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли трансформації суспільства у напряму буржуазного розвитку. Економічні перетворення обумовили виникнення потреби в активізації товарно-грошових відносин, що, у свою чергу, сприяло процесу створення банківської мережі¹⁴⁰. Стали виникати такі державні банківські установи, як Державний банк, Дворянський земельний і Селянський поземельний банки. Поступово почала формуватись і мережа недержавних банківських установ. Створювались комерційні банки, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, міські та сільські кредитні товариства, позиково-ощадні товариства тощо. Для пореформеної Росії характерний був розвиток капіталізму вшир, тобто поширення його на нові, ще не освоєні території. Тому у 90-х рр. XIX ст. передбачалося поширити діяльність Державного банку на ті місцевості, де банківські установи були все ще відсутні.

Динамічному розвитку банківської справи сприяла державна політика. Власникам банківських домів та контор надавалося право володіти конкретним підприємством за умови, що вони викупували, як купці, гільдійські (торгові) свідоцтва, в яких визначався обсяг і вид господарської діяльності¹⁴¹. Для заснування даного роду установ не вимагалось затвердження статуту й публічної звітності про операції.

---

¹³⁹ Деньги, кредит, банки / Под ред. Г. М. Белоглавой: Учебник. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – С. 262.

¹⁴⁰ Детальніше див. : Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання банківської мережі у пореформений період / Ткаченко А. О. // Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Збірник наукових праць. – Суми ВВП «Мрія-1». – С. 246–248.

¹⁴¹ Устав о пошлинах // СЗ. – СПб., 1857. – Т. 5. – Ст. 484–489; ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118; – Т. 40. – № 41779.

Криза 1873-1875 рр., пов'язана з черговою західноєвропейською кризою та зменшенням внутрішнього залізничного будівництва, російсько-турецька війна 1877-1878 рр. та світова сільськогосподарська криза, спричинена американською конкуренцією, призвели до періоду тривалої депресії банківської системи. В 1875 р. стався перший банківський крах, коли припинив свої операції Московський комерційний позиковий банк. Ця подія спричинила недовіру до банків у підприємницьких колах, вплив внесків та загальмувала процес створення нових кредитних установ. Як наслідок низка банків, переважно провінційних, ліквідували свої справи¹⁴².

У другій половині 70-х рр. і на початку 80-х рр. XIX ст. під впливом світової аграрної кризи становище сільського господарства погіршується. Через появу на європейському ринку дешевого американського збіжжя ціни на вітчизняне зерно значно знизилися. Промисловість розвивалася, щоправда за рахунок важкої – вугільної, металургійної, гірничої, машинобудівної тощо. Таким чином, ситуація у сільському господарстві не сприяла розвитку кредитних установ, а у промисловості формувала односторонні підходи щодо застосування кредитно-банківських інструментів.

На початок 80-х рр. XIX ст. в Росії завершився промисловий переворот. Виникли нові галузі промисловості – вугільна, нафтовидобувна, хімічна, машинобудування. На території України формується вугільно-металургійний промисловий регіон (Донбас і Південь України). Виникли великі промислові центри – Харків, Катеринослав, Юзівка, Горлівка. Виросли великі центри транспортного (Луганськ) і сільськогосподарського (Харків, Одеса, Бердянськ) машинобудування. Така ситуація сприяла розвитку товарно-грошових відносин та виникненню промислового і сільськогосподарського капіталу в Україні.

Домінуючою частиною економіки продовжувало залишатися сільське господарство, яке поступово набувало усе більш торговельного, підприємницького характеру. У свою чергу торговельне землеробство пред'являло попит на поліпшені

---

¹⁴² Хромов П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П. А. Хромов : Учеб. пособие для эконом. спец. ун-тов. – М. : Высшая школа, 1982. – С. 109.

знаряддя обробки ґрунту, сільськогосподарські машини і найману працю. Для підтримки і прискорення процесів економічного розвитку Державний банк передбачив відповідні види кредитів і позик.

Певною стабілізацією характеризувався період 80–90-х рр. XIX ст. У рамках цього періоду було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на зміцнення банківської системи, що сприяло формуванню у населення довіри до кредитно-банківських установ. 5 квітня 1883 р. на підставі розпорядження міністра фінансів М. Бунге був уведений у дію Закон «Про зміни та доповнення існуючих правил відносно відкриття нових акціонерних комерційних банків». З 1884 р. набув чинності закон щодо функціонування, порядку створення та ліквідації банківських установ. На підставі цього закону було визначено структуру банківської системи, яку складали: державні банки (Державний банк, земельні банки (дворянський, селянський); приватні банківські установи (акціонерні комерційні банки, кредитні спілки); громадські банківські установи (місцеві банки, місцеві ломбарди).

Економічна політика уряду на рубежі XIX – XX ст. носила суперечливий характер. Росія вступила на шлях капіталістичного розвитку значно пізніше багатьох західних країн. При цьому процес утвердження капіталізму в Росії ускладнювався наявністю в її економіці пережитків кріпосництва, слабким розвитком приватної власності тощо.

Суттєво зміцніла на кінець XIX – початок XX ст. буржуазія, яка все більше орієнтувалася на західну модель економічного розвитку, де регулююча роль держави зводилася до мінімуму. Свої інтереси вона відстоювала через представницькі організації. Завдяки останнім банкіри зуміли зберегти до 1914 р. певну свободу своєї приватної підприємницької діяльності.

Еволюція капіталістичної кредитно-банківської системи в Росії, на відміну від країн Західної Європи, проходила в межах спеціального законодавства, яке детально регламентувало діяльність усіх кредитних установ. Винятком були лише банкірські

доми, контори та обмінні крамниці¹⁴³. Таке становище обумовлювалося, насамперед, статусом банкірської діяльності. До кінця 1880-х рр. вона взагалі не розглядалася як кредитна й законодавчо відносилася до сфери торгівлі. У Торговому статуті, викладеному в ч. 2 XI тому Зводу законів 1857 р., зазначалося, що до торговельних операцій належало відносити всілякі банківські справи¹⁴⁴.

Початок XX ст. характеризувався розвитком капіталістичних відносин, які в умовах імперіалістичної стадії сприяли розвитку кредитно-банківських відносин. Затребуваними став весь комплекс банківських інструментів. З іншого боку, це період низки соціально-економічних і політичних криз, які супроводжувалися революційними подіями впродовж 1903–1917 рр. Так, у роки революції 1905–1907 рр. криза охопила приватну банкірську справу. Вкрай негативний вплив на банківську діяльність мала Перша світова війна, fronti якої проходили й на території України.

Утвердження капіталізму відноситься до кінця XIX – початку XX ст. В цей час посаду міністра фінансів займав С. Ю. Вітте. Суть ліберально-консервативної економічної політики очолюваного ним міністерства (у той час воно відало майже усім народним господарством: промисловістю, торгівлею, фінансами) полягала в тому, щоб модернізувати економіку, не здійснюючи при цьому глибоких структурних змін. Методом її проведення було активне втручання держави в економіку. Державний банк, що знаходився у складі Міністерства фінансів, був головним органом цієї економічної політики. Головну увагу С. Ю. Вітте приділяв зміцненню фінансів. А почав він свою діяльність на цій посаді з реформи Державного банку.

З одного боку, уряд сприяв зростанню банків, протекціоністському захисту їх діяльності, з іншого – неухильно і послідовно відстоював систему державного контролю і управління. Політика ця набула свого втілення в діяльності С. Ю. Вітте, міністра фінансів в 1892–1903 роках.

---

¹⁴³ Шевченко В. Правове регулювання банкірської діяльності у Підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Шевченко В. // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 133.

¹⁴⁴ Устав торговый // Свод законов Российской империи (далі – СЗ). – СПб., 1857. – Т. 11, Ч. 2. – ст. 2.

Банківська діяльність була централізована. Головними банківськими центрами Російської імперії були Петербург і Москва. До 1914 р. сума балансів 13 петербурзьких і 7 московських банків дорівнювала 5483,1 млн. крб., а інших 30 провінційних банків – лише 801,5 млн. рублів, що становило 14,6 %¹⁴⁵. На території України цей показник був ще менший.

Діяльність кредитних установ мала й інші особливості. На відміну від столичних міст імперії¹⁴⁶, на території України кредитні установи здійснювали кредитування господарської діяльності у обсягах, які дозволяли їм умови їх існування, тобто діяли за залишковим принципом. Жодна банківська установа не могла конкурувати з провідними банківськими установами імперії.

Зміни умов соціально-економічного розвитку у зазначений період активізували процес створення нової мережі кредитних установ. Виникали державні, приватні (комерційні) і громадські банки. З ліквідацією монополії держави у банківській справі поступово починає формуватись і мережа недержавних банківських установ. Створюються АКБ й земельні банки, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, міські та сільські кредитні товариства, позичково-ощадні товариства тощо.

Фінансово-кредитна система на початку ХХ ст. вступила у період серйозних випробувань. Масові банкрутства кредитних установ викликала світова економічна криза. У Міністерстві фінансів крах банкірських установ розглядався як результат недобропорядності їх власників, що стало передумовою розробки спеціального законодавства. При Особливій канцелярії по кредитній частині Міністерства фінансів у 1907 р. була створена Особлива рада з перегляду чинних законоположень про банкірські установи під головуванням члена ради Держбанку А. К. Голубєва¹⁴⁷. У

---

¹⁴⁵ Підраховано по: Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>

¹⁴⁶ Москва була центром всеросійської торгівлі й промисловості. Петербург був морськими воротами в Європу і осередком урядових відомств. У Москві основним типом банківського діяча був торговець або промисловець. Серед петербурзьких фінансистів, особливо на рубежі XIX–XX ст., переважали банкіри, тісно пов'язані з фондовою біржею, урядовими канцеляріями і європейськими фінансовими партнерами.

¹⁴⁷ Шевченко В. Правове регулювання банкірської діяльності у Підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Шевченко В. // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 136.

розробленому проєкті нового законодавства передбачалася більш строга регламентація їх діяльності у частині оголошення основного капіталу підприємства, визначення його мінімального розміру та порядку щодо його зміни. При обговоренні проєкту власники банкірських домів, нарада представників яких відбулася у березні 1907 р., виступили проти запропонованих положень, вимагаючи, щоб придбана ними нерухомість могла бути джерелом доходу, щоб не обмежувалися їхні права в перезаставі цінних паперів тощо. Уряд відхилив законопроект. Натомість була створена Особлива міжвідомча рада для розгляду нового законопроекту про банкірські установи.

В умовах Першої світової війни основним напрямом державного регулювання стає емісія паперових грошей і позики¹⁴⁸. За указом імператора від 23 липня 1914 р. був тимчасово припинений обмін кредитних білетів на золото, розширено право Державного банку випускати нічим не забезпечені кредитні білети. Розширивши емісійне право Державного банку, держава, тим самим, стала на шлях інфляції паперових грошей.

Внаслідок відсутності достатніх запасів готівки, поганої роботи апарату Державного банку і казначейства на території України відчувався гострий недолік у грошах. Особливо гостро відчувалася потреба в розмінних засобах, дрібнокупюрних грошах, що знаходилися у населення. Приватні банки стали пред'являти до Державного банку підвищений попит на готівку. Став зростати дефіцит державного бюджету, обумовлений витратами на ведення війни.

У 1915–1916 рр. з обігу послідовно випадають спочатку банкове, розмінне срібло і мідні гроші. Відсутність у обігу розмінної металевої монети створює у липні-серпні 1916 р. розмінну кризу. Уряд здійснив спробу замінити металеву монету паперовими марками. Внаслідок цього до кінця 1916 р. грошовий обіг стає переважно паперовим. Загальна кількість грошей у обігу безперервно зростала, що провокувало зростання цін на товари і послуги. Надалі знецінення рубля відбувалося ще швидшими темпами.

---

¹⁴⁸ Бугров А. В. Государственный банк в период Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. В. Бугров // Вестник Банка России. – 2000. – № 14.

У 1916 р. в результаті скорочення основних галузей промисловості і зменшення кількості товарів, що поступали на вільний ринок, при великому зростанні готівки у обігу, спостерігалось скорочення попиту на капітали, що сприяло припливу засобів у вклади і на поточні рахунки. Між тим цей приріст вважався інфляційним, наслідком знецінення рубля.

Рубель систематично знецінювався і напередодні лютневої буржуазно-демократичної революції. Так, за своєю купівельною спроможністю він знецінився майже в чотири рази у порівнянні з довоєнним часом¹⁴⁹.

Економіка переживала період системних реформ, проте банківська система зберігала своє значення. Сприятливо впливали на діяльність банківських установ розвиток фінансового капіталізму, зростання монополій і участь банків у діяльності торгово-промислових підприємств. Однак для України характерним типом інвестицій був колоніальний, оскільки вкладалися вони в сільське господарство і видобувну промисловість. Банківський капітал підпорядкував провідні галузі господарства, здійснюючи управління ними. Банки накопичили значну частину вільних грошових капіталів.

Проте радикальні зміни, започатковані восени 1917 р., порушення принципу захисту приватної власності на капітал мали вкрай негативні наслідки для банківської системи. У банках з'явився дефіцит, що вимірювався мільйонами. Негативним чинником була залежність банків від іноземного капіталу, вкладення яких на 1 січня 1917 р. становили 2 242,97 млн руб. (26,3 %) ¹⁵⁰.

Як критичний характеризувався стан державних фінансів. Золотий запас державного банку в 1917 р. покривав банкноти в обігу лише на 9,5 %. Скоротилися валютні резерви. Через відсутність національної валюти УЦР довелося звертатися за готівковими коштами до банківських установ ТУ. З літа 1917 р. в українські відділення банків постачання грошей урядом Росії припинилося. Нагальним завданням стало введення національної валюти. РНК

---

¹⁴⁹ Гиндин И. Ф. Московские банки в период империализма (1900–1917) / И. Ф. Гиндин // Исторические записки. – М., 1956. – Т. 58. – С. 38.

¹⁵⁰ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Ч. 1 : Март-октябрь 1917 г. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 391.

проводив іншу тактику – він безперервно здійснював емісії грошей і наповнював ними український ринок. Однак банки не могли розпоряджатися наявними грошовими коштами. Так, на кінець 1917 р. в одеських банках лежало до 100 млн руб., з яких вони могли розпоряджатися лише 6 млн руб.¹⁵¹. Іншим банкам не вистачало коштів для здійснення необхідних видатків. Проте лише в грудні 1917 р. ГС уповноважив УДБ випускати кредитні білети «...в розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну»¹⁵².

Відсутність національної грошової одиниці створювала труднощі для банківської системи. В умовах інфляції спостерігався фінансовий дефіцит, а наявність різноманітних грошових знаків, яких на початку 1919 р. перебувало в обігу понад 2 тис. видів, емітованих за різних режимів за відсутності золотого забезпечення створювала правові колізії щодо їх використання. Вилученню їх надлишку мала слугувати облікова політика УДБ, але банк утримував низький обліковий відсоток, чим перешкодив їх залученню до кас Державного банку.

Згідно з новим податком банки мали сплачувати його із прибутків у розмірі 5 % за рік. У 1917 р. податок мав бути сплачений не пізніше 2 жовтня¹⁵³. Новели викликали занепокоєння у представників банків. Комітет з'їздів АКБ вказував, що необхідність сплати податків змушувала власників цінних паперів продавати фонди, а не дивідендні цінності, що призводило до знищення банків. На території України податки також не дали очікуваних надходжень.

Небезпечним явищем було зростання державного боргу і збільшення залежності від іноземного капіталу. Одним із шляхів виходу був посилений випуск кредитних білетів через стимулювання емісійної діяльності Державного банку, якому в 1917 р. у законодавчому порядку було надано право випуску кредитних білетів на суму 10 млрд руб.¹⁵⁴. Надмірний випуск паперових грошей погіршував умови діяльності банківських установ.

---

¹⁵¹ ЦДАВО України. Українська Центральна Рада (УЦР), м. Київ, м. Житомир (1917–1918). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 16 зв.

¹⁵² Нова Рада. – 1917. – 21 груд.

¹⁵³ ДАЧО. Копії обіжників Полтавської казенної палати про порядок нарахування зборів з прибутків від грошових капіталів, що були на кореспондентських рахунках. – Ф. 1519. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100.

¹⁵⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР, 1917. – № 252. – С. 1807.

Зменшувалася цінова вартість рубля. Девальвація (знецінення) рубля на внутрішньому ринку становила 70 %, на зовнішньому ринку – 200–700 %.

Банки перетворювалися у боржників. Їх заборгованість за січень-вересень 1917 р. перед Міністерством фінансів зросла до 631 млн руб. Діяльність банків залежала від Державного банку, який збільшував обсяги активних (15 видів) і зменшував пасивні операції (9). Банк змінював якість активів і пасивів, перші були дорогі, а другі – дешеві. Він накопичував ресурси, створюючи їх надлишок, проводив активний обмін золотовалютних ресурсів на паперові гроші. Банк здійснював диверсифікацію, погіршував свої нормативи платоспроможності і ліквідності.

Банківські установи створювали синдикати, правовою основою яких були угоди, що передбачали гарантії непорушності укладених договорів через встановлення гарантійного забезпечення. Синдикати фінансували акціонерні компанії, які намагалися налагодити правовідносини з великим банком. Для поповнення своїх фондів банки брали участь у випуску акцій. Великі банки та їх відділення володіли значною кількістю акцій компаній, були співвласниками підприємств і отримували частину прибутку від їх діяльності.

На початок Першої світової війни в Росії діяло 46 банків (не рахуючи інших форм кредитних організацій). Більше половини з них були банками з більш менш сильним іноземним впливом (французьким, німецьким, англійським).

Особливу сферу інтересів для банків мала промисловість, оскільки тут можна було отримати високі прибутки. В Україні були сприятливі умови для розміщення банківських капіталів у цій сфері, адже тут видобувалося 50,7 % вугілля і виплавлялося більше 75 % металу. Проте в 1917 р. відбулося скорочення промислового виробництва до 77,3 % від рівня довоєнного¹⁵⁵, що потребувало корекції щодо надання кредитів. Припинення надходження платежів вело до закриття підприємств. Банки ж вимагали покриття боргів.

Передумовою діяльності банківських установ була продовольча сфера. У 1917 р. дефіцит продовольчого зерна становив

---

¹⁵⁵ Воробьев Н. Я. Изменения в русской промышленности во время войны и революции / Н. Я. Воробьев // Вестник статистики. – 1923. – Кн. 14. – С. 152–153.

170,8 млн пудів¹⁵⁶. На засіданні комітету з'їздів представників АКБ 10 червня 1917 р. було прийнято рішення надати уряду кредит на фінансування зернової галузі.

Вимагала корекції цінова політика, оскільки державна політика цін була не раціональною. Впровадження ринкових механізмів потребувало вільної ціни та значної кількості грошей, яких не було. Проте УЦР намагалась не збільшувати твердих цін на хліб¹⁵⁷, що не сприяло участі банківських установ у заготівлі продовольства. Зростання ж цін збільшувало для банків кредитні ризики, зменшувало обсяг вільних обігових коштів, гальмувало швидкість обертання капіталу тощо. З метою пошуку шляхів виходу 25–26 серпня 1917 р. відбулася нарада, в якій взяли участь 47 представників від 35 банківських установ, які висловили зацікавленість бути учасниками у ринку зерна. Ускладнювало ситуацію й те, що селяни прагнули обмінювати зерно на товари (гвіздки, ситець та ін.), яких у банків не було. Певну зацікавленість для банків викликала цукрова промисловість, потреби якої становили третину млрд руб., але участь АКБ у цьому проекті була незначною.

Суттєвим чинником розвитку банківської діяльності були заходи уряду щодо монополізації економіки. З уведенням монополій ціни на товари встановлював уряд і був єдиним їх покупцем. Політика монополізації і ліквідація конкуренції вела до згортання кредитних операцій. Монополії діяли неефективно, окремі з них пропонували скасувати¹⁵⁸.

Водночас в Україні не було створено об'єктивних можливостей для розвитку капіталістичної банківської системи. Річ у тім, що тривалий час за наявності великих депозитних банків як суб'єктів правових відносин не існувало реальної можливості для виникнення акціонерних депозитних банків через відсталість економіки. Держава не брала участі в організації й розвитку капіталістичних

---

¹⁵⁶ Прокопович С. Н. Народное хозяйство в дни революции. (Три речи) / Прокопович С. Н. – М. : б. и., 1918. – С. 36–37.

¹⁵⁷ Вісти з Української Центральної ради. – 1917. – № 24, груд.

¹⁵⁸ Вісти з Української Центральної ради. – 1917. – № 24, груд.

форм кредитних відносин¹⁵⁹. Не було досвіду реформування акціонерних чи спеціалізованих банків.

У 1917–1921 рр. банківська тематика на території України стала важливою складовою державотворення. Тоді фактично вперше було здійснено спробу створити мережу українських банківських установ державної форми власності, що стало важливим елементом розбудови державності. У березні 1917 р. Україна здійснила спробу розпочати будівництво власної національної держави. У цей період на території України діяло декілька державно-політичних режимів: Українська Народна Республіка (доби Української Центральної Ради), Українська Держава (Гетьманат П. П. Скоропадського), Українська Народна Республіка (доби Директорії), Західноукраїнська Народна Республіка та Радянська Україна.

Державотворчі процеси розгорталися в умовах розпаду двох імперій – Російської і Австро-Угорської. Формально впродовж більшої частини 1919 р. Велика Україна і західноукраїнські землі вперше опинилися у складі однієї державно-політичної структури. Це створювало низку проблем, пов'язаних із синхронізацією створення банківських інститутів. Однак відмінність їх розвитку, як і загальна ситуація в Україні, ускладнювали процес узгоджених дій щодо інтеграційних процесів у режимі національної державності. До того ж регулювання банківської діяльності не належало до першочергових завдань.

Кожен із державно-політичних режимів через принципові відмінності в базових цінностях та ідеологічних засадах намагався запропонувати власні моделі реалізації соціально-економічної політики. В умовах економічної розрухи значні труднощі в своїй діяльності відчували банківські установи, передусім, через відсутність готівки. В цих умовах з'являються різні варіанти «місцевих» грошей¹⁶⁰.

Революційні події на території Росії створили передумови для розширення мережі банківських установ на території України і актуалізації банківської тематики. Так, зокрема, прихід до влади

---

¹⁵⁹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1948. – С. 238.

¹⁶⁰ Детальніше див. : Венгерська В. О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство (за матеріалами Волинської періодики) / Венгерська В. О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu_ist/2009_16/vladnuu.pdf

більшовиків у Росії і проголошення ними політики націоналізації банківських установ змусили центральні правління банків переїхати і розміститися в місцевих банківських філіях на території України. З осені 1918 р. сюди ж були евакуйовані окремі відділення Російського банку. Проте їх статус залишався неясним, як невизначеним залишався і статус банківських установ, правління яких знаходились поза межами території України.

Істотно впливали на банківську діяльність соціальні інтереси. Населення України в 1920 р. становило 25 млн 654 тис. громадян, 81,9 % з яких – селянство¹⁶¹. Характерно, що робітничий клас не усвідомлював своїх інтересів у регіонально-українському контексті, а селянство навряд чи в змозі було зрозуміти механізми господарювання товарного господарства із застосуванням банківських інструментів. Через неповну соціальну структуру української нації, у якій був відсутній середній клас та промислова буржуазія, не було соціальної затребуваності кредитно-банківської сфери. Невирішеність земельного питання і схильність селянства до ідеї соціалізації землі перешкождали використанню банківських інструментів. Водночас дрібнотоварне виробництво потребувало запозиченого банківського капіталу.

Чинниками, що не сприяли розвитку даного виду діяльності, були нечисленність національної еліти, брак досвіду і приватного капіталу, прихильних державній самостійності¹⁶². Дворянство, яке мало політичні й адміністративні навички, було антисамостійницьким¹⁶³. Ідея гармонізації соціальних інтересів з національними, яку відстоював, зокрема, В. К. Винниченко, не передбачала застосування банківських механізмів.

Негативним чинником для розвитку банківської діяльності була втрата містами значення торгово-промислових центрів. У суспільстві формувалося негативне ставлення до банківського капіталу як експлуаторського. У населення знизилося почуття відповідального ставлення до договірних зобов'язань. У вкладників

---

¹⁶¹ Танатар М. И. Народное хозяйство Украины в 1921/1922 г. / М. И. Танатар // Народное хозяйство Украины в 1921/1922 г. – Х., 1923. – С. 7.

¹⁶² Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Вітанович. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 258.

¹⁶³ Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Киев : Политиздат Украины, 1990. – С. 85–86.

неодноразово виникала паніка. Скоротилися термінові внески і збільшилися внески до запитання. Підвищення заробітної плати до 200 % підняло рівень інфляції.

Передумовою розвитку банківської діяльності мала стати політика. Реальною загрозою для банків було очікування зміни політики під тиском зліва. Враховуючи популярність ідеї соціалістичного господарства, жоден уряд не рекомендував повернення до вільної економіки. Необережне використання соціалістичних гасел унеможливило залучення банківських капіталів.

Із січня до квітня 1918 р. частково, а на початку 1919 р. уся територія України була підконтрольна більшовикам, які проводили економічну політику «воєнного комунізму» з її націоналізацією, державними монополіями на хліб, цукор, сіль тощо. Одночасно встановлювалися тверді ціни заготівлі та продажу цих продуктів. Згортали торговельно-грошові відносини, заборонялася банківська діяльність, самі ж банки були монополізовані державою.

Проте соціалістична доктрина в діяльності українського політикуму не була такою згубною до банківських установ, як у ліворадикальних політичних сил Росії. У той час, коли більшовики ліквідували попередній механізм державної влади і банківську діяльність як таку, в Україні намагалися пристосувати її до потреб національного самовизначення. Здавалося, це мало сприяти пожвавленню діяльності банків на території України, але загальні принципи політики, війна та інші чинники унеможливили бажаний розвиток.

Окремо слід охарактеризувати ставлення політичних партій до проблем банківської діяльності. Програмні положення головних політичних партій в Україні – УПСР, УСДРП, УПСФ, УТП¹⁶⁴ не містили чітких положень щодо кредитно-банківських правовідносин. На території ЗУНР програмні положення найвпливовіших партій (УРП, УНДП, УСДП) також не містили конкретних вказівок щодо банків. Лише УНДП програмно відстоювала ідею викупної операції з землею та передання її у власність селян за доступними цінами. Програмні

---

¹⁶⁴ Мироненко О. М. Українська Центральна Рада / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 6 : Т–Я / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 197–198.

документи двох інших партій були більш консервативними до проблеми банківської діяльності¹⁶⁵.

Посилення політичних чинників перетворювало у розряд затребуваних створення політичних організацій підприємцями, що не було характерним для інших країн, де політику визначали промислові групи, а гасла політичних партій були не стільки політичного, скільки економічного характеру. По суті, використання банківських механізмів відстоювали не політичні, а економічні організації. Запропоновані вони були в Декларації від 27 травня 1917 р. і включали наявність прогресивної і правової держави, відсутність класової боротьби, проведення державної фінансової політики уряду, яка мала б на меті залучення капіталу.

У березні 1917 р. відбувся I Всеросійський з'їзд торгово-промислового союзу, який створювався для регулювання торгово-промислової і банківської діяльності. Рада з'їзду АКБ у червні 1917 р. увійшла до складу особливого комітету, який створювався як координаційний орган. 3 серпня 1917 р. відбувся з'їзд Всеросійського торгово-промислового союзу, на який було запрошено представників банків. Однак зазначені заходи не мали вирішального значення для діяльності банків.

Негативно впливав на діяльність банків партійно-політичний принцип формування органів влади. По суті будь-яка політична проблема могла викликати урядову кризу. Складання з себе урядових повноважень партіями паралізувало діяльність уряду і фінансових відомств, які безпосередньо опікувалися діяльністю банківських установ. Вихід зі складу УЦР у жовтні 1917 р. партії кадетів, яка прихильно ставилася до банківської діяльності, означав втрату ними політичної підтримки. Водночас вихід з Малої ради більшовиків 26 жовтня 1917 р. не посилив впливу правих партій. Лівий спектр політичних партій виступав проти банківських установ, у діяльності яких вони вбачали експлуататорську сутність.

Впливала на банківську діяльність ідеологія, яка у досліджуваний період не сприяла формуванню послідовної політики в банківській сфері. Майже всі політичні партії в Україні виступали

---

¹⁶⁵ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX століття / Павко А. І. – К. : Іван Федоров, 1999. – С. 107–108; Українська суспільно-політична думка в XX столітті : Документи і матеріали. Т. 1 / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – [Б. м.] : Сучасність, 1983. – С. 123–124, 193.

проти приватної власності¹⁶⁶, відстоювали соціалістичну ідею, заперечували здійснення кредитних операцій, чим ревізували саму суть банківської діяльності. Банківська сфера втратила політичну підтримку.

В Українській Державі намагалися утвердити інші світоглядні засади, вибудовані на ідеях ліберально-ринкової, приватновласницької економіки. Формувалась мережа банківських установ державної форми власності. Банки перетворювалися на важливі суб'єкти правовідносин з наданням населенню права продавати надлишки землі до ДЗБ для утворення земельного фонду держави. Українська преса повідомляла про можливе відкриття в декількох містах німецьких банків. Представники української кредитної канцелярії узгоджували безпосередньо в Берліні питання друку знаків українського казначейства. Була розпочата підготовка до переходу на українську валюту. Але через прив'язку до німецької марки, економічні наслідки війни, дефіцит бюджету, гроші не вдалось втримати від знецінення¹⁶⁷.

Директорія на початку січня 1919 р. декларувала ліквідацію приватної власності. У неї не було не лише концепції кредитно-банківської політики, а й розуміння її значення в розбудові державності.

В умовах поширення соціалістичної ідеології багатьом здавалося, що «банки», «капітал», «кредит», «дивіденди» та інші атрибути буржуазної реальності вже несумісні з новою епохою. Несоціалістичні партії не виявляли ніяких ознак роботи. Праві сили, які були зацікавлені в розвитку банківської діяльності, були противниками української державності. Ліві українські кола виступали за державну незалежність, проте упереджено ставилися до змісту банківської діяльності, передусім кредитно-банківських операцій. Ігнорування ними більшовицької загрози та їх

---

¹⁶⁶ Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. С. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – С. 8, 15, 36, 59; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. : Програмові і довідкові матеріали / [упоряд. В.Ф. Шевченко]. – К. : Консалтинг : Фенікс, 1993. – С. 123, 151; Українська суспільно-політична думка в XX столітті : Документи і матеріали. Т. 1 / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – [Б. м.] : Сучасність, 1983. – С. 333.

¹⁶⁷ Венгерська В. О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство (за матеріалами Волинської періодики) / Венгерська В. О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu_ist/2009_16/vladnuu.pdf

категоричне заперечення союзу з російськими білими на чолі з Денікіним послаблювало підвалини державності і ставило банківську сферу в досить невизначене становище.

Питання щодо правового регулювання банківської діяльності були причиною політичного протистояння. Так, комісари ТУ, наділені надзвичайними повноваженнями, не уповноважені були поширювати їх на Державний банк¹⁶⁸. Визнання ж більшовицьких комісарів на вимогу РНК Росії було умовою надання коштів Київському державному банку¹⁶⁹. Подібне протистояння негативно впливало на банківську діяльність.

Неодноразово виникали правові колізії щодо підпорядкування банківських установ. Ради робітничих і солдатських депутатів та інші громадські організації неправомірно втручалися в діяльність банків. Вони безпідставно вимагали від них інформацію про здійснення окремих операцій, рахунки приватних осіб, наполягали, щоб внески і перекази здійснювалися лише за розпорядженням їх представників. Зазначені вимоги вели до порушення банками покладеного на них законом і їх статутами обов'язку зберігати в таємниці рахунки клієнтів, що каралося кримінальною відповідальністю¹⁷⁰.

Ради робітничих і солдатських депутатів, демократичні наради проводили агітацію щодо конфіскації грошових капіталів, унаслідок чого в АКБ не зростали внески. 20–24 вересня 1917 р. у Харкові відбулась III конференція промисловців Півдня Росії, резолюція якої засуджувала практику втручання вказаних організацій у діяльність банків¹⁷¹.

Негативний вплив на банківську діяльність мала війна. Банки, будучи залежними від несприятливої фінансової кон'юнктури, змушені були організовувати свою діяльність у надзвичайних умовах. Територія України була прифронтовою зоною, що

---

¹⁶⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – 1917. – № 278.

¹⁶⁹ Українська Центральна рада : Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / [упоряд. В. Ф. Верстюк] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 499.

¹⁷⁰ Свод Законов Российской Империи : в 5 кн. Кн. 5, Т. XV. Уложение о наказаниях / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского ; [сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг]. – СПб. : Деятель, 1912. – Ст. 3557–3588.

¹⁷¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Ч. 1 : Март–октябрь 1917 г. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 212.

стримувало банківську активність, вело до скорочення кредитних потреб клієнтури банків і суттєво зменшувало суто банківські активні обороти.

Негативно впливала на банківську діяльність громадянська війна і отаманщина. Так, на завойованій більшовиками території з січня до кінця травня 1918 р. проводилася націоналізація банківських установ, конфіскація їх капіталів і цінностей. Отаманщина призвела на початку 1919 р. фактично до квазіфеодальної роздробленості¹⁷². Період існування Директорії УНР збігся з найвищим розмахом громадянської війни, що позначилося на розмірах її території, яка то розширювалася, то звужувалася до меж кількох повітів. Такі умови паралізували діяльність банків.

Лютнева революція 1917 р. створила умови для буржуазно-демократичного розвитку та національно-державного будівництва. Здавалося, діалектика розвитку державно-правових процесів вимагала адекватного формування кредитно-банківської системи. Між тим до кінця червня 1917 р. питання банківської діяльності УЦР не ставила у розряд актуальних¹⁷³. ТУ не сприяв діяльності ГС. На сьомій сесії УЦР 29 жовтня 1917 р. банківська політика ТУ щодо України характеризувалася як така, що висмоктує з неї соки¹⁷⁴. Проголошення автономії й суверенітету не стало підставою формування державної програми розвитку банківської системи, а діяльність Міністерства фінансів характеризувалася прийняттям безсистемних рішень. Лише в IV Універсалі УЦР було проголошено встановити державно-народний контроль над банками та визначено принципи кредитування. Очевидним був класовий підхід, засуджувалася попередня діяльність банків. Загалом цей період характеризувався суперечливістю соціального, економічного й політичного розвитку.

Неоднозначністю характеризувалися передумови створення і діяльності банківських установ на території західноукраїнських земель. Глибока політична криза в державі, яка привела у 1867 р. до

---

¹⁷² Павленко Ю. В. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – С. 207.

¹⁷³ Українська Центральна рада : Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / [упоряд. В. Ф. Верстюк] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 158.

¹⁷⁴ Українська Центральна рада : Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / [упоряд. В. Ф. Верстюк] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 373.

утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії, мала наслідком зміну базового державотворчого принципу – централізм поступився місцем федералізму¹⁷⁵. Проте зазначені зміни державно-політичного устрою загалом негативно позначилися на розвитку західноукраїнських земель. Передусім, західноукраїнські землі відтепер не становили єдиної цілісності – до австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, а до угорської – Закарпатська Україна.

Зміни відбулися також і у окремих сферах економічної діяльності, у тому числі фінансово-кредитній. Так, зокрема, до середини XIX ст. грошовий обіг на західноукраїнських землях поступово втратив свої регіональні особливості і став частиною загальноімперського монетного ринку, який був на шляху до повної уніфікації грошово-монетної системи. Важливим компонентом вирішення зазначеної проблеми було те, що наприкінці 1847 р. міністру фінансів Австрії барону Філіппу фон Краусу та керівництву привілейованого Австрійського національного банку, шляхом зменшення кількості паперових грошей, вдалося стабілізувати фінансову ситуацію імперії.

На територію західноукраїнських земель було поширено Золотий ринський – австрійську грошову одиницю у 1772–1896 рр., що становила згідно з курсом 80 коп. Золотий ринський (укр. відповідник польс. пер. *złoty reński* з нім. *Gulden rheinisch* – «золотий з Рейну») – західноукраїнська назва австрійського гульдена періоду конвенційної валюти (1753–1857 рр.)¹⁷⁶, яка була запроваджена за реформою графа Ф. фон Гаугвітца від 7 жовтня 1750 р. та австро-баварською монетною конвенцією від 20 вересня 1753 р., до якої до 1760 р. приєдналися держави Південної та Західної Німеччини. За конвенційною системою лічильному флорину відповідав як обіговій монеті гульден¹⁷⁷.

---

¹⁷⁵ Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>

¹⁷⁶ Золотий ринський [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Zoloty_Rynsky (останній перегляд: 22-03-2014)

¹⁷⁷ Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини / Зварич В. В. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966, вип. 2. – С. 203–214; Зварич В. НумізMATика. Довідник / Зварич В., Шуст Р. – Тернопіль; Львів, 1998. – 464 с.

Для розуміння передумов створення і діяльності банківських установ на території західноукраїнських земель важливо наголосити, що основною галуззю економіки залишалося землеробство, яке не виходило за межі напівнатурального виробництва. Не набули товарного характеру поміщицькі господарства. За темпами розвитку господарства, запровадження вільнонайманої робочої сили, нової техніки й технологій Галичина, Закарпаття й Буковина відставали як від західних регіонів Австро-Угорської, так і українських земель Російської імперії¹⁷⁸.

Скасування кріпосного права, яке було проведене в 50-х роках XIX ст., логічно передбачало затребуваність кредитно-банківських інструментів. Проте реформа була проведена на користь поміщиків за рахунок пограбування селянських мас. Селяни Східної Галичини, зокрема, до 1898 р. заплатили викупних платежів понад 50 млн. золотих ринських, а процентів на них – близько 62 млн. На Буковині загальна сума викупних платежів становила 5,5 млн. золотих ринських, на Закарпатті – 4,4 млн. форинтів. Поміщики нещадно пограбували селян.

Поміщицьке землеволодіння становило понад 40% усіх земель Західної України. Попри те, що існувала стійка тенденція щодо скорочення кількості поміщицьких маєтків, поміщицьке землеволодіння становило значний відсоток і було досить консервативним до застосування кредитно-банківських інструментів. Заборгованість галицьких поміщицьких господарств у розрахунку на гектар землі була у 3 рази вищою, ніж селянських¹⁷⁹. Водночас поширення парцеляції (продажу частинами) маєтків, здача поміщицьких земель в оренду (майже 30 % земель) не стали стимулятором для розвитку кредитних відносин.

Розвиток капіталізму в аграрному секторі тут відбувався пруським шляхом, що також не стало сприятливою передумовою щодо затребуваності кредитно-банківських механізмів. Суттєвою перепоною розвитку зазначених механізмів було церковне землеволодіння, яке, зокрема, на Буковині на початку XX ст. становило майже 26 % усієї корисної землі регіону.

¹⁷⁸ Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>

¹⁷⁹ Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>

Для селянського землеволодіння характерним було прогресуюче зменшення земельних наділів. В умовах аграрного перенаселення майже 1 млн. західноукраїнських селян емігрувало. Диференціація селянства швидше за усе мала негативні наслідки для банківських правовідносин, адже майже 80% було бідняцьких, 15% середняцьких і лише 5% економічно міцних заможних селянських господарств¹⁸⁰.

І все ж аграрний сектор західноукраїнських земель хоча й уповільнено, все ж поступово переходив на капіталістичні методи господарювання. Однак позитивні зрушення мали фрагментарний характер. Тому сільське господарство було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі і працювало в режимі самозабезпечення, а не розширеного товарного виробництва.

Економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер, що позначилося на її структурі та динаміці розвитку. У сфері промисловості колоніальні форми господарювання виявилися у гальмуванні промислового розвитку. Маючи у своєму розпорядженні такі важелі, як податкову систему, державні замовлення, бюджетні фонди тощо, австрійський та угорський уряди консервували економічну відсталість західноукраїнського краю. У окремих сферах спостерігалось навіть погіршення і спад діяльності.

Вищі, ніж у центральних імперських землях податки; відсутність державної фінансової підтримки; протекціоністська політика щодо австрійських підприємців, негативно впливали на розвиток промисловості. Промислові галузі краю (цукрова, текстильна, скляна, паперова та ін.) занепадали.

Західноукраїнська промисловість мала кустарно-ремісничий характер. Більшість підприємств були малими, недостатньо механізованими, розташовувалися в селах та невеликих містах. Великих капіталістичних підприємств налічувалося лише 220 і на них працювала тільки четверта частина робітників. Половину промислового потенціалу краю становили підприємства, у яких працював лише один робітник – його власник.

У регіоні активно розвивалися та прогресували галузі, які мали сировинний характер – нафтозокеритна, лісопильна та

---

¹⁸⁰ Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>

борошномельна. Найшвидше зростала нафтова промисловість, але її монополізував іноземний капітал. Занепад інших галузей промисловості вів до деформацій економічного потенціалу земель.

На західноукраїнських землях існувала значна залежність промислового розвитку від іноземного капіталу. Сюди інтенсивно проникав іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, американський, французький, бельгійський. Іноземці активно створювали акціонерні товариства, концерни, синдикати, банки. Ці процеси відбувалися по лінії концентрації капіталів та виробництва. Домінування іноземного капіталу було характерним для нафтової, соледобувної, лісопильної, деревообробної, хімічної промисловості¹⁸¹.

Колоніальний характер господарювання проявився у тому, що територія краю була перетворена на ринок збуту. Експортні можливості суттєво знижувалися через систему митних тарифів. Тому сировина становила понад 90% експорту.

На західноукраїнських землях фінансово-кредитні відносини мали явно неоднозначний, якщо враховувати вплив іноземного капіталу, і фрагментарний, слабкий, нерозвинений характер, якщо говорити про їх місце у суспільному розвитку. Велике значення для розвитку банківської справи мав іноземний капітал, зокрема австрійський.

Існувала й інша група причин, що також не сприяли розвитку кредитно-банківських відносин. Пропольська політика влади загострювала соціальне напруження. Формується москвофільська і народовська суспільно-політичні течії. Перша мала клерикально-консервативний характер, а народовська (українофільська) течія хоча й формувалась на демократичних традиціях, свою активність проявляла лише у культурній сфері. Соціально-економічна сфера не належала до пріоритетних напрямів діяльності ні москвофільської, ні народовської течій.

У другій половині XIX ст. відбувається політизація суспільного руху, утворюються політичні партії. Русько-українська радикальна партія (РУРП) стала першою легальною українською політичною партією європейського типу і водночас першою в Європі селянською

---

¹⁸¹ Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>

партією, проте її соціалістична платформа залишала поза увагою кредитно-банківські механізми. Розуміння їх важливості у процесі державотворення не було властиве й іншим партіям – Українській національно-демократичній партії (УНДП); Русько-українському християнському союзу, який 1911 р. трансформувався в Християнсько-суспільну партію; Українській соціал-демократичній партії – (УСДП).

У 1895 р. у книзі Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в історії українського руху було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України¹⁸². Проте яке місце і роль у цьому процесі відводилось кредитно-банківській діяльності, так і не було визначено.

---

¹⁸² РУРП і УНДП були переконані, що до державної незалежності слід іти через виборювання національно-територіальної автономії, а УСДП першочерговим завданням вважала змагання за культурно-національну автономію.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Виникнення і розвиток кредитних установ у XVIII–першій половині XIX ст.

Банківські установи на території України з'явилися у XVIII ст., коли українські землі перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій.

Початок діяльності банків у Росії відноситься до середини XVIII ст. Їх попередницею вважається Монетна контора, яка здійснювала перші банківські операції. Перший же комерційний банк тут з'явився тільки в 1754 р. В указі від 23 червня 1754 р. повідомлялося про організацію Державного позикового банку з метою зменшення в усій державі процентних грошей. Ініціатором заснування банку був П. Шувалов, який виступив за подовження терміну позик. Державний позиковий банк складався з двох фактично самостійних банків: Банка для дворянства (з конторам в Петербурзі і Москві) і «Банку для поліпшення при Санкт-Петербурзькому порту комерції». З моменту виникнення Державного позикового банку закінчується передісторія і починається історія банків у Росії¹⁸³.

Подальша практика привела до розширення кола дворян, яким надавалося право користуватися позиками банку. Ще з 1756 р. разом з російськими дворянами цим правом стали користуватися дворяни Ліфляндії і Естляндії. Після першого поділу Польщі операції банку були поширені на білоруське дворянство. І тільки з 1783 р. позиками банку могли користуватися дворяни з «малоросійських» маєтків. Проте на той час засоби банку, як і слід було чекати, були вже розібрані. Право на позики з банку малоруські дворяни отримали в умовах зростання недоїмок банку¹⁸⁴. Адже з перших же днів існування банку з'явилися авантюристи, що стали прототипами для

---

¹⁸³ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – С. 21.

¹⁸⁴ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – С. 25.

гоголівського Чічікова. Вони прагнули отримати позики під «мертві» або неіснуючі душі. 26 червня 1762 р. був виданий указ, яким наказувалося терміново зібрати роздані позики і чекати подальшого указу у банківській справі. Проте реальних наслідків згаданий указ не мав, оскільки був виданий у передостанній день царювання невдачливого імператора Петра III.

Поміщики використовували позики переважно не на продуктивні потреби, а на паразитичне споживання. Подальше розширення кредитування дворянства на пільгових умовах державними установами гальмувалося внаслідок недостатніх засобів у Дворянського банку. Нові асигнування за рахунок казни стали неможливі через постійні фінансові проблеми уряду. Дворянські банки проіснували недовго. У 1786 р. вони були закриті, а їх капітали передані Державному Позиковому банку.

Указом 1754 р. функції банку обмежувалися чисто позиковими операціями: він повинен був давати з 6% річних короткострокові позики (строком до 6 місяців) під заставу товарів. Банк не здійснював такої операції, як облік векселів; він не займався і здійсненням міжкупецьких розрахунків і не приймав вкладів. Банк був поставлений під управління президента Комерц-колегії і тому став називатися Комерційним банком. Проте умови користування банківським кредитом не задовольняло купецтво. Воно особливо було невдоволене короткостроковістю позик¹⁸⁵. Позики можна було отримати тільки під товари, що знаходилися на петербурзьких складах. Вже у 1770 р. він фактично припинив свою діяльність. Але формально ліквідація банку затягнулася до 1782 р., коли уряд розпорядився передати засоби банку, що залишилися, Дворянському банку.

В Україні початок банківської діяльності фактично було започатковано в середині XVIII ст. Її становлення було зумовлено розширенням банківської системи Росії. Зокрема у 1769 р. були засновані Асигнаційні банки (ук. 29 груд. 1768, 1-е ПЗЗ № 13219–20), що мали на меті замінити монетний обіг паперовими грошима. З цими установами пов'язано створення перших банківських підрозділів на території України.

---

¹⁸⁵ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – С. 73.

20 листопада 1772 р. відкриті у відомстві опікунських рад позикові і підлягаючі зберіганню казни, а 7 листопада 1776 р. засновані в губернських містах накази громадського піклування. Таким чином, головна турбота уряду полягала в устрої земельного довгострокового кредиту, організація короткострокового комерційного кредиту стояла на другому плані. Наприкінці XVIII ст. у Києві було створено Громадську комісію, котра на правах банку приймала вклади та здійснювала кредитування.

У 1781 р. були відкриті банківські контори в Києві, Ніжині і Харкові, а в 1782 р. – у Херсоні на 200 тис. крб кожна для полегшення обміну асигнацій. Проте діяльність контор не була успішна, і в 1788 р. деякі з них були закриті. У 1786 р. відбулась чергова реорганізація банків, які були перейменовані в один Державний асигнаційний банк, щоправда з наданням низки привілеїв.

Для забезпечення короткострокового комерційного кредиту був заснований Державний Позиковий банк. 28 червня 1786 р. був обнародований маніфест, що сповіщав про реорганізацію Дворянського банку в Державний позиковий банк. 11 січня 1787 р. Державний позиковий банк відкрив свої операції.

18 грудня 1797 р. було прийнято рішення про утворення Допоміжного банку для дворянства. Допоміжний банк став видавати своїм позичальникам не готівку, а спеціально випущені п'ятивідсоткові банківські білети, які дозволялося передавати з рук в руки тільки по передавальних написах. Статут банку передбачав, щоб банківські білети, отримані як позики з Допоміжного банку, використовувалися в першу чергу для погашення боргів. 19 липня 1802 р. він був приєднаний до Позикового під назвою 25-річної експедиції.

Міські громадські банки уперше з'явилися у в 1809 р., проте на території України почали створювати їх пізніше. З 1810 р. в Україні почали з'являтися банки, засновані органами місцевого самоврядування або меценатами.

Перші приватні кредитні установи виникають тут у 30-х рр. XIX ст. їх засновники – відомі купці та промисловці: поляки Сангушки, Браницькі, Бобринські, українці Яхненки та Симиренки. Поява таких банків пояснювалася неспроможністю державних

установ задовольнити потреби всіх бажаючих в отриманні позик¹⁸⁶. Ці установи мали невеликі за розміром капітали, тоді як розвиток капіталістичних відносин потребував значних коштів

У 1817 р. в Росії було започатковано банківську реформу, з якою пов'язують виникнення кредитно-банківських установ і на території України. Однією із складових реформи було створення на базі Облікових контор при Асигнаційному банку нового Державного комерційного банку. Перед заснуванням банку міністр фінансів Д. О. Гурьев подав у Державну раду доповідь імператорові. Відповідно до указу Олександра I банк був заснований 17 травня 1817 р. на базі Облікових контор і при реорганізації Державного позикового банку. Імператором був затверджений і Статут банку. Одночасно почалася підготовка реорганізації Державного позикового банку. Мета банківської реформи полягала в тому, щоб сприяти приватному кредитуванню з метою розвитку землеробства, промисловості і торгівлі. Передбачалося, що банк здійснюватиме операції зі зберігання вкладів у зливках золота, срібла і в іноземній валюті; трансфери грошових вкладів за прикладом Гамбурзького і Амстердамського жиробанків (операції у вигляді безготівкового розрахунку); прийом вкладів з нарахуванням по них відсотків; облік векселів; позики під товари.

На території України відділення Комерційного банку розміщувалися в Києві і Харкові як найбільш великих містах, Одесі як портовому місті, Полтаві як одному з ярмаркових центрів. Фактично усі вони були створені, коли міністром фінансів був О. М. Гурьев, який, між іншим, виступив ініціатором заснування у 1817 р. Комерційного банку, відділення і контори якого діяли також і на території України.

---

¹⁸⁶ Ващенко Ю. В. Банківське право: Навч. посібник / Ю. В. Ващенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – С. 48–49.

Контори і тимчасові відділення Комерційного банку на території України¹⁸⁷

Контори/відділення	Час заснування	Примітки
Одеська	1819 р.	
Київська	1838 р.	
Харківська	1848 р.	Тимчасово відкрита з 1843 р.
Полтавське відділення	1852 р.	Від Харківської контори

За 42 роки роботи банку було відкрито 12 його контор, три з яких були тимчасовими. У 1852 р. була відкрита остання контора Державного комерційного банку – в Полтаві. Протягом 42 років роботи банку облікова ставка коливалася в межах 6–9%¹⁸⁸.

На початку XVIII ст. в економічній політиці намітилося посилення меркантилізму, почала зростати зацікавленість частини аристократії у підприємстві¹⁸⁹. Невдовзі нагальною стала потреба централізувати управління кредитними установами. Маніфестом від 7 травня 1817 р. було утворено Раду державних кредитних установлень. Під її керівництво підпадали Державна комісія погашення боргів, Асигнаційний банк, Позиковий банк і новостворений Державний комерційний банк. Останній був заснований в 1817 р. замість існуючих облікових контор при Асигнаційному банку для поживлення оборотів промисловості і для сприяння в наданні кредитів торговельному стану. З метою розповсюдити район дії банку з часом були відкриті контори банку і на території України – у Києві і Харкові, а під час ярмарків – у Полтаві. У Києві місцева контора державного комерційного банку була заснована у 1839 р.

Під час грошової реформи 1839–1843 рр. відбулося запровадження срібного монометалізму. З введенням у 1843 р. нових кредитних білетів завершився період асигнаційного обігу, а разом з ним і Асигнаційних банків.

¹⁸⁷ Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени / Е. И. Ламанский. – СПб., 1854. – С. 69.

¹⁸⁸ Государственный коммерческий банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁸⁹ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – С. 54.

Банківська діяльність у дореформений період суттєво відрізнялась від європейських країн, де приватний капітал займав провідне місце у кредитній сфері. У Російській імперії його організацією займалася держава. Це фактично була монопольна система державних банків з яскраво вираженою кріпосницькою спрямованістю¹⁹⁰.

Певні особливості були характерні для процесу створення кредитних установ на території західноукраїнських земель. Чи не головними з-поміж них були колоніальний статус земель і економічна відсталість, головною причиною якої було кріпацтво, що зумовило низький рівень життя селянства. Вузький внутрішній ринок і колоніальне становище стримували розвиток місцевої промисловості, яка також характеризувалася своєю відсталістю і неконкурентноздатністю. Іншою важливою причиною дослідники називають деякі особливості галицького торговельного капіталу. Як відомо, він був пов'язаний з відсталими формами економіки¹⁹¹ Купці не були зацікавлені вкладати капітали в промисловість, наживаючи великі прибутки на лихварстві. Лихварський кредит був настільки дорогим, що боржники часто розорявались. Банківські проценти також були досить високими, інколи наближаючись до лихварських.

У першій половині XIX ст. у Галичині також діяли банківські дома, які стали першою організаційною формою банківських установ¹⁹². Загалом на західноукраїнських землях відбувалось засилля іноземного банківського капіталу. Саме це і стало причиною розширення мережі фінансово-кредитних установ. Відкривали свої філії Австрійський національний банк, Австрійський кредитний заклад для торгівлі і промисловості, Англо-австрійський банк.

Протягом першої половини XIX ст. в багатьох містах робилися численні спроби організувати приватні банки. У ролі ініціаторів частіше виступали купці. Проте до 60-х років XIX ст. тут так і не

---

¹⁹⁰ Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX - начало XX в.): Очерки истории и типологии русских банков : Избр. / И. Ф. Гиндин. / Редколлегия : Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1997. – С. 461.

¹⁹¹ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 208.

¹⁹² Колісник М. Б. Періодизація розвитку банківської системи України / Колісник М. Б. // Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.9. – С. 184–191.

виникло великих приватних комерційних банків. У 1841 р. у Львові було створено Галицький державний кредитний інститут – Земельне (Крайове) кредитне товариство, яке стало постачальником іпотечного кредиту для сільського господарства. Цей заклад мав місцевий характер, і його операції обмежувалися двома провінціями – Галичиною та Буковиною.

Доволі своєрідною банківською установою був Вірменський побожний банк, який створили львівські вірмени при своїй церкві¹⁹³. Основною метою діяльності побожних банків було надання низькопроцентних позик бідним парафіянам. Згідно зі статутом гроші могли позичатися лише під заставу рухомого майна: золота, срібла, коштовностей, вбрання, білизни і т. д. Заставою не могли бути речі, що могли зіпсуватися (хутра), зберігання яких могло викликати проблеми і які займали багато місця (постіль, дзеркала, скрині, образи, книги), все, що належало до військового призначення, а також золоті й срібні предмети, що позначені гербом певної родини. Кожен мав право надавати заставу або під своїм іменем, або під чужим. Статутом було передбачено 8 % за позикою. Контроль за фінансовими операціями банку здійснювали архієпископ і капітул. Банк у своїй діяльності допомагав вірменським школам, бідним парафіям, а також священикам.

Таким чином, до 1817 р. в Росії склалася система казенних банків. Але разом з ними все ж створювалися і громадські кредитні установи. У 1772 р. при Петербурзькому і Московському Виховних будинках з добродійною метою були відкриті Позикова і Підлягаюча зберігання казна. Вони видавали добродійні кредити. При цих же установах були відкриті Ощадні каси.

Були утворені кредитні установи при губернських дворянських зборах. У містах створювалися громадські банки. Деякі поміщики у своїх маєтках засновували «мирські» банки. Також існували приватні банкірські будинки. У другій половині XVIII ст. певну роль грають придворні банкіри, контори яких були джерелом надходження іноземного капіталу¹⁹⁴.

---

¹⁹³ Кожне вірменське братство мало статут, згідно з яким до братств могли належати тільки побожні люди зі зразковою поведінкою.

¹⁹⁴ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 27.

За рахунок залучення коротких депозитів у банках могли видаватися довгі кредити. При видачі кредитів бралось до уваги не економічне обґрунтування або їх забезпечення, а положення особи, що отримувала кредит, тобто стан, до якого вона належала. Звісно, що держава прагнула зміцнити положення великих поміщиків. Банки функціонували за законами не стільки ринку, скільки феодальної ієрархії. Тому такі банки тільки умовно можна було називати банками¹⁹⁵.

Діяльність кредитних установ супроводжували істотні недоліки. Багато дослідників звертали увагу на ту обставину, що банки насаджувалися в Росії і тому вони мало впливали на стан справ як в економіці, так і соціальній сфері. Дореформені урядові ініціативи у банківській сфері виявилися більшою частиною невдалими, що можна пояснити невмінням застосовувати зарубіжний досвід, поганою організацією такого складного виду кредитування, як іпотечне (на якому в той період спеціалізувалися переважна більшість великих казенних кредитних установ), неакуратністю платежів позичальників і зловживаннями чиновників¹⁹⁶.

2.2. Створення і діяльність банківських установ у другій половині XIX ст.

Новий етап становлення кредитної мережі, що склалася на території України, фактично було започатковано через століття. Її особливості визначали потреби капіталістичної модернізації народного господарства, започатковані реформами другої половини XIX ст. Зміни відбулися і в кредитно-банківській системі. Вважається, що початком кінця дореформеної банківської системи стало зниження відсотка по вкладах, що привело до відтоку вкладів з казенних банків і зумовило подальші зміни.

Урядова політика в сфері кредиту протягом другої половини XIX ст. пройшла ряд етапів. На першому етапі (до 1873 р.) уряд,

---

¹⁹⁵ Братко А. Г. Центральный банк в банковской системе России / Братко А. Г. – М. : Спарк, 2001. – 335 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://knu.znate.ru/docs/index-415235.html?page=28>

¹⁹⁶ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристь, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

тримаючи курс на прискорення розвитку кредитної системи, створював порівняно широкі можливості для заснування акціонерних та інших комерційних банків. Другий етап (1877–1883 рр.) характерний тим, що в цей час заборонялося заснування нових банків і всіляко підтримувалися вже існуючі банківські установи. На третьому етапі (1883–1893 рр.) формальний відхід від заборонного курсу замінюється політикою уповільнення заснування банків. Тим не менше, саме у цей період складається банківське законодавство, яке визначало основні принципи регулювання діяльності банків. Четвертий етап (з 1893 р.) характеризувався лібералізацією кредитної політики, що знаходило свій прояв у розширенні активних операцій Державного банку та в організації так званого народного кредиту¹⁹⁷.

У другій половині XIX ст. продовжувалося екстенсивне зростання кредитної системи за рахунок перетворення незадіяних грошових заощаджень у грошові капітали. Лише після завершення цього процесу та за умов продовження дії кризи на економіку вплив її відбився і на кредитній системі. При цьому зміни в ресурсах останньої не співпадали з наступним рухом економічного циклу¹⁹⁸. Зростання вкладів та поточних рахунків по банках продовжувалося і після першого банківського краху (1875р.).

Законоположення про кредитні установи були викладені у статуті кредитному Зв. Зак. т. XI, ч. 2. Звід 1857 р. ділив кредитні установи на 1) державні: а) загальні (Позиковий і Комерційні банки) і б) місцеві (накази громадського піклування) і 2) приватні (до останніх віднесені міські громадські банки), але таких приватних банків у 1857 р. було всього 21.

На території України формування банківської мережі пов'язано із появою установ, які були відгалуженнями центральних банківських установ державної форми власності. Причини такого стану, на наш погляд, криються у колоніальному статусі території України, нерозвиненості кредитно-банківських відносин, відсутності

---

¹⁹⁷ Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Ходченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html>

¹⁹⁸ Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Ходченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html>

традиції банкотворення тощо. Сприяли розвитку кредитно-банківської діяльності буржуазні реформи 60-х–70-х рр. XIX ст., включення території України у всеросійський ринок, наявність комунікативної інфраструктури тощо.

Становлення банківських установ на території України пов'язують із розширенням діяльності Державного банку Російської імперії, який був створений Указом Олександра II у 1860 р. шляхом реорганізації Державного комерційного банку. Створення Державного банку було одним із перших економічних перетворень із загального ланцюга реформ, ініційованих Олександром II. Державний банк, заснований 2 липня 1860 р., прийшов на зміну кредитним установам, створеним при Катерині II і був покликаний оживити торгові обіги і зміцнити грошову кредитну систему Російської держави.

31 травня 1860 р. був затверджений статут банку. Значна частина статей Статуту від 31 травня 1860 р. відбивала погляди їх автора Є. І. Ламанського, який був прибічником поширеної в середині XIX ст. доктрини речового і біржового кредиту. Державний банк було засновано з метою поживлення торговельних обігів та зміцнення грошової кредитної системи. Банку надавалося право проводити операції з обліку векселів та інших строкових паперів; купівлі та продажу золота та срібла; отримання платежів за рахунок довірителів; приймання вкладів на зберігання (на поточний рахунок та на обіг з процентів); надання позичок (крім іпотечних); купівлі та продажу процентних паперів за рахунок довірителів та за власний рахунок. До обліку приймалися векселі, забезпечені в платіж не менше як двома підписами та строком не більше 6 місяців; векселі на термін від 6 до 9 місяців могли бути допущеними з дозволу міністра фінансів. Обліковий процент визначався правлінням банку не менш як кожні два тижні. Позички банк надавав під процентні папери, дорогоцінні метали та товари. До застави приймалися державні й гарантовані папери та облігації земських кредитних товариств. Позички надавалися залежно від виду паперів розміром 75–85% від їх вартості строком до 6 місяців). Під заставу акцій позичка могла надаватися в розмірі не вище 50% їх ціни та строком до 3 місяців. Товари допускалися до застави, згідно до затвердженого

міністерством фінансів розпису, в розмірі 50-60% вартості товару та строком до 6 місяців¹⁹⁹.

Головна контора банку знаходилася в Санкт-Петербурзі і мала невелику мережу контор і тимчасових відділень, що залишилися від Державного комерційного банку. Він був державно-урядовим банком і важливою ланкою державної системи, органом, що забезпечував проведення економічної політики уряду. Банк активно брав участь у створенні банківської системи – при його підтримці створювалися АКБ і товариства взаємного кредиту. Він, будучи, відповідно до Статуту, банком короткострокового комерційного кредиту, був найбільшою кредитною установою імперії.

Кредитування торгівлі і промисловості він здійснював через мережу своїх контор і відділень, а також через комерційні банки. Характерною особливістю його діяльності було те, що у перший період становлення і розвитку банку (з 1860 р. до середини 1890-х рр.) системі управління банком була властива значна централізація з боку держави, через що банк не мав повної самостійності управління. Помітною тенденцією була також динаміка формування мережі установ банку.

Мережа установ Державного банку²⁰⁰

На початок року	Кількість установ (постійних)
1861	7
1870	45
1880	54
1890	91

Головним джерелом засобів Держбанку до середини 1880-х рр. були оплачувані відсотками вклади і поточні рахунки, а пізніше – засоби державного казначейства²⁰¹.

На території України становлення банківських установ пов'язують із появою тут у 1860 р. контор Державного банку.

¹⁹⁹ В. у. Устав Государственного Банка // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 35. – Отд. 1-е. – 1860. – № 35847. – СПб., 1862. – С. 645–646.

²⁰⁰ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 457.

²⁰¹ Учреждён Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.prlib.ru/history/pages/item.aspx?itemid=1055>

Спочатку такі контори почали діяти в Києві²⁰², Харкові, Одесі, та відділення – в Полтаві. Таким чином, 3 контори і 1 відділення Комерційного банку на території України були реорганізовані в контори і відділення Державного банку. Місцеві установи, зокрема, контори банку, затверджувалися особливими імператорськими Найвищими веліннями, а відділення відкривалися за безпосереднього розпорядження Міністерства фінансів. Усі вони безпосередньо були підпорядковані правлінню Держбанку. Керуючим Київською конторою став Микола Бунге, який згодом візьме безпосередню участь у заснуванні в Києві біржі, першого приватного комерційного банку і товариства взаємного кредиту, яке очолив 1868 р.

На початок буржуазних реформ 1860-х рр. виникла необхідність розвитку операцій банку шляхом розширення територій, на яку він поширював діяльність²⁰³. Контори Державного банку були відкриті у великих і економічно розвинених містах, портах і ярмаркових центрах Російської імперії, місцях з найбільшою концентрацією промислового і фінансового капіталу. Контори наділялися у порівнянні з відділеннями розширеними повноваженнями і мали вищий представницький статус. Проте, незважаючи на включення України у всеросійський ринок і розвиток капіталістичних відносин, розширення мережі контор банку тут не передбачалося.

3 січня 1862 р. був прийнятий статут контор Державного банку, що багато в чому повторював положення Статуту самого банку. Учень відомого економіста і державного діяча М. Х. Бунге А. Я. Антонович на поліг свого часу на включенні до Статуту банку пунктів про кредитування дрібних і середніх виробників, передусім селян і кустарів, що мало певне значення і для території України. Принагідно слід згадати і фігуру Ламанського Є. І., що управляв Державним банком (1866–1881 рр.), – автора першого Статуту Державного банку, ініціатора створення системи АКБ. На території

---

²⁰² Київська контора Державного банку була організована з Київської контори Державного Комерційного банку в 1860 р. Банк спочатку розміщувався в двоповерховій будівлі на вулиці Інститутській.

²⁰³ Шипов А. П. Реформа нашей кредитной системы с установлением наибольшей правильной свободы банков, или устранение давлений плутократии. / Шипов А. П. – СПб., 1874. – С. 88.

України його ініціатива отримала широку підтримку, де була створена розгалужена система кредитних установ акціонерної форми власності.

У літературі наголошується на тому, що при утворенні Державного банку²⁰⁴ намагалися зберегти правонаступність та інші традиції. Так, зокрема, «Клятвена обіцянка» службовців банку за текстом практично не відрізнялася від присяги на вірність, яку давали співробітники державних банків часів Катерини II²⁰⁵. Із прийняттям статуту контор були прийняті положення, які передбачали участь у роботі облікових комітетів представників єврейського купецтва і введення в комітет Київської контори двох представників від цукрозаводчиків²⁰⁶.

Ситуація все більше вимагала ефективнішого використання ресурсів провінції, що було зумовлено провалом реформи вільного розміну 1863 р. Є. І. Ламанський підготував пропозиції до Міністерства фінансів про збільшення вкладів у Державному банку, що передбачало, у свою чергу, відкриття в губернських центрах відділень Державного банку і не вимагало особливих витрат²⁰⁷. Відкрити відділення пропонувалося у 20 містах, які були розділені на чотири групи. До першої групи належали губернські міста, до яких на території України був віднесений Катеринослав. Статут Держбанку після доповнення в 1862-1863 рр. вищезгаданими актами про контори і відділення до 1881 р. не зазнав істотних змін.

До 1894 р. кількість контор і відділень Державного банку по імперії досягла 96 (це майже удвічі більше аналогічного показника кінця 1870-х рр.). На території України Державний банк у кінці XIX ст. володів, окрім контор, 13 відділеннями: у Бердянську, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Полтаві, Ромнах, Феодосії, Херсоні, Чернігові, Юзівці і

---

²⁰⁴ Головним ідеологом створення банку був відомий економіст і географ Є. І. Ламанський, син директора Кредитної канцелярії, автор робіт по історії грошового обігу. Він припускав організацію банку за зразком Банку Франції, передбачаючи його відносну незалежність від уряду і надання емісійного права. Проте аж до 1897 р. він не мав емісійного права, маючи лише дозвіл про випуски невеликих об'ємів кредитних білетів.

²⁰⁵ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁰⁶ Отчет государственных кредитных установлений за 1861 г. – СПб., 1863. – С. 5.

²⁰⁷ Детальніше див. : Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 433–434.

Ялті, де було тимчасове відділення, яке працювало з 25 травня до 1 листопада). Обґрунтуванням відкриття нового відділення були значні торгові обіги, зосередження торговельних і промислових підприємств, а також кредитних установ²⁰⁸. За таких умов створювалися й тимчасові відділення, які виконували прості банківські операції, видавали позики під заставу державних і гарантованих цінних паперів.

У перше десятиліття існування установ Державного банку на території України не було відмічено одноманітності як у їх операціях, так і в нормі обліково-позичкового відсотка, що пояснювалося традиціями статутів різних контор і специфікою економіки окремих регіонів. На території України операції банку розвивалися у великих промислових і торговельних центрах. Одне з перших місць займала Одеса – один з центрів хлібної торгівлі і приватної банківської справи. Значна увага приділялася також розвитку цукрової промисловості і виробництву збіжжя. Бурякоцукрові заводчики отримували значні кредити в Київській конторі, яка видавала їм позики на підставі правил обліку векселів у Державному банку²⁰⁹.

Концентруючи грошові ресурси через широку мережу філій, і користуючись засобами казначейства, банк продовжував фінансувати народне господарство. Удаючись до опосередкованих форм кредиту через АКБ, він виявив тенденцію до перетворення на центральний банк європейського типу. Найбільший розвиток протягом 1860–1880 рр. отримали облік векселів, купівля і продаж процентних паперів і позики під забезпечення процентними паперами тощо. Загалом же Державний банк служив своєрідним насосом для перекачування ресурсів із провінції в столицю, через що на периферії повільно збільшувалися обсяги кредитних операцій. На зазначену обставину звертали увагу ще сучасники тих подій²¹⁰.

З часом, про що свідчить циркуляр від 29 грудня 1883 р., конторам і відділенням банку дозволялося відкривати кредити приватним особам у формі спеціальних поточних рахунків під

---

²⁰⁸ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 441.

²⁰⁹ Отчет государственных кредитных установлений за 1861 г. – СПб., 1863. – С. 5.

²¹⁰ Пихно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка / Д. И. Пихно. – Киев, 1876. – С. 114; Головачев А. А. Десять лет реформ 1861–1871 / [Соч.] А. А. Головачева. – Санкт-Петербург : Вестн. Европы, 1872. – С. 50.

забезпечення цінними паперами на розсуд місцевих облікових комітетів²¹¹. А ось дозвіл, наданий 1883 р. Державному банку видавати позики землевласникам під соло-векселі, було швидше виключенням із загального правила. По суті, це був іпотечний кредит. Під заставні свідчення на маєтки в Державному банку поміщикам відкривався кредит для збільшення їх оборотних капіталів на наймання робітників, купівлю худоби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь, добрив і насіння тощо. Що ж до промислових позик, то Державний банк їх не видавав. На час складання першого Статуту банку це було цілком виправдано²¹², оскільки у той час цей вид кредиту вважався найменш забезпеченим²¹³.

У територіальних установах Державного банку поступово вводилася і облікова операція. Проте у Єлисаветградському і Чернігівському відділеннях облік був дозволений тільки після видання 19 січня 1895 р. відповідного циркуляра²¹⁴. 1897 р. векселі стали обліковувати і в Юзівському відділенні.

Через контори банку здійснювалися операції по розміщенню державних цінних паперів, видача за розпорядженням міністра фінансів нестатутних позик стратегічно важливим галузям промисловості, постачання грошовими коштами позичкових кас, кредитування Дворянського і Селянського банків, обслуговування викупних платежів і прийом казенних зборів тощо. До 1887 р. Державний банк через свої відділення здійснював ліквідацію рахунків дореформених кредитних установ та кредитував в основному торгівлю та тепер уже й велику промисловість.

Відділенням було надано право ведення окремих банківських операцій: розмін і обмін паперових грошей; виплата відсотків по

---

²¹¹ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 443.

²¹² Левичева И. Н. Реформа Государственного банка накануне XX столетия (принятие устава 1894 г.) / И. Н. Левичева // Вестник Банка России. – 1999. – № 33. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr18-2.html>

²¹³ У перші пореформені десятиліття промисловість виробляла в основному предмети споживання. Розвиток економіки визначала легка промисловість при провідній ролі в ній текстильної. Розвиток легкої промисловості був заслугою купців, а вони традиційно вели справи на свої засоби. Таким чином, при тому рівні промислового розвитку, який був у Росії після відміни кріпосного права, втім, як і десяток років опісля, особливого попиту на промисловий кредит не існувало.

²¹⁴ Сборник циркулярных распоряжений Государственного банка по его конторам и отделениям, последовавших с 1 сентября 1894 г. по 1 января 1897 г. – СПб., 1897. – С. 39.

купонах 5% квитків; переказ сум; прийом вкладів; облік термінових посвідчень; видача позик під заставу державних фондів; купівля-продаж 5% банківських білетів; окремі комісійні операції (прийом вкладів на зберігання та ін.). Основний упор робився на вкладну операцію.

Нормативно-правові документи чітко врегульовували повноваження уповноважених осіб відділення. Так, його керівник ніс особисту відповідальність за результати діяльності увіреної йому установи. Контролер відділення проводив ревізію його діяльності, представляючи звіти в Центральне управління. При кожному відділенні засновувався обліково-позичковий комітет, який перевіряв кредитоспроможність осіб, що бажали отримати позику, і визначав доцільність видачі їм кредиту.

Суттєвий вплив на діяльність установ банку мало прийняття 6 червня 1894 р. Нового Статуту Державного банку. Комісія з його підготовки була заснована імператором Олександром III 21 вересня 1892 р. С. Ю. Вітте був призначений її Головою²¹⁵. Обговорення на засіданнях Комісії проходили по п'яти основних напрямках, які відповідали главам майбутнього Статуту. Черговість, в якій це відбувалося, явно вказувала на пріоритети в передбачуваній діяльності банку. Першим блоком питань стали основні положення, присвячені комерційним операціям. Наступними по порядку, а отже, і за значенням, були питання, пов'язані з його стосунками з провінційними установами. Після прийняття нового Статуту інтенсивне кредитування торгівлі і промисловості, особливо сільського господарства, повинно було стати основним напрямом діяльності Державного банку.

Практично одночасно з виданням нового Статуту циркуляр від 24 червня 1894 р. закріплював окружну систему його установ. Територію Російської імперії планувалося розділити на п'ятнадцять округів (районів). У наступні декілька років їх число скоротили до дванадцяти. На території України планувалося створити 6 і 7 райони.

---

²¹⁵

До складу комісії увійшов і автор першого Статуту С. І. Ламанський.

Районне ділення установ Державного банку на території України (до 1900 р.)²¹⁶

Номер району	Назва району	Банківські установи району
VI	Південний	Одеська контора відділення: Бердянське, Катеринославське, Єлисаветградське, Маріупольське, Миколаївське, Севастопольське, Херсонське, Юзівське, Феодосійське
VII	Південно-західний і Малоруський	Київська контора, Харківська контора, відділення: Житомирське, Кам'янець- Подільське, Кременчуцьке, Полтавське, Рівненське, Роменське, Сумське, Чернігівське

Товариш міністра фінансів А. Я. Антонович вважав необхідним збільшення числа провінційних установ банку і пропонував перетворити повітові казначейства на відділення Державного банку. На думку членів комісії, мережу установ Державного банку треба було децентралізувати, щоб дати повний простір місцевим установам²¹⁷. Проте ідея поширення державного кредиту за допомогою введення окружної системи установ Державного банку не дала очікуваних результатів²¹⁸.

Новий Статут Державного банку був затверджений імператором Олександром III 6 червня 1894 р.²¹⁹ Основним напрямом діяльності банку, як і раніше, було зміцнення грошової і кредитної системи. Замість поживлення торгових обігів (Статут 1860 р., ст. 1) метою діяльності банку відтепер мало стати полегшення грошових обігів, сприяння за допомогою

²¹⁶ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 453.

²¹⁷ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 445.

²¹⁸ Для її здійснення потрібні були значні грошові кошти і достатня кількість кваліфікованих кадрів. Знову ж таки, грошова реформа 1895–1897 рр. і економічна криза 1899–1902 рр. не сприяли розвитку банківських установ на території України.

²¹⁹ На підставі цього Статуту, оскільки він не був скасований, формально банк працював до часу своєї ліквідації у січні 1920 р.

короткострокового кредиту розвитку промисловості і сільського господарства (Статут 1894 р., ст. 1).

Операції банку поділялися на два види – ті, що вимагали затвердження міністра фінансів і ті, що вирішувалися радою банку. Коло останніх у порівнянні зі Статутом 1860 р. було значно розширено. До них відносилися й ті, що здійснювалися місцевими установами банку (ст. 29.ІІ). Облікова операція поширювалася на векселі (Статут 1894 р., ст. 77). Термін кредитів був збільшений удвічі і доходив до 12 місяців (ст. 78 прим.). Розширена була позикова операція, був збільшений термін, на який надавалися позики під товари (ст. 110). Відмінялося нормування операцій з цінними паперами, які Статутом 1860 р. обмежувалися розміром власного капіталу банку (Статут 1860 р., ст. 13). Збільшився і термін позик під заставу цінних паперів з 6 місяців до 9 місяців (ст. 129).

Державному банку було надано право відкривати кредити і видавати позики під забезпечення соло-векселя (Статут 1894 р., ст. 89). Позика одному промислому підприємству не повинна була перевищувати 500 тис. крб., а окремому дрібному торговцеві – 600 крб. (ст. 97). Кредит відкривався на підставі спеціального поточного рахунку. Термін його не повинен був перевищувати 12 місяців, але з правом відновлення. Позики на придбання інвентаря не могли перевищувати 3 років (ст. 99). Державний банк міг відкривати кредити земствам і містам (ст. 138).

Для організації дрібного сільськогосподарського, промислового і товарного кредиту новий Статут передбачав здійснення операцій через посередників, у ролі яких могли виступати земства, банки, установи дрібного кредиту. Новий Статут передбачав залучення до здійснення простих банківських операцій місцевих казначейств (ст. 46).

Новий Статут припускав відкриття агентств банку, які повинні були виконувати доручення місцевих установ банку щодо видачі і прийому грошей, збирати необхідні для керівництва банку відомості про кредитоспроможність позичальників, спостерігати за цільовим використанням позик, стежити за збереженням застав і запорук (ст. 71). За провінційними його відділеннями остаточно закріплювалося право здійснювати вексельні операції, термін обліку яких було збільшено до 12 місяців.

Згідно з положеннями статуту були розширені об'єми видач підтоварних позик, в основному позик під зерно. Важливою функцією місцевих відділень Державного банку було розповсюдження процентних паперів. Місцеві установи Держбанку виявляли, вилучали і відсилали до Петербургу фальшиві гроші.

У Статуті банку з'явилися пункти про окружну систему. Статус окружних органів надавався конторам Державного банку. Їм підпорядковувалися розподілені по округах відділення, а агентства підпорядковувалися або відділенням, або безпосередньо конторам (ст. 47).

Новий Статут вніс зміни в організацію управління банком. За Статутом 1860 р. банк знаходився у підпорядкуванні міністра фінансів і під спостереженням Ради державних кредитних установлень (ст. 109)²²⁰. За новим Статутом банк безпосередньо підпорядковувався міністрові фінансів (ст. 24). Банк був виведений з-під нагляду Ради державних кредитних установлень і поставлений під нагляд Державного контролю²²¹.

Загальне управління Державним банком покладалося на Раду, яка замінила Правління (за Статутом 1860 р.), і Керівника банком, повноваження якого стосовно Ради банку розширилися. Значно розширився і склад Ради банку порівняно зі складом Правління²²². Водночас багато пунктів цього Статуту перестали застосовуватися або взагалі не були введені в дію²²³. Не реалізованою на практиці залишилася окружна система. Ті функції, які повинні були виконувати агентства, узяли на себе місцеві казначейства. У результаті, як і до прийняття Статуту 1894 р., контори і відділення банку залишалися у безпосередньому підпорядкуванні центра.

Загалом же, Державний банк недостатньо використовував банківські інструменти щодо розвитку промисловості, сільського

---

²²⁰ Із скасуванням у 1895 р. Ради державних кредитних установлень, на Державну раду було покладено розгляд звітів державних кредитних установлень.

²²¹ Ревізії Державного контролю підлягали витрати банку (ст. 12) і його операції за рахунок казни (ст. 15).

²²² При Раді Банку знаходилися відділ кредитних білетів, юрисконсульт, судовий відділ, відділ місцевих установ, центральна бухгалтерія, інспекція, канцелярія і управління державними ощадними касами (ст. 26).

²²³ Пов'язано це було з тим, що Статут 1894 р. увійшов у протиріччя з принципами побудови грошової системи. У 1895-1898 рр. в Росії була проведена грошова реформа, результатом якої було введення золотого монометалізму. Державний банк перетворювався у емісійний центр. Встановлений був розмін державних кредитних білетів на золоту монету. Для забезпечення вільного розміну був обмежений випуск кредитних білетів.

господарства, торгівлі, через що їх кредитування перейшло до рук приватних банків та іноземного капіталу. Водночас Державний банк сприяв створенню на території України установ дрібного кредиту по кредитуванню кооперації, селян і кустарів. При його фінансовій підтримці і допомозі тут створювалися кредитні товариства.

До установ довгострокового кредиту належали два державні іпотечні банки – ДСПБ і ДДвЗБ. З метою полегшення селянам можливості збільшувати свої наділи купівлею земель, що продавалися, уряд заснував Державний селянський поземельний банк²²⁴. Статут банку був затверджений 18 травня 1882 р. СПБ, на відміну від ДДвЗБ, кредитував у переважній більшості заможних селян, допомагаючи дворянам вигідно продавати їхню землю. Особливістю діяльності банку було те, що він, окрім надання кредитів селянам для придбання землі, мав право сам купувати поміщицькі маєтки з метою перепродажу їх дрібним землевласникам. Основним його завданням було формування класу дрібних землевласників.

Установа, згідно статуту, перебувала у підпорядкуванні Міністерства фінансів, який надавав дозвіл на створення відділень банку. Того ж року було відкрито 11 його перших відділень, зокрема й українських губерніях – Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, до яких згодом приєдналися Херсонська (у 1883 р.), Таврійська (у 1884 р.), Харківська (у 1885 р.) губернії. Особливо активно провадило свою діяльність відділення у Київській губернії.

Відділення відкривалися частково при відділеннях і конторах Державного банку, частково окремо від них, або ж спільно з відділеннями ДДвЗБ. Цікаво, що район дій кожного відділення відповідно до положення про селянський банк співпадав з однією адміністративною одиницею, губернією або повітом. Практика, проте, з'ясувала доцільність установи одного відділення для двох або більше губерній, оскільки в деяких із них діяльність банку розвивалася занадто слабо.

---

²²⁴ В. у. Положение о Крестьянском Поземельном Банке // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 2. Отд. 1-е. – 1882. – № 894. – СПб., 1886. – С. 219.

Управляла відділенням рада у складі керуючого та п'яти членів, які призначалися міністром фінансів. Відділення виконували такі функції:

- прийом і розгляд заяв щодо надання кредитів для придбання землі;
- аналіз документів, на підставі яких здійснювалося кредитування;
- надання кредитів відповідно до одержаних дозволів;
- господарське управління земельними масивами, що належали банку;
- підготовка земельних масивів до реалізації;
- контроль за надходженням коштів, одержуваних за наданими кредитами;
- забезпечення погашення простроченої заборгованості;
- виконання доручень ради банку щодо укладення угод.

Свої операції банк розпочав 10 квітня 1883 р. Послугами банку користувались як сільські товариства, так і окремі селяни. Позики видавалися на 24,5 та на 34,5 років відповідно під 7,5 та 8,5%. З часом термін позики було збільшено до 55,5 років, а відсотки було зменшено до 4,5%. Розмір позики не перевищував 125 руб. на «наявну душу» при общинному користуванні та 500 руб. – при подвірному²²⁵. Протягом 1883–1899 рр. селянами українських губерній за його допомоги було придбано у власність 908,6 тис. дес. землі²²⁶.

Селянському банку 11 червня 1885 р. дозволено було надавати позики для купівлі земель на однаковій основі з селянами землеробами, що не належали до селянства, одеського, тирасполського і ананьївського повітів Херсонської губернії і деяких повітів Подільської губернії. Проте через купівельну неспроможність більшість хліборобів не могли скористатися послугами СПБ. Багатьом бажаючим банк відмовляв через недоїмки²²⁷. Великі господарства могли скористатися кредитом за 5–6 % у комерційних

²²⁵ Соколов Е. В. История банковского дела : Учеб. пособие / Е. В. Соколов. – Москва, 2001. – С. 63–64.

²²⁶ А. Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине / А. Б. // Украинский вестник. – 1906. – № 8. – С. 585.

²²⁷ Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічне дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Сіяч, 1996. – С. 64–65.

банках. Дрібні ж господарства з малим обігом не могли отримати позику на велику суму.

Державний дворянський земельний банк був заснований 3 червня 1885 р. з метою підтримки землеволодіння дворян²²⁸ шляхом надання довгострокових позик потомственим дворянам-землевласникам під заставу земельної власності, що належала їм. Банк поширював свої операції і на територію України. Знаходився він у безпосередньому віданні міністра фінансів, під спостереженням Ради державних кредитних установлень.

Здійснення операцій банком на місцях покладене було на відділення, що відкривалися з дозволу міністра фінансів. Таких відділень спершу було 13, а на початок 1891 р. число їх зросло до 23 і розподілялося таким чином: Катеринославське (губ. Катеринославська, Таврійська, Херсонська); Київське (губ. Київська, Подільська, Волинська); Полтавське (губ. Полтавська); Харківське (губ. Харківська); Чернігівське (губ. Чернігівська).

Позички видавалися банком під заставу землі (в тому числі й тієї, що вже була закладена в приватних земельних банках) на терміни 48,8 років та 36,7 років під відповідно 5,67 та 6,25% на рік. Згодом термін видачі позичок було продовжено, а в 1897 р. відсотки було зменшено до 3,5% на рік²²⁹.

12 червня 1890 р. був затверджений новий статут банку, що змінив і доповнив раніше діюче положення і законодавчі акти 12 жовтня 1889 р. Найбільш суттєві з них полягали в тому, що позики під заставу земель повинні були видаватися на терміни від 11 до 67 років. Крім того, без збільшення суми боргу допускалася після закінчення не менше п'яти років з часу видачі позики перестрочка боргу.

Із заснуванням ДДвЗБ завершився процес становлення іпотечного кредиту²³⁰, що стало важливою віхою у формуванні банківської системи ринкового типу. У другій половині 80-х рр.

---

²²⁸ В. у. Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 5. – Отд. 1-е. – 1885. – № 3016. – СПб., 1887. – С. 264.

²²⁹ Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку / В. Савич // Банківська справа. – 2004. – № 3. – С. 12.

²³⁰ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст.: структура та функціональне призначення / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та екон. думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 179.

XIX ст. із виданих Державним банком дотацій іпотечним установам 90 % було отримано саме цією установою.

Загалом же кредитні установи державної форми власності на території України здійснювали операції, що передбачалися Статутами банків – видавали кошти під заставу дорогоцінних металів, коштовностей, землі, цінних паперів, обліковували векселі, купували і продавали процентні папери, проводили комісійні операції, здійснювали грошові перекази та інше. Банки забезпечували розмінними монетами повітові казначейства, вилучали зношені паперові та металеві гроші, сортували їх за номіналом і відсиляли їх до центральної установи. Під час грошової реформи 1897 р. вони здійснювали обмін паперових грошей. Кредитні установи приймали участь у культурних і благодійних акціях, зокрема, збирали кошти на спорудження пам'ятників, коштів для Червоного Хреста тощо.

Акціонерні комерційні банки (АКБ) уперше з'явилися в 60-х роках XIX ст.²³¹. У 1862 р. з проектом створення АКБ як основного посередника між центром торгівлі та провінцією виступив Леон Розенталь. Міністерство фінансів відхилило дану ініціативу, наголошуючи, що приватний банк створить конкуренцію Державному банку шляхом залучення клієнтури на більш вигідних умовах. Виникли також заперечення стосовно пункту, який передбачав кредитування приватного банку Державним, що створювало додаткові ризики для останнього.

Кількома місяцями пізніше англійськими підприємцями був запропонований проект створення приватного АКБ. Тодішній міністр фінансів Росії Рейтерн підтримував ідею створення в країні іноземного банку. У своїх зауваженнях до проекту він наголошував, що фінансова система країни в такий спосіб отримає можливість швидко збагатитись іноземним капіталом. На думку міністра вирішувалось також питання щодо кваліфікованого керівництва майбутнього банку, оскільки воно формувалось із англійських спеціалістів. Однак Комітет Міністрів не погодився з думкою Рейтерна і передав згаданий проект на розгляд до Державної Ради, яка не затвердила статут майбутньої фінансової установи.

---

²³¹

Першим у 1864 р. був відкритий Петербурзький приватний банк.

Представлені в 1864 р. кілька аналогічних проектів відомого в купецьких колах Росії В. А. Кокарева також були відхилені. В той же час підвищувався інтерес до банківської справи, актуальним стає питання про створення банків із залученням приватних капіталів²³².

Незважаючи на те, що процес формування кредитної системи Росії був досить тривалим та складним, потреба у створенні банків із залученням приватних коштів ставала щораз актуальнішою. Після відхилення низки проектів все ж було створено перший АКБ – Санкт-Петербурзький приватний комерційний банк.

Лише у 60–70-х рр. XIX ст. уряд узяв курс на підтримку приватного підприємництва. Звертає на себе увагу той факт, що розвиток приватного банківництва на території України передував аналогічному розвитку банківської справи у Росії²³³. Серед причин такого стану дослідники називають географічне положення краю, яке забезпечувало вихід до моря та наближеність до Заходу. У портових містах Одесі, Миколаєві становлення банківських установ стимулювалося плинністю експорту та імпорту товарів, серед яких на перше місце виходили український цукор та хліб. Розвиткові мережі місцевих комерційних банківських установ сприяв також економічний вплив провідних європейських країн²³⁴.

Місцеві АКБ стали виникати лише через три роки після затвердження статуту першого АКБ – Санкт-Петербурзького приватного комерційного банку. Створення АКБ йшло досить повільно, оскільки заборона на створення приватних банків існувала аж до 1870 р. За цей час їх було відкрито лише 4, у тому числі у Харкові і Києві. На початку 70-х рр. XIX ст. процес створення кредитних установ стає більш динамічним. За досить короткий час

---

²³² Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов / Под ред. и с предисл. Н. Ю. Кислицына. Изд. первое. – Н. Новгород : Гублит, 1924. – С. 67–71.

²³³ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – С. 180.

²³⁴ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – С. 182.

було засновано більше 30 АКБ²³⁵. 17 травня 1871 р. у законодавчому порядку були визначені загальні підстави, на яких могли засновуватись банки. 31 травня 1872 р. були видані загальні правила про порядок заснування приватних і громадських кредитних установ. У прийнятому законі «Об учреждении частных кредитных установлений» тимчасово припинялося засновництво комерційних банківських установ там, де існував хоча б один АКБ²³⁶. Очевидно цим законом держава намагалася обмежити конкуренцію між кредитними установами. Законодавець визначив і коло операцій, які вони могли виконувати – здійснювати облік векселів; надавати позики на термін до 9 місяців; проводити платежі; здійснювати купівлю-продаж за комісійну винагороду товарів на прохання клієнтів; приймати безстрокові внески тощо.

На території України було створено Харківський торгівельний (1868 р.), Київський приватний комерційний (1868 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Катеринославський комерційний (1872 р.), Кременчуцький комерційний (1872 р.), Кам'янець-Подільський комерційний, Бердичівський (1873 р.), Херсонський комерційний (1873 р.), Одеський обліковий (1879 р.), Одеський торгівельно-промисловий (1888 р.) та інші банки.

Статут Київського приватного комерційного банку було затверджено 18 червня 1868 р. Його засновниками були 50 осіб, у тому числі князі Р. Сангушко, М. Трубецкой, графиня М. Потоцька, О. Терещенко та ін. Основний капітал банку становив 1,0 млн. карбованців. Банк обслуговував торгівлю сільськогосподарськими товарами (передусім зерном і цукром), здійснював облік торгових векселів; надавав позики на термін до 9 місяців; отримував платежі за векселями та іншими терміновими документами; проводив платежі у Росії та за кордоном, де банк мав власні контори; здійснював купівлю і продаж різноманітних державних і приватних процентних паперів; вів підписку на державні та громадські позики, акції,облігації; приймав суми (не менших 100 рублів) на нетермінові

---

²³⁵ Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Ходченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html>

²³⁶ В. у. мнение Государственного Совета «Об учреждении частных кредитных установлений» // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 57. – 1872. – № 50913. – СПб., 1875. – С. 757.

вклади, на певні терміни і на поточні рахунки; надавав позики під соло-векселі.

1871 р. засновується Київський промисловий банк (13 червня). 14 серпня 1872 р. створюється Катеринославський комерційний банк з власним капіталом у 500 тис. крб. Трохи пізніше, у 1879 р. відкрито Одеський обліковий банк, який здійснював облік векселів. Банк, що мав капітал у 1,5 млн. карбованців, виявився останнім життєздатним АКБ, створеним на території України у другій половині XIX ст.

У 70-х роках XIX ст. у результаті низки криз окремі кредитні установи були ліквідовані. Так у 1878 р. ліквідував свої справи Одеський комерційний, а 1879 р. Кам'янець-Подільський комерційний банки²³⁷. На думку дослідників, до банківських крахів призводила ситуація, коли банк кредитував переважно одного клієнта і збитки на операціях з ним повністю порушували справи банку. Прикладом може слугувати доля Харківського торговельного банку, одним із засновників і фактичним розпорядником якого був відомий заводчик О. К. Алчевський. Цей банк кредитував майже виключно Алчевського і його підприємства, що й стало причиною краху даної кредитної установи²³⁸. Банки також могли постраждати внаслідок поширення негативних слухів, які призводили до переміщення внесків з одного комерційного банку в інший або до Державного банку, який гарантував збереження коштів, хоча й під менші проценти.

На початку 80-х рр. XIX ст. законодавець приймає два закони, які стали визначальними щодо подальшого розвитку АКБ. 5 квітня 1883 р. було прийнято Закон «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков»²³⁹, чим фактично було знято обмеження щодо створення нових кредитних установ даної форми

---

²³⁷ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России / И. И. Левин. – Т 1. – Петроград, 1917. – С. 245.

²³⁸ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин / Под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Госфиниздат, 1948. – С. 43–44; Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 61.

²³⁹ В. у. мнение Государственного Совета «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков» // ПСЗ. – Собр. 3–е. – Том 3. – 1883. – № 1484. – СПб., 1886. – С. 105–106.

власності. 22 травня 1884 р. було прийнято Закон, що затверджував «Правила о порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита»²⁴⁰, чим упорядковувалась ще одна група правовідносин, пов'язаних з діяльністю установ короткострокового кредиту.

Діючі місцеві АКБ не могли створити власної мережі філій і змушені були зосереджуватися на роботі з клієнтами у межах міст, де розташувалися їх правління. Активнішу роль у розвитку кредитно-банківської системи АКБ стали відігравати з кінця XIX ст., але їх створення відбувалося уповільнено. До 1900 р. в Російській імперії діяли 42 комерційні банки²⁴¹.

Значного поширення на території України набули міські громадські банки. В часи, коли були відсутні приватні кредитні установи, а державні – малочисельні та віддалені від багатьох невеликих міст, суттєву роль відіграли міські громадські банки. Попри те, що значного розвитку вони набули у другій половині XIX ст., грамотою імператриці Катерини II, наданої містам у 1785 р., міським громадам з добровільних внесків дозволялось утворювати свою казну та засновувати банки з метою надання позик для ведення торгівлі, а також у випадках потреби в коштах. Дослідник М. Шимановський у 70-х рр. XIX ст., аналізуючи роль громадських банків, стверджував, що користь таких кредитних установ полягала у чіткій визначеності та спрямованості їх операцій, що дозволяло досягти оптимальних результатів в діяльності²⁴².

До 1857 р. створення міських громадських банків здійснювалося дуже повільно, оскільки не існувало закону про цю категорію кредитних установ, а також негативним ставленням до них міністра фінансів Є. Ф. Канкріна. Але поразка Росії у Кримській війні продемонструвала її економічну відсталість, та змусила владу вдатись до заходів, які б оздоровили господарство країни. Саме в цей період було прийняте 10 червня 1857 р. Положення про міські банки.

---

²⁴⁰ В. у. Правила о порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – 1884. – № 2249. – СПб., 1887. – С. 307–312.

²⁴¹ Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>

²⁴² Хромов П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П. А. Хромов. Учеб. пособие для эконом. спец. ун-тов. – М. : Высшая школа, 1982. – С. 195.

Згідно з положенням міські банки засновувалися з основним капіталом, не менше 10000 руб. при міських думах або установах, що їх замінювали. Банки мусли надавати річний звіт міським громадам, а контроль за ними здійснювали Накази громадської опіки. Ці кредитні установи приймали внески, на які сплачувались проценти, окрім внесків, які залишалися в банку менше року. Суми, що перевищували 5000 руб. приймалися лише за згодою правління банку та членів міської думи. Видача внесків здійснювалась у разі попереднього повідомлення про наміри клієнта. За даним положенням активна операція полягала в обліку векселів, позиках під коштовності, товари і будівлі, збільшувався розмір позики та вексельного кредиту в одні руки. Із прибутків банків дозволялось виділяти кошти на предмети громадської опіки, виховання та допомогу незаможним²⁴³.

Положенням 1857 р. намагалися надати міським банкам характер позиково-ощадних кас з незначним колом діяльності, а також убезпечити казенні кредитні установи від конкуренції. Цей документ містив низку обмежень, зокрема, обмежувалось коло клієнтів (вкладників та позичальників) мешканцями даного міста. Громадським банкам тих міст, де існували контори Державного комерційного банку або Прикази громадської опіки було дозволено видавати лише такі позики, які не надавалися цими конторами або Наказами²⁴⁴.

Недосконалість Положення 1857 р. та реформування кредитної системи, пов'язане з реформами Олександра II, спричинили прийняття нового Положення про міські громадські банки 6 лютого 1862 р., яке отримало силу закону. Положення, прийняте Державною Радою і затверджене царем, може розглядатися як перша законодавча спроба нормувати певну групу банківських установ²⁴⁵.

Дія положення припадала чи не найбурхливіший період формування банківської мережі, накопичення та узагальнення досвіду її діяльності. Складалося воно із 4 розділів і 124 статей,

---

²⁴³ Идельсон В. Кредит, банк и биржа: Лекции, читанные студентам экономического отделения С.-Петербургского политехнического института императора Петра Великого в 1913-14 году / В. Идельсон. – СПб. : Типо-литограф. И. Трофимова, 1914. – С. 247–249.

²⁴⁴ Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Сост. Я. И. Печерин. – СПб. : Тип. В. О. Киршбаума, 1904. – С. 83–84.

²⁴⁵ Проте аж до 1871 р. не було видано жодного загального банківського закону. Банківське законодавство було фактично представлене статутами окремих банків.

окремі з яких супроводжувалися примітками, яких нараховується більше 30²⁴⁶.

Перший розділ має назву «Загальні постанови». До нього входить 14 статей, які визначають основний капітал банку, місце перебування, склад порядок і термін обрання правління та ротації його членів, вимоги щодо посадовців. Банк мав печатку з гербом міста та назвою банку. Основний капітал кожного міського громадського банку при його заснуванні мав становити не менше 10 тис. крб. сріблом. Загалом він утворювався із міських коштів або пожертвувань, проте існували й певні особливості. Так, зокрема, у банку м. Конотоп означена сума утворювалась із вільних міських сум та у вигляді позики. Основний капітал банку м. Ромни складався із внесків купців, прибутків міської думи та частини резервного капіталу. У м. Суми значну частину основного капіталу становили пожертвування²⁴⁷. Нормативно банки підпорядковувались органам громадського і губернського управління. На місцях вони були підконтрольні та підзвітні міській думі. Щорічно директор мав звітувати на засіданні думи про свою діяльність. Дума обирала ревізійну комісію і здійснювала перевірки банків.

Другий розділ регламентував дії правління банку. Воно складалось із директора і не менше двох його заступників, яких обирала міська дума на чотирирічний термін. До сфери компетенції директора та його заступників входив нагляд за правильним і швидким провадженням у справах, безпечне розміщення капіталів, скорочення витрат, здійснення нагляду за цілістю каси та майна. При правлінні знаходилась канцелярія, штат якої затверджувався міською думою²⁴⁸. Дума засновувала при банках облікові комітети. Їх члени обиралися на термін від одного до чотирьох років із купців першої та другої гільдій, які мали право голосу на міських виборах. Діяльність банків систематично контролювалась ревізійними комісіями. Здійснені перевірки свідчили, що при виконанні

---

²⁴⁶ В. у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. Отд. 1-е. – 1862. – № 37950. – СПб., 1865. – С. 111–115.

²⁴⁷ Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання банківської мережі у пореформений період // Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 247.

²⁴⁸ Детальніше див. : Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання функціонування банківської мережі (історія і сучасність) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць

функціональних обов'язків допускалися деякі порушення і, зокрема, щодо операцій по обліку векселів²⁴⁹. Всі розпорядження банку вносилися в щомісячні журнали. Для проведення операцій банк вів журнальну, касову і головну книги, які видавалися міською думою за підписом її членів та скріплювалися її печаткою.

Щомісяця члени правління разом з міським головою та двома членами думи надавали міській думі відомості про діяльність банку. Відповідальність за використання банківських сум несла і міська громадськість. Для перевірки звіту міська громадськість призначала трьох громадян, які на протязі місяця мали проінформувати міську думу, громадськість і правління банку про результати своєї роботи. Двічі на рік мав бути надрукований баланс банку. При цьому банки, що мали капітал до 100 тис. крб. повинні були друкувати свої звіти ще й у столичних відомостях.

Третій розділ регламентував здійснення операцій. Їм дозволялося приймати вклади на суму не менше 50 крб., вести облік векселів, видавати позики під заставу землі і будівель, здійснювати видачу позичок під заставу товарів, цінних речей і паперів, відкривати спеціальні поточні рахунки, одержувати платежі по векселях та інших паперах, здійснювати переказ грошей, приймати вклади на зберігання тощо²⁵⁰.

Внески забезпечувались гарантією міської громади. Приймалися круглі суми, але не менше 50 крб. Банк мав видати вкладнику за відповідною формою білет. За внески до 300 крб. видавалися іменні білети, які не могли передаватись чи переводитись на ім'я іншої особи. Розмір відсотків по внесках визначались правлінням банку спільно з міським головою і членами думи. Про всі зміни мали повідомляти громадськість завчасно. На внески безстрокові відсотки нараховувались при умові, що капітал пробув у банку не менше ніж півроку. Умовою повернення безстрокових внесків було повідомлення банку за неділю, якщо капітал становив не більше 1 тис. крб., за місяць – від 1 до 3 тис. крб.,

---

²⁴⁹ Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання функціонування банківської мережі (історія і сучасність) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Т. 4. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 80–82.

²⁵⁰ Ткаченко А. О. нормативно-правове регулювання функціонування банківської мережі (історія і сучасність) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Т. 4. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 79.

за 2 місяці – від 3 до 5 тис. крб. і за 3 місяці – більше 5 тис. крб. до запитання²⁵¹.

Банкам дозволялось приймати на облік векселі, що забезпечувались платежами і гарантувались не менше ніж двома підписами. Короткотерміновим вексялям, як і вексялям місцевих купців та міщан, надавалась перевага. Положення визначало порядок стягнення відсотків та порядок їх обліку. Банк мав володіти інформацією про неспроможних платників по вексялях з тим, щоб не допускати їх до отримання грошей із банку. Міські нотаріуси й маклери щонеділі мали подавати відомості у правління банку щодо опротестованих векселів.

У позичку одній особі видавалась сума, що не перевищувала однієї десятої частини власного капіталу банку. Розмір відсотків по позичках визначався правлінням банку, міським головою і членами думи. Позички під відсоткові папери не повинні були перевищувати розміру їх цін по останньому курсу. Під заставу приймалися усі товари, що не були предметом місцевої роздрібної торгівлі. Якщо банку сплачувалась частина виданої позички, то відповідна кількість товару звільнялась від застави. Положення регулювало порядок видання позичок під заставу нерухомого майна.

Після сплати позичених грошей, банк повертав позичальнику кріпосний акт, страховий поліс і свідчення Цивільної Палати з написом про сплату позички, потім робилося розпорядження про зняття з застави заборони, про що повідомлялася місцева поліція. Тому, хто не сплачував у визначений термін банківського боргу, давалося від десяти до двадцяти днів пільги, після чого банк звертався в місцеву поліцію про опис простроченого маєтку. Після одержання від поліції опису, банк робив розпорядження про продаж закладеного маєтку.

Четвертий розділ регламентував розподіл банківських прибутків. Щорічно виділялось від 10% до 20% на створення резервного або запасного капіталу. Після відрахування з прибутків банку на формування резервного капіталу і покриття з їхнього числа необхідних витрат на утримання банку, надавалась можливість

---

²⁵¹ В. у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. Отд. 1-е. – 1862. – № 37950. – СПб., 1865. – С. 114.

відчисляти частину прибутків на міські потреби й утримання добродійних закладів²⁵².

На підставі зазначеного Положення у губернських, повітових і позаштатних містах України у другій половині XIX ст. було засновано 38 міських громадських банків. Їх абсолютна більшість розташувалася на Лівобережжі (19) і Півдні (16). Характерно, що міські банки не набули поширення на Правобережжі. На Волині і Поділлі громадські банки не створювалися. У Чернігівській і Харківській губерніях було по 7 міських банків, по 6 – у Херсонській і Таврійській, 4 – у Катеринославській, 3 – у Київській губернії: в Умані, Черкасах, Чигирині. На Полтавщині були відкриті 5 банків – у Кременчуці, Лубнах, Переяславі, Прилуках і Ромнах.

У подальшому 1866, 1870 і 1879 роках до положення були внесені окремі зміни і доповнення, а у 1883 р. вийшло чергове положення, яке визначало порядок утворення, ліквідації і напрями діяльності міських громадських банків. Законодавство ставило завданням дати тверді положення і принципи діяльності банків, визначало їх відносини з урядовими органами, міськими думами та клієнтами. Нормативні акти розширили компетенцію міських банків. Вони отримали ініціативу в усіх сферах діяльності. Були внесені докорінні зміни у діловодство, звітність та операції банків. Розширювались права банків щодо вкладів, вексельного обліку, видачі позик під заклад цінних паперів. Зміни стосувались порядку надання позик земствам і містам та розподілу прибутків банку. Ширші права надавались сільському населенню у отриманні кредиту²⁵³.

На початок 1873 р. діяло 222 міських громадських банки. У кінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. їх число збільшилося до 240. Прикладом діяльності таких банків може бути Чернігівський міський громадський банк, створений у лютому 1875 р. завдяки внеску відомого мецената І. Г. Харитоненка у сумі 50 000 руб. Прибуток банку частково передавався у розпорядження міської думи, а

---

²⁵² В. у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. Отд. 1-е. – 1862. – № 37950. – СПб., 1865. – С. 115.

²⁵³ Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання функціонування банківської мережі (історія і сучасність) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Т. 4. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 80–82.

частково спрямовувався на благодійну діяльність²⁵⁴. Звертає на себе увагу те, що банки, які здійснювали свою діяльність на території України, за оборотами були одними із крупних. Так, зокрема, оборот Харківського міського банку становив 44,8 млн. руб., Чернігівського – 11,4, Кременчуцького – 10,6 млн. р. За величиною основного капіталу перше місце в Російській імперії належало Харківському банку (1,3 млн). Облікова операція понад 3 млн. була в Харківському банку (6,67 млн), що теж було кращим показником в імперії. Сама більша кількість позик під заставу дорогоцінних речей і процентних паперів і нерухомості також здійснювалася у Харківському банку (2,27 млн.).

Важливо звернути увагу на те, що до 80-х рр. XIX ст. міські банки відігравали більшу роль, ніж великі комерційні банки, які поступалися їм розмірами своїх операцій²⁵⁵. Так внески в міські банки перевищували внески в комерційні банки у два рази²⁵⁶. Окрім того, певний час міські громадські банки залишалися єдиними іпотечними установами. Тож не дивно, що у 90-х рр. XIX ст. відбувається пошкваллення щодо створення міських громадських банків. І у подальшому їх мережа постійно розширювалася²⁵⁷. До факторів, що зумовили створення цієї категорії банківських установ, слід віднести вільні кошти, які потребували залучення до банківського обігу. Сприятливою була також відсутність інших банківських установ або при їх наявності вони сплачували за внески менший відсоток. Важливим фактором були ділові здібності засновника.

Міські громадські банки були переважно повітовими кредитними установами. Саме у повітових містах вони не мали конкуренції з боку АКБ. Операції цих банків розраховувались на тривалий проміжок часу, оскільки економічне життя провінції не

---

²⁵⁴ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 173. Автори стверджують, що І. Г. Харитоненко був «відомим місцевим меценатом», що не зовсім відповідає дійсності, оскільки місто Суми, де проживав Іван Григорович, входило до складу Харківської губернії.

²⁵⁵ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст.: структура та функціональне призначення / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та екон. думки України. К., – 2007. – Вип. 39–40. – С. 177.

²⁵⁶ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1948. – С. 46.

²⁵⁷ Макаров А. Ф. Банки и кредитные учреждения / А. Ф. Макаров. – СПб, 1913. – С. 182–205.

відрізнялось швидкістю та рухомістю. Серед кредитних установ країни міські громадські банки складала найчисельнішу групу, в Україні найбільше їх було сконцентровано у Катеринославській губернії²⁵⁸.

Однак розширення свободи діяльності міських банків мало і негативні наслідки. Населення країни, яке звикло до державних кредитних установ, цілковито довіряло кожному банку і легко згоджувалось на привабливі пропозиції розміщувати капітали під високі проценти. Банки у прагненні за прибутками залучали кошти, які значно перевершували потреби місцевої торгівлі у кредитах. Вони роздавали впливовим особам кредити за векселями, які часто були фіктивними та безгрошовими, постійно переписувались, внаслідок чого кошти банків виявлялись непродуктивно затраченими. Окремі банки, маючи на меті отримати якнайбільше користі, вкладали кошти у справи, що супроводжувались великим ризиком. Іноді банки перетворювались на установи, які кредитували найбільш впливових людей міста, від яких залежало заміщення посад в управлінні банку. Відомі приклади, коли банки вдавались до прямих зловживань²⁵⁹.

Таким чином, міські громадські банки долучились у зазначений період до справи поповнення міських бюджетів, забезпечення міського населення російської провінції порівняно дешевим кредитом, надання благодійницької допомоги тощо.

Динамічно розвивався також процес утворення іпотечних кредитних установ. Справа у тому, що у пореформений період на території України велика фабрично-заводська промисловість у дев'ятьох українських губерніях була практично відсутня. Основні прибутки давало хліборобство і скотарство. Тому перші приватні банки в Україні найчастіше обслуговували сільське господарство.

Першими установами іпотечного кредиту на нових засадах були засновані на взаємності АЗБ. Порядок їх заснування був

---

²⁵⁸ Судейкин В. Т. Наши общественные городские банки и их экономическое значение / В. Т. Судейкин. – СПб. : Типо-литограф. Дома Призр. Малолет. Бедных, 1884. – С. 30–31.

²⁵⁹ Голубев А. К. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А. К. Голубев. – СПб. : Лештуковская Паровая Скоропечатня, 1899. – С. XXV.

врегульований законодавчо²⁶⁰. Згідно з законом земським зібранням надавалося право засновувати кредитні установи для видачі довгострокових позичок під заставу нерухомості в губерніях та повітах, через випуск заставних листів, забезпечених круговою відповідальністю позичальників або основним капіталом банку; приймання вкладів та видачу короткострокових позичок під облік векселів та під заставу рухомого майна. Прибутки кредитних установ мали спрямовуватися на земські потреби. Протягом 1871–1873 рр. їх виникло 11²⁶¹, а першим із них став Харківський земельний банк (1871 р.). Серед новостворених АЗБ був Земський банк Херсонської губернії в Одесі, Харківський, Київський та ін. Зразками для земських кредитних установ довгострокового кредиту визначені були статuti Херсонського земського банку, Товариства взаємного поземельного кредиту та Харківського земельного банку. У тих випадках, коли статuti новостворюваних установ не відрізнялися від зазначених статутів, вони затверджувалися міністром фінансів²⁶².

Херсонський земський банк був створений 1864 р. і діяв на підставі принципу взаємного кредитування для надання довгострокових позик під заставу поземельної власності. Банк став першою земельною кредитною установою, заснованою на взаємності, якому були надані значні пільги від казни і другою приватною кредитною установою після Санкт-Петербурзького міського кредитного товариства. Статут банку був затверджений 20 травня 1864 р. 17 травня 1871 р. міністрові фінансів надано право затверджувати статuti земельних кредитних установ, що засновувалися земствами, за зразком Херсонського банку і товариств взаємного поземельного кредиту. Основний капітал у розмірі 100 тис. руб. сформували за рахунок отриманої від уряду позики. Дія банку поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську

---

²⁶⁰ В. у. мнение Государственного Совета О главных основаниях устройства земских кредитных учреждений // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 46. – Отд. 1-е. – 1871. – № 49609. – СПб., 1874. – С. 583–584.

²⁶¹ Гурьев А. Н. История России : Кредитная система / А. Н. Гурьев, С. Ф. Памфилов. – Репринтное воспроизведение. – СПб., 1904; Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов. – Н. Новгород, 1924. – М. : ЮКИС, 1995. – С. 253.

²⁶² В. у. мнение Государственного Совета О главных основаниях устройства земских кредитных учреждений // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 46. – Отд. 1-е. – 1871. – № 49609. – СПб., 1874. – С. 583–584.

та Бессарабську губернії. Позичка під заставу маєтку (розміром не менш як 50 десятин) надавалася на максимальний термін 34 роки і 11 місяців (при 6,75% річних). Платежі процентних внесків здійснювалися кожне півріччя. За прострочення сплачувалася пеня в розмірі 1% за місяць²⁶³. На 1 січня 1881 р. основний і запасний капітали банку становили 2,7 млн руб., сума випущених заставних листів – 48,7 млн руб. Проте через брак місцевої ініціативи кредитні установи типу Земського банку Херсонської губернії не набули належного розвитку.

4 травня 1871 р. було створено Харківський земельний банк – перший приватний АЗБ Російської імперії. Він був створений за участі О. К. Алчевського²⁶⁴, який з 1871 до 1901 р. був головою його правління. Статут банку, який був затверджений 4 травня 1871 р., став зразковим для інших земельних банків України. При його укладенні були здійснені запозичення із статутів міських кредитних товариств, Херсонського банку і товариств взаємного поземельного кредиту у частині, що стосувалася здійснення іпотечної операції. У частині норм, що стосувалися основного капіталу, прав акціонерів і порядку управління він був складений аналогічно до АКБ. Банк видавав позики під заставу землі та міської нерухомості в Харківській, Воронежській, Катеринославській, Курській, Полтавській та інших губерніях. Початковий капітал банку, утворений завдяки випускові 5000 акцій по 200 руб. кожна, становив 1 млн руб. Згодом він зріс до 8 млн руб. Довгострокові позики під заставу землі надавалися на 43,5 року, під заставу будівель – на 18 років і 7 місяців. Фінансисти тих років визнавали найкращим в усій імперії.

У 1872 р. були створені Київський, Бессарабсько-Таврійський в Одесі та Полтавський АЗБ²⁶⁵. Київський АЗБ почав функціонувати 14 жовтня 1872 р. Його засновниками були землевласники М. Кочубей, П. Селюцький, О. Кудашев, Я. Тарновський, М. Виноградський. Керівництво банку зосереджувалося у правлінні, до складу якого входили голова і чотири особи, обрані на три роки.

---

²⁶³ В. у. Устав Земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 39. Отд. 1-е. – 1864. – № 40898. – СПб., 1867. – С. 433–435.

²⁶⁴ Алчевський Олексій Кирилович народився 1835 р. у м. Суми. Він чи не перший, який у довідковій літературі подається як український банкір. *Детальніше див. додатки.*

²⁶⁵ Биман А. Б. История банков: История развития банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней / А. Б. Биман. – С.-Петербург. 1914 – С. 64.

Метою заснування банку було надання позик під заставу нерухомої власності на території України у Київській, Чернігівській, Подільській та Волинській губерніях. Його основний капітал становив 5 млн руб. Майно, вартість якого за оцінкою банку була меншою 500 рублів, у заставу не приймалося. Банк видавав як довгострокові, так і короткострокові позики²⁶⁶. Банк здійснював як довгострокове (до 66 років і 2 місяців – під заставу землі та до 38 років і 4 місяців – під заставу міської нерухомості), так і короткострокове (строком до 3 років) кредитування. У подальшому ажіотажний попит на землю стимулював банки з метою наживи збільшувати відсоткові кредитні ставки.

1872 р. в Одесі формується Бессарабсько-Таврійський земельний банк, який створив чи не найбільшу мережу установ у Правобережній і Південній Україні, здійснюючи значні за своїм сукупним обсягом позичкові операції. Банк мав 11 філій, які знаходилися у Таврійській (Бердянськ, Мелітополь, Сімферополь, Феодосія, Ялта), Херсонській (Херсон, Єлисаветград, Миколаїв), Подільській (Вінниця, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський) і Бессарабській (Кишинів) губерніях. Загалом земельним АКБ належало 22 агентств, з яких 20 знаходилося в українських губерніях. У справі іпотечного кредиту в Україні наприкінці XIX ст. домінували земельні АКБ місцевого походження.

Видані 31 травня 1872 р. Загальні правила про порядок заснування приватних та громадських кредитних установ стали за оцінкою фахівців поворотним пунктом в урядовій політиці²⁶⁷, започаткувавши курсу на обмеження створення нових АКБ²⁶⁸. Новели стосувалися заборони заснування нових АКБ, де вже існував такий банк. У Києві, до речі, їх було 2, а Одесі і Харкові лише по одному. Міністру фінансів надавалося право затверджувати статuti банків, основний капітал яких не перевищував 5 млн руб.

---

²⁶⁶ Банки и банкирские конторы Российской империи. (Справочная книга для коммерсантов). В 2 ч. / Сост. и издал Л. М. Варшавский. – Изд. второе. – М. : Т-во Типо-литографии И. М. Машистова, 1910. – С. 34.

²⁶⁷ Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Ходченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html>

²⁶⁸ О порядке учреждения кредитных установлений частных и общественных // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 47. – Отд. 1-е. – 1872. – № 49980. – СПб., 1875. – С. 430–432.

Зразковими статутами було визнано статuti Харківського і Полтавського банків. У одній губернії не допускалося діяльність більше двох АЗБ, окрім товариств взаємного поземельного кредиту. Сума всіх зобов'язань була лімітована 10-кратним відношенням до акціонерного капіталу. Основний акціонерний капітал не мав бути меншим 500 тис. руб., а номінальна вартість акцій – не нижче 250 руб. Банковий кредит не повинен був перевищувати $1/10$ частини основного та запасного капіталів²⁶⁹.

Діючі місцеві банки не могли створити власної мережі філій. Тільки АЗБ (передусім Київський і Бессарабсько-Таврійський) розгорнули мережу агентств у Правобережній і Південній Україні, здійснюючи значні позичкові операції.

Значне місце в економіці України посідали російські столичні банки. Злиття банківського капіталу з промисловим потенціалом набуло поширення в Україні в кінці 90-х років XIX ст., адже українські філії Російського банку для зовнішньої торгівлі (16 філій), Азово-донського (23 філії) та Російського торговельно-промислового банку контролювали більшість підприємств цукрової промисловості України. Завдяки розгалуженій мережі філій столичні банки зосередили у своїх руках внутрішню й зовнішню торгівлю хлібом, льоном та іншими товарами, які мали першочергове значення. Домінуючі позиції вони займали у кредитуванні промисловості.

Активізація представництв загальноросійських кредитних установ на території України відбувається у кінці 90-х років XIX ст. У результаті тут почали функціонувати відділення таких загальноросійських банків, як Петербурзький Міжнародний і Санкт-Петербурзький комерційний, реорганізований у Російсько-азіатський комерційний банк. Комерційні банки Росії відкривати свої філії здебільшого в портових (12 філій) і великих торгово-промислових містах України (7 філій).

Значна увага приділялася діяльності кредитних установ. Справа у тому, що відсутність належного контролю над приватними торгово-кредитними організаціями, які відігравали провідну роль у фінансовому житті У 60–70-і рр. XIX ст.²⁷⁰, породила різноманітні

²⁶⁹ О порядке учреждения кредитных установлений частных и общественных // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 47. – Отд. 1-е. – 1872. – № 49980. – СПб., 1875. – С. 430–431.

²⁷⁰ Галаган А. А. История предпринимательства российского. От купца до банкира / А. А. Галаган. – М., 1997. – С. 98.

зловживання та спекуляції. Міністерство фінансів підготувало законопроект про банкірські установи, який 14 травня 1889 р. міністр фінансів І. О. Вишнеградський представив на розгляд до Державної ради. Концептуально законопроект побудований був на ідеї встановлення суворих меж банкірської діяльності та посилення державного контролю над їх діяльністю. Підготовлено було законопроект «Положение о банкирских заведениях», відповідно до положень якого бажаючи зайнятися банкірським промислом мали отримати на це дозвіл губернського начальства і внести до Державного банку завдаток у розмірі 10% від заявленого основного капіталу. Передбачалося зменшення кола банківських операцій. Кредитні установи зобов'язані були надавати докладний звіт про фінансові операції до Міністерства фінансів, яке наділялося правом проведення ревізій для перевірки отриманих даних.

При обговоренні законопроекту Державна рада стала на захист приватних підприємців, що кваліфікується як факт безпрецедентний²⁷¹. У результаті закон, затверджений царем 26 червня 1889 р., суттєво відрізнявся від запропонованого проекту. Проте він так і не отримав практичного застосування, оскільки не пройшло і року, як І. О. Вишнеградський вимушений був звернутися у Державну раду з поданням про зміну норм закону, що врегульовували реєстрацію цінних паперів, що здавалися в банкірські заклади на зберігання, в заставу та забезпечення позик. Новели викликали протести з боку банкірських закладів і комерційних банків, що виступили проти ускладнення банківських операцій бюрократичною тяганиною²⁷². Загалом за 5 років чинності вищезгаданого закону його застосовували лише двічі²⁷³.

Значно продуктивнішою, як виявилось, стала діяльність С. Ю. Вітте. При розробці концепції економічної політики він виходив із прискореного промислового розвитку шляхом залучення іноземних капіталів, накопичення внутрішніх ресурсів, митного захисту й заохочення вивозу. Одним із методів досягнення мети

---

²⁷¹ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 25.

²⁷² Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 23.

²⁷³ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 26.

С. Ю. Вітте вважав державне втручання у сферу фінансів, що забезпечувалося політикою стабілізації рубля та посилення ролі Державного банку в народному господарстві. 21 лютого 1894 р. С. Ю. Вітте вніс до Державної ради пропозицію щодо суттєвих змін закону від 26 червня 1889 р. Він вимагав включення до закону норм, положення яких давали б Міністерству фінансів можливість своєчасно отримувати відомості про всі банкірські установи та їхні операції²⁷⁴.

Пропозиції були враховані. Відповідно до закону від 3 червня 1894 р. особи, які бажали відкрити кредитну установу, зобов'язані були заявити про це губернаторові чи градоначальникові, вказавши види операцій, якими вони мали намір займатися. За невиконання цієї норми власники зазначених установ підлягали покаранню у вигляді штрафу. Міністерство фінансів отримувало право вимагати надання відомостей про стан справ кредитних установ, а у окремих випадках проводити перевірки і накладати заборону на провадження операцій²⁷⁵.

30 листопада 1894 р. С. Ю. Вітте подав новий проект про внесення змін до «Правил о надзоре за производством кредитными учреждениями и банкирскими заведениями операций на золотую валюту». 29 травня 1895 р. був прийнятий закон, згідно з яким Міністерству фінансів дозволялося проводити ревізії банкірських установ, щодо яких була інформація про зловживання, без попереднього затребування від їхніх власників пояснень²⁷⁶. 22 травня 1895 р. було затверджено рішення Державної ради про обкладення 5% збором доходів, отриманих від вкладів, унесених до банкірських установ²⁷⁷. На кредитні установи поширювався закон про правила прийому на зберігання цінних паперів, прийнятий у 1898 р. Відповідно до його положень установи короткострокового кредиту та банкірські фірми не мали права розпоряджатися цінними паперами, які забезпечували кредит, без дозволу їхніх власників, за винятком випадків неспроможності останніх²⁷⁸.

---

²⁷⁴ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 26.

²⁷⁵ ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 14. – № 10711. – СПб. 1894. – С. 134.

²⁷⁶ ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11733. – СПб. 1895. – С. 199.

²⁷⁷ ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11698. – СПб. 1895. – С. 101.

²⁷⁸ Устав кредитный // СЗ. – СПб., 1903. – Т. 11, ч. 2. – Ст. 10–13.

Банківські установи у пореформений період співпрацювали з установами короткострокового кредиту. Основними формами його організації були: волосні допоміжні позичково-ощадні каси, мирські капітали, позичково ощадні та кредитні товариства. Після реформи 1861 р. у Російській імперії були здійснені перші спроби організації установ дрібного кредиту на засадах кооперації – позичкоощадних товариств. 4 липня 1861 р. затверджений статут першої кредитної установи для міських нерухоностей, заснованої на взаємності, – міського кредитного товариства. 1 липня 1866 р. було затверджено положення про Товариства взаємного поземельного кредиту. Товариство надавало довгострокові, у т.ч. й додаткові, і короткострокові позички під заставу поземельної власності. Розмір процентів по додаткових позиках мав бути на одному рівні з процентом, що стягувався Державним банком по обліку векселів²⁷⁹. Державний банк через позичково ощадні товариства для сприяння сільському господарству та дрібній кооперативній промисловості опосередковано став кредитувати товариства взаємного кредиту та іпотечні банки, дрібних землевласників і селян. Такі товариства фінансової самопомоги були поширені на Катеринославщині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині, у Таврії, на Поділлі та Волині²⁸⁰. Окремим із них (Херсонському товариству) були надані значні пільги від казни.

1 червня 1895 р. було прийнято «Положение об учреждении мелкого кредита», в якому основною їх формою, поряд із позичково ощадними товариствами, визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Від шульцеділічевських вони відрізнялися відсутністю пайового капіталу й наданням позик на тривалі терміни²⁸¹. Положення вводило два типи установ дрібного кредиту – позичкоощадні товариства (кооперативні установи з пайовими внесками) і сільські волосні банки (станові установи). Передбачалося

---

²⁷⁹ В. у. Устав Общества взаимного поземельного кредита // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 41. – Отд. 1-е. – 1866. – № 43361. – СПб., 1868. – С. 623–630.

²⁸⁰ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 174.

²⁸¹ Їхні статuti базувалися на принципах існування установ дрібного кредиту, розроблених у 1850-х рр. у Німеччині Ф. Г. Шульце-Делічем. Група дрібних власників, яким потрібен кредит, недостатньо фінансово самостійна для того, щоб отримати його у банку, створювала товариство на паях, яке надавало своїм членам позики з власних коштів і кредитів, отриманих іншим чином.

і надання фінансової допомоги установам дрібного кредиту у формі позик Державного банку.

Основною організаційною формою постійного кредиту у селах були сільські селянські банки. Ініціатором їх створення була держава. 23 січня 1883 р. Олександром III було затверджено Думку Державної наради про заснування сільських банків і ощадно-позичкових кас на нових началах, які мало розробити Міністерство фінансів спільно з Міністерством внутрішніх справ. Перетворенню підлягали і вже існуючі кредитні установи. 25 січня 1883 р. був затверджений нормальний статут сільських банків, які уповноважені були надавати сільському населенню можливість користуватися кредитом і поміщати свої заощадження для приросту відсотками. Невдовзі статут було видано у новій редакції, але без суттєвих змін. З 1 січня 1885 р. по 1 січня 1901 р. було створено 653 сільські банки²⁸². Однак розміщувалися вони нерівномірно. Так, у 1896 р. у Київській губернії було 148 сільських селянських банків. З них 90 банків створили селяни Звенигородського повіту.

У 1875 р. був відкритий Сільський банк графині О. Браницької у Білій Церкві Київської губернії. Основний капітал банку становив 60 тисяч. Звертає на себе увагу те, що капітал цей утворився з відсотків, що накопичилися до 1875 р. з пожертвування (у 285,7 тис. руб.), зробленого графинею на користь її колишніх селян. У коло діяльності банку входило, окрім звичайних операцій, видача позик під сільські товари, під заставу земель, для купівлі землеробських знарядь тощо. Банк видавав кредити до 1000 руб. під 6 % річних. Максимальний термін банківського кредиту – 25 років. Предметом застави була земля (60 % її вартості). Частина прибутків банку було передано на створення позичкоощадних товариств. Діяльність установи поширювалася на всю губернію.

1 червня 1885 р. був заснований Сільський банк у Сумах Харківської губернії на капітал у 50 тис., пожертвований І. Г. Харитоненко в пам'ять покійного Імператора Олександра II. Таким чином було створено Олександрівський Сумський селянський сільськогосподарський банк. Банк мав фонд у 50 000 руб. Цей банк видавав на трирічний термін позички як окремим домогосподарям

---

²⁸² Исторический обзор и современное положение учреждений мелкого кредита в России в связи с предположениями о мерах к их развитию. – СПб., 1902. – С. 4.

(до 300 руб.), так і сільським громадам (до 3000 руб.) під 6 % річних. Нагляд за діяльністю банку здійснювали Сумські повітові земські збори. Позички видавалися тільки кредитоспроможним особам за наявності відповідного посвідчення від місцевого селянського начальника. Умовою надання кредиту сільській громаді була гарантія повернення його за круговою порукою.

Обидві кредитні установи відносили до категорії станових банків²⁸³, що, на наш погляд, не зовсім коректно, адже селянство як категорія населення, яку обслуговували ці кредитні установи, отримало зазначений статус лише на початку ХХ ст. Фактично згадані установи були приватними. При наданні позик предметом застави у них виступала земля. Позики видавалися на різні строки – від кількох місяців до 25 років у першому випадку та до 3 років у другому. Діяльність першої установи поширювалася на губернію, а другої – на повіт²⁸⁴.

При відділеннях Державного банку з 1864 р. почали відкриватися товариства взаємного кредиту (приватні, земські, станові, міські), позичкоощадні каси, позичкоощадні та кредитні товариства. Найбільша їх кількість була в Подільській, Київській, Волинській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. З 1872 р. товариствам було надано право на отримання кредитів у Державному банку. Проте з 1876 р. земства стали згортати операції по кредитуванню товариств, що було пов'язано із заборгованістю останніх. Кредитні операції товариств були здебільшого збитковими, не вистачало грошових коштів і кваліфікованих кадрів. До 1888 р. було закрито 395 ощадно-позичкових товариств, причому 124 з них за невміння вести справу²⁸⁵.

Найбільший розвиток вони отримали у Харківській і Таврійській губерніях, де їх було по шість. На Катеринославщині функціонувало 4 товариства, а в Харківській губернії – 3. Набагато

---

²⁸³ Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині ХІХ ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць) частина 3 : Збірник праць. – Київ, 2009. – С. 179.

²⁸⁴ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 170.

²⁸⁵ Бугров А. Из истории Банка России. Сельские учреждения мелкого кредита в России до 1917 года / Бугров А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr21-2.html>

меншим попитом користувалася ця форма кредитної організації на Лівобережжі і Правобережжі. Так, у Полтавській і Київській губерніях їх було по 2 товариства, Чернігівській і Волинській – по 1. Жодного товариства не було зареєстровано на Поділлі. Усього у дев'яти українських губерніях і частині Бессарабії їх було створено 26. Наприкінці 1889 р. уряд підтримав Одеське товариство взаємного кредиту збільшенням кредиту на 500 тис. руб., установивши й інші пільги та установивши низку вимог з метою забезпечення інтересів Державного банку.

Кредитні товариства райффайзенівського типу з'явилися на території України лише після прийняття в 1895 р. закону «Про установи дрібного кредиту». Перше таке товариство виникло на Полтавщині. Кредитні товариства утворювались і розвивались дуже швидко, бо мали можливість отримувати значні кредити у Державному банку для поповнення основного фонду. Ощадно-позичкові товариства не мали права на такі кредити, але відповідні кошти могли позичати у земств, що виступали їхніми піклувальниками.

Певні відносини склалися між банківськими і ощадними установами. На 1889 р. на території України діяло 125 ощадних кас, більшість яких знаходилася на території Чернігівської губернії. Їх особливістю було те, що вони не давали позик у приватні руки. Залучені у населення кошти ощадкаси направляли виключно на підтримку державного кредиту. У 1895 р. було прийнято новий Статут (перший Статут – 1842 р.), згідно з яким каси офіційно отримали назву державних. Їх діяльність визначалася окремими положеннями, розробленими самими членами. Головним їх завданням став збір грошових коштів населення і їх концентрація як ресурсів Державного банку. Вони, по суті, були касами взаємодопомоги. Капітал утворювався за рахунок добровільних відрахувань із щомісячної платні (як правило, 5%). Засоби зберігалися в банках на процентних рахунках і використовувалися на надання тимчасової фінансової допомоги членам каси.

При повітових казначействах і відділеннях Держбанку оперували 66 кредитно-ощадних кас. На 1897 р. 8 відділень ощадкаси при Київській конторі Держбанку, що приймали і видавали вклади на суму від 25 копійок, мали 30278 вкладників і 6,3 млн.

карбованців вкладів. Відповідно до закону 1889 р. Державний банк мав право створювати позичкові каси при поштово-телеграфних конторах. У Києві невдовзі у них нараховувалося 7284 вкладників, на рахунках яких було 0,84 млн. карб.

Таким чином, у кінці XIX ст. система кредитних установ була представлена державними, громадськими і приватними. Є підстави стверджувати, що дворівнева система у період буржуазних реформ трансформувалася у трирівневу. Зокрема, це:

I. Державні кредитні установи: а) Державна комісія погашення боргів; б) Державний банк з конторами і відділеннями; в) Державний дворянський земельний банк; г) Селянський поземельний банк; д) ощадні каси; е) підлягаючі зберіганню казни; є) позикові казни; ж) викупні установи; з) позикові каси; и) наказ громадського піклування.

II. Громадські кредитні установи: а) міські громадські банки і міські ломбарди; б) громадські банки і позичкоощадні каси волосних і сільських товариств; в) станові банки.

III. Приватні кредитні установи: а) акціонерні комерційні банки; б) товариства взаємного (короткострокового кредиту); в) акціонерні земельні банки; г) поземельні банки, засновані на взаємності, товариства взаємного поземельного кредиту і міські кредитні товариства; д) приватні ломбарди або товариства для застави рухомостей; е) позичкоощадні товариства.

Зазначена система кредитних установлень була поширена і на територію України. Так, в українських губерніях банківська мережа була представлена 3 конторами та 15 відділеннями Державного банку, 7 відділеннями СПБ, 5 відділеннями Дворянського земельного банку й місцевими банками – 6 комерційними, 4 земельними та 38 міськими громадськими²⁸⁶. Водночас на Правобережжі та Півдні України значну роль у кредитуванні дрібного та середнього, а почасти й великого, підприємництва відігравали приватні торгово-кредитні установи – банкірські дома і контори²⁸⁷.

На західноукраїнських землях продовжувалось засилля іноземного банківського капіталу. Свої філії тут мали Австрійський

²⁸⁶ Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков / С. И. Тицкий. – К. : Крещатик, 1997. – С. 446, 448.

²⁸⁷ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середи́на XVII в. – 1861 г.) С. Я. Боровой. – М., 1958. – С. 237.

національний банк, Австрійський кредитний заклад для торгівлі і промисловості, Англо-австрійський банк. Свої капітали вкладали в галузі промисловості австрійські, німецькі, французькі, американські банкіри і підприємці. У 90-х роках австрійський капітал контролював акціонерні компанії, пов'язані з видобутком нафти, проте згодом сам опинився в залежності від могутніших – німецького, англійського і французького, що загалом негативно позначилося на розвитку земель. Іноземний капітал створював великі компанії, заволодівав цілими галузями промисловості, оптовою торгівлею, банками.

У Австрійській імперії у 50-ті рр. ХІХ ст. уряд здійснював реформування кредитно-банківської системи, що поширювалося і на територію західноукраїнських земель²⁸⁸. В Україні в 90-ті роки ХІХ ст. посилювався вплив великих банків, капітали яких часто були іноземними. Зокрема, в Галичині виникли філії та представництва емісійного Австро-Угорського банку, уповноважені представництва західноєвропейських комерційних банків, які були знаряддям колоніальної політики.

Українські фінансово-кредитні установи були представлені Крайовим союзом кредиторів, Українським іпотечним банком, Селянською касою, крайовим кооперативним союзом. У 1867 р. у Львові було створено Галицький акціонерний іпотечний банк. Ця перша акціонерна установа мала право, крім надання іпотечних кредитів та емісії заставних листів, надавати короткострокові вексельні та ломбардні кредити. Іпотечні позики забезпечувались і міською, і сільською нерухомістю, проте селянам позики не надавалися. Банк здійснював операції з приймання вкладів, приймання на зберігання цінних паперів, обмін валюти. Банк мав відділення в Чернівцях, Кракові й Тернополі. Акціонерам банк виплачував 10 % дивіденди²⁸⁹.

У 1868 р. у Львові виник селянський кредитний заклад – Рустикальний банк, метою діяльності якого було надання майнового та особистого кредиту дрібним землевласникам і ремісникам у Галичині і Буковині, довгострокового кредиту без майнової застави

---

²⁸⁸ Цьому сприяла також фінансова реформа. З 1857 р. назва золотий ринський була перенесена на флорин австрійської валюти, а від 1892 – на відповідні дві крони Золотої кронової валюти, яка мала поширення і на території західноукраїнських земель.

²⁸⁹ Цяпало О. С. Іпотечні банки Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Цяпало О. С. // Фінанси України. – 1998. – № 5. – С. 54.

сільським громадам та іншим юридичним особам. Кредит надавався в розмірі не більш як $\frac{3}{5}$ вартості землі, не обтяженої боргами. Готівкою позика надавалася за умови її розміру до $\frac{1}{5}$ вартості іпотеки строком на 1 рік і з наступною сплатою протягом 2 років. Значна заборгованість позичальників та брак готівкових коштів стали основними причинами банкрутства Рустикального банку, ліквідація якого тривала з 1884 р. по 1889 р.

У 1872 р. у Львові було створено Загальний заклад рільничо-кредитний для Галичини та Буковини (Крилошанський банк). Цей банк емітував заставні листи під іпотеку сільських або міських нерухомостей в малих провінційних містечках. Недбале керівництво призвело до ліквідації банку в 1886 р.

За рішенням Крайового сейму у 1881 р. для здешевлення іпотечного кредиту було створено громадський Крайовий банк для Королівства Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським, доступний не тільки для великих землевласників, а й для селян. Крім кредитних операцій, установа виконувала й деякі обов'язки центрального банку. Свою діяльність банк розпочав у липні 1883 р. За його функціонуванням слідкував Крайовий сейм через Крайовий відділ. Сейм призначав раду банку, що складалася з 9 членів і 4 заступників. Банк мав банківський та іпотечний відділи. Іпотечні позики надавалися під 5%, їх мінімальна сума становила 100 гульденів. Але найбільшою популярністю користувалися великі за обсягом позики (понад 10 тис. гульденів), частка яких у загальній сумі іпотечних кредитів 1889 р. становила 76 %. Банк надавав комунальні кредити, а з 1893 р. розпочав кредитування будівництва залізничних колій.

У другій половині XIX ст. у Західній Україні був започаткований кооперативний рух, який був тут не тільки інструментом отримання кредитів, а й засобом вираження національно-визвольних прагнень²⁹⁰. У 70-х рр. XIX ст. за ініціативи духівництва стали виникати допоміжні каси, громадські склади збіжжя тощо, які стали прообразом кредитної кооперативної. 1864 р. почала діяти перша кредитна спілка Галичини – Міське позичкове товариство в

---

²⁹⁰ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 208.

Бережанах. Перша українська кредитна спілка під назвою Спільний кредитний заклад для Галичини та Буковини виникла 1873 р. і проіснувала 10 років²⁹¹.

У 1894 р. в Перемишлі з ініціативи адвоката Теофіла Кормоша виник український кредитний кооператив «Віра», який обслуговував Галицький повіт²⁹². Кооператив надавав довгострокові кредити селянству під боргові розписки та під заставу нерухомого майна.

У 1895 р. у Львові при кооперативному страховому товаристві «Дністер» було відкрито кооперативний банк «Дністер», чим було започатковано українську банківську справу у Львові. Банк з обмеженою відповідальністю був товариством взаємного кредитування, надаючи матеріальну допомогу своїм членам. 1895 р. було засновано позичкову касу «Поміч» у Тереховлі. До 1900 р. товариство оперувало тільки вкладами членів і власними капіталами (пайовим і запасним).

У 90-х рр. XIX ст. почалося створення українських сільських кредитних спілок райффайзенського типу. Ініціював процес їх створення Дем'ян Савчак – депутат Галицького сейму і член його виконавчого органу – Крайового відділу. З його ініціативи сейм виділив кошти на створення спілок і заснував при Крайовому відділі спеціальну установу – Бюро патронату для їхньої організації та нагляду. Проте імперська влада під впливом польської спільноти стримувала розвиток українських спілок. До першої світової війни із понад 1500 спілок у Галичині було тільки 400 з українською дирекцією.

У 1898 р. в Галичині виникло перше кооперативне об'єднання – Крайовий союз кредитовий у Львові, куди вступили 17 кооперативів. Членами союзу могли бути юридичні та фізичні особи. Союз об'єднував 258 членів, зокрема 28 кооперативів. У 1899 р. виник фінансовий центр українських спілок – Центральний кооперативний банк Крайовий союз кредитовий, також званий «Центробанком».

---

²⁹¹ На території Галичини було два види кредитних спілок. Якщо у містах більшого поширення набули кредитні спілки Шульце, то в сільській місцевості особливою популярністю користувалися «райффайзенки». У 1898 р. останні об'єдналися у Крайовий союз кредитовий у Львові.

²⁹² В основу його діяльності було покладено німецький тип народного банку Шульце, який полягав у тому, що членські внески були досить високими, а відповідальність членів обмежувалася розміром вкладу.

В Галичині створювалися громадські позичкові каси, кількість яких зросла з 1226 у 1875 р. з капіталом 1,1 млн ринських злотих до 3350 у 1893 р. з капіталом 5,1 млн ринських злотих²⁹³, повітових кас, кас ощадності, задаткових товариств, довгостроковими позиками яких користувалася більшість дрібних селянських господарств.

До середини 50-х рр. ХІХ ст. Австрійська імперія не мала загального для всієї держави джерела іпотечного кредиту. У 1856 р. при Австрійському національному банку було відкрито відділення іпотеки, яке мало здійснювати свої операції на території всієї імперії. В кредитних установах простежувалося змішування акціонерних засад із засадами взаємності, коли утворювався особливий, незалежний від резервів основний капітал, що приносив власникам паїв дивіденди, позичальники ж, отримавши позику, перебирали кругову поруку за зобов'язаннями кредитного закладу, що характерне для взаємних товариств.

Українські фінансово-кредитні установи були представлені Крайовим союзом кредиторів, Українським іпотечним банком, Селянською касою, крайовим кооперативним союзом. Первинними закладами, які виконували окремі банківські операції були ощадні каси.

Таким чином, капіталістичні тенденції розвитку економіки Росії в середині ХІХ ст. потребували фінансового забезпечення. Тому на порядок денний постала проблема створення державних та приватних кредитних установ. Останні мусили фінансово підтримати виробничу та торгову сфери. Незважаючи на опір держави, на початку 1860-х рр. були створені перші АКБ, успішна діяльність яких спонукала підприємців до заснування нових кредитних установ. Засновниками банків були як російські, так і іноземні підприємці.

У результаті фінансової реформи 1860-х рр. створюється система довгострокового кредиту державних, приватних і кооперативних кредитних установ. Банки контролювалися Міністерством фінансів через Кредитну канцелярію і Державний банк. Державний банк надавав позики приватним банкам як

---

²⁹³ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 215.

столичним, так і провінційним. У пореформений період з'явилися АКБ, товариства взаємного кредиту, банкірські будинки. З 1871 р. починають утворюватися АЗБ, першим з яких був Харківський.

Вважається, що до фінансової реформи 1860-х рр. в Росії не було достовірно банківського кредитування: в умовах, коли необхідні економічні передумови ще не сформувалися, основною метою створення переважної більшості дореформених кредитних установ було, по суті, не кредитування, а приховане фінансування російського дворянства. В цілому, в дореформених кредитних установах покріпаченим на користь казни і поміщиків була не лише праця, але й капітал²⁹⁴.

За оцінками сучасників банківської системи того періоду, не була створена верства заможного населення, свідоцтвом чого може служити показник суми заощаджень на одного жителя. Проф. П. П. Мигулін вказував, що цей показник складав всього 6 р. 72 коп.²⁹⁵ Причиною того, що в пореформений період того часу не була створена верства заможного населення, була відсутність ринку позикових капіталів. У свою чергу це пояснюється тим, що феодальний лад створював безліч привілеїв для дворянства, а держава прагнула зберегти їх пануюче положення в економіці країни.

Суттєві недоліки були і в системі управління. Справа у тому, що суттєвий вплив на нього мала Державна рада, Державний контроль, міністерства у т.ч. навіть Військове. Проте зазначені установи не були і не могли бути елементами керованої ними системи, що позбавляло кредитно-банківську систему необхідної міри незалежності від уряду. Останній повністю контролював діяльність верхнього рівня кредитно банківської системи, чим обмежував можливості самоврядування комерційних банків.

Державний банк знаходився у прямому підпорядкуванні міністра фінансів, де-юре не був центральним банком, а де-факто виконував ряд найважливіших функцій, властивих центральним банкам європейських країн: він був монополістом у частині емісії

---

²⁹⁴ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмальян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристъ, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

²⁹⁵ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903) / П. П. Мигулин. – Харьков, 1904. – С. 334.

кредитних білетів, виступав кредитором останньої інстанції, поступово стаючи «банком банків», хоча таким у повному значенні цього терміну він стати так і не встиг²⁹⁶.

Негативно вплинула на процес створення мережі кредитних установ економічна криза середини 1870-х рр. Вона призвела до банківських крахів, скорочення чисельності комерційних банків та їх філій, зниження питомої ваги в основних активах і пасивах кредитної системи країни. Економічний підйом 1890-х рр. зміцнив позиції комерційних банків. В цей період суттєво зросли їх основні капітали, збільшились активи. За розмірами основних капіталів більшість АКБ належали до великих акціонерних установ. Їх ефективну діяльність засвідчувало постійне зростання чистого прибутку.

У 1896 р. кредитно-банківська мережа в українських губерніях виглядала наступним чином. Держбанк володів трьома конторами (Київ, Одеса і Харків) і 14 відділеннями (Чернігів, Ромни, Полтава, Кременчук, Катеринослав, Юзівка, Бердянськ, Феодосія, Севастополь, Херсон, Миколаїв, Кам'янець-Подільський, Житомир і тимчасове відділення в Ялті, яке щороку працювало з 25 травня до 1 листопада).

У кінці XIX ст. АКБ прагнули відкривати свої філії здебільшого в портових (12 філій) і великих торгово-промислових містах України (7 філій). У той же час такий індустріальний регіон, як Донбас, страждав від недоліків банківської інфраструктури (існували тільки комісіонерства в Павлограді й Бахмуті).

Іпотечний кредит, поряд з державними банками, контролювався Київським, Харківським, Полтавським і Бессарабсько-Таврійським АЗБ. Їм належало 20 агентств в українських губерніях і 2 агентства поза (Кишинів і Катеринодар). Найбільшою мережею агентств володів Бессарабсько-Таврійський земельний банк. Його 11 філій знаходились у Таврійській (Феодосія, Бердянськ, Сімферополь, Ялта, Мелітополь), Херсонській (Херсон, Миколаїв, Єлисаветград), Подільській (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський) і Бессарабській (Кишинів)

---

²⁹⁶ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмальян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристъ, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

губерніях. Тільки Донський земельний банк, що спеціалізувався на іпотеці, відкрив своє агентство в Бердянську, намагаючись скласти конкуренцію місцевим АКБ на Півдні України.

2.3. Діяльність банківських установ на початку ХХ ст.

Діяльність банківських установ на початку ХХ ст. отримала подальший розвиток в умовах трансформації суспільних відносин в умовах переходу до імперіалістичної стадії розвитку. Принципово важливим компонентом цього розвитку була діяльність кредитно-банківської систем, яка склалася в основному до 1909–1914 рр. Екстремальна ситуація, що склалася в суспільстві з початку ХХ ст., в період, коли темпи розвитку капіталізму різко прискорилися, внаслідок чого за короткий період часу починаючи з 1909 р. в країні виникли найбільші АКБ. У цей час стали складатися передумови перетворення кредитово-банківської системи в дворівневу²⁹⁷. Проте Перша світова війна перешкодила розвитку цих передумов і ще більше посилила державне втручання в діяльність кредитних установ і, відповідно, обмежила їх самостійність.

На верхньому рівні кредитних систем провідних європейських країн і США стояли центральні (емісійні) банки, які були достатньо незалежні від урядів і нагадували кредитні системи сучасності. В Росії верхній рівень кредитної системи був зайнятий державою. Головне положення в ній займав державний орган – Міністерство фінансів. Держава мала можливість впливати на кредитні установи, застосовуючи при цьому законодавчі і виконавчі (адміністративні) методи дії. Міністерство фінансів, до того ж, виконувало функції банківського нагляду. Воно розглядало питання про видачу надзвичайних кредитів «проблемним» банкам. Йому був підпорядкований Державний банк, який був головним в банківській системі.

Провідною кредитною установою був Державний банк. Подібно до центральних європейських банків, Державний банк виконував низку функцій центрального (емісійного) банку: випускав

---

²⁹⁷ Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристь, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>

кредитні білети, зберігав золотий запас і грошові активи казни, здійснював розмін і обмін кредитних білетів, кредитував інші кредитні установи тощо. Водночас банк мав і відмінності, найсуттєвіше з яких полягало у тому, що Держбанк був підвідомчий Міністерству фінансів. Це означало, що найважливіші стратегічні рішення, що торкалися кредитної системи, приймалися не керівництвом банку, а керівництвом Міністерства фінансів.

Державний банк акумулював ресурси за допомогою широкої мережі філій. У 1913 р. в Російській імперії існувало 134 установи Державного банку²⁹⁸, у 1914 р. їх було 136, а на початку 1917 р. – 191, у тому числі 11 контор, 133 постійних і 5 тимчасових відділень, 42 агентства при зерносовищах. Крім того, в цей час Державний банк керував банківськими операціями, які здійснювалися в 793 казначействах²⁹⁹.

Мережа установ Державного банку³⁰⁰

На початок року	Кількість установ (постійних)
1900	113
1910	122
1917	191

На території України на початку ХХ ст. діяли три контори Державного банку Росії та 19 його філій. З 1 серпня 1905 р. Київська контора банку свою роботу розпочала у новій будівлі, яка стала видатним пам'ятником цивільної архітектури початку ХХ ст. Банк намагався розширити операційну діяльність, що за оцінками фахівців³⁰¹ було продовженням ідеї С. Ю. Витте про окружну систему. Ця програма в нових умовах передбачала відкриття 661 відділень банку протягом шести років по 110 відділень на рік, починаючи з 1 січня 1916 р.

Діяльність Державного банку була спрямована також на збільшення своєї філіальної мережі в окупованих областях Австро-

²⁹⁸ У це число з 1912 р. входили невеликі агентства, у тому числі що існували при зерносовищах, які дуже короткий час фігурували в звітах банку як агентства I розряду.

²⁹⁹ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

³⁰⁰ Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 457.

³⁰¹ Бугров А. В. Государственный банк в период первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Бугров А. В. // Вестник Банка России. – 2000. – № 14 (442). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/fn_st0055.htm

Угорщини. Ця діяльність протікала в основному в 1915 р. і була пов'язана з підготовчими заходами по створенню Львівського тимчасового відділення Державного банку. Головними завданнями створення відділення були обслуговування російської армії і забезпечення потреби в грошах місцевого населення. Крім того, слід було акумулювати значну частину російських грошей, що мали обіг у Галиції. Особлива увага приділялася обслуговуванню купців і промисловців, які мали зв'язки з Галичиною, а також дрібних кредитних установ³⁰².

Відкриття тимчасового відділення Державного банку у Львові повинно було сприяти швидкій стабілізації господарського життя Галиції і припиненню лихварських спекуляцій, що набули широкого поширення із-за дорожнечі кредиту. Росія на завойованій території намагалася таким чином закріпити свої позиції. На думку міністра фінансів П. Л. Барка, якщо Державний банк не займе міцнішого положення, то його місце можуть зайняти австрійські кредитні установи, що мали багаторічні зв'язки з місцевим населенням³⁰³.

Спершу діяльність нового відділення обмежувалася простими операціями, головним чином прийманням вкладів, відкриттям поточних рахунків і переказу сум. З часом відділення у Львові повинне було почати активні операції. Першим кроком до реалізації цих планів стала робота по перекладу тих частин австрійського законодавства, які торкалися здійснення кредитних операцій³⁰⁴.

Окрім розбудови власної структури, відбулися суттєві зміни й у політиці Державного банку, де виділяють дві різноспрямовані тенденції – самостійне кредитування торгово-промислового обороту і передачу капіталів АКБ³⁰⁵. На початку ХХ ст. Державний банк з конкурента перетворювався для АКБ в джерело засобів, які надавалися приватним банкам шляхом переобліку векселів і видачі позик під заставу векселів, цінних паперів і товарних документів.

---

³⁰² Высочайшие повеления 1915 г. (архивное дело, находящееся в библиотеке Банка России). – СПб., 1915. – Л. 50 об.

³⁰³ Высочайшие повеления 1915 г. (архивное дело, находящееся в библиотеке Банка России). – СПб., 1915. – Л. 51.

³⁰⁴ Высочайшие повеления 1915 г. (архивное дело, находящееся в библиотеке Банка России). – СПб., 1915. – Л. 54.

³⁰⁵ Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>

Справа у тому, що Росія переживала загальну для розвинених країн того часу еволюцію банківської системи, у ході якої центральні банки поступово ставали банками банків, виконуючи роль резервної кредитної системи. Проте в Росії цей процес так і не завершився. Державний банк продовжував активно фінансувати народне господарство.

У 1904 р. у Державному банку було створено Управління у справах дрібного кредиту, яке повинне було контролювати діяльність установ цього типу і надавати їм у разі потреби фінансову, консультативну, ревізійну та іншу допомогу що мало певне значення для території України. Проте у зв'язку з політикою зближення Державного банку з центральними банками країн Європи міністр фінансів В. М. Коковцов виступив у 1909 р. за виключення з кола операцій Державного банку тих, які не були властиві європейським центральним банкам. Саме до таких операцій відносилися і позики установам дрібного кредиту. Міністр пропонував або виділяти на ці цілі із засобів казни щорічні асигнування у розмірі 2 млн. крб., або надати кредитування сільських банків ощадним касам. Результатом розгляду цієї проблеми став закон від 21 червня 1910 р. «О выдаче из сумм государственных сберегательных касс ссуд в основные капиталы учреждений мелкого кредита и о разрешении обращать на нужды сего кредита некоторые крестьянские общественные капиталы». Закон покладав функцію кредитора установ дрібного кредиту на ощадні каси, проте Державний банк продовжував надавати допомогу дрібному кредиту. Позики видавалися на збільшення оборотних коштів або носили характер цільових кредитів – під заставу хліба, на спорудження елеваторів і тощо³⁰⁶.

Дійсно, з 1910 р. Державний банк на території України активізував діяльність у хлібній торгівлі – провідній галузі експорту; здійснював будівництво елеваторів і зерноховищ. Кредитування установ дрібного кредиту було, швидше, виконанням довгострокової державної програми створення мережі кредитних установ на селі, і не мало нічого спільного з характером емісійного центрального європейського банку, так само як і операції видачі підтоварних і промислових позик.

---

³⁰⁶ Исторический обзор и современное положение учреждений мелкого кредита в России в связи с предположениями о мерах к их развитию. – СПб., 1902. – С. 13.

У значних розмірах банк кредитував торгово-промисловий оборот на периферії, субсидував кредитну кооперацію, сільських хазяїв, і в меншому об'ємі – промислові підприємства. Державний банк впроваджував трастові і розрахункові операції до вже існуючих установ своєї системи. У 1910 р. в Київській конторі була введена операція³⁰⁷ управління вкладками на зберігання. У тому ж році були відкриті розрахункові відділи в Катеринославській і Феодосійській установах банку³⁰⁸. Загалом же у провінції повсюдно відчувався дефіцит державного кредиту, хіба що за винятком деяких установ у Східно-Чорноземному і Малоруському хлібних районах.

Продовжувала зберігатися диспропорція в розподілі грошових коштів між установами Державного банку. Основна маса грошових потоків, як і раніше, проходила через Петроград. Це відбивало загальну картину: обсяги операцій практично усіх регіональних установ Державного банку, у тому числі і на території України, у військовий період значно зменшилися.

Під час першої світової війни діяльність Державного банку в основному була спрямована на фінансування армії за рахунок випуску кредитних білетів, і одночасно на повне припинення операцій на ринку комерційного кредиту. З боржника казначейства Державний банк перетворився на кредитора уряду³⁰⁹. Для акумуляції тимчасово вільних засобів населення на покриття військових витрат Державний банк використовував емісійну операцію, підписку на позики, введення чекового обігу і безготівкових розрахунків, нарахування високих відсотків по вкладах і поточних рахунках.

У період Першої світової війни Державний банк надавав підтримку АКБ і підприємствам, що виконували великі замовлення на оборону. Таке положення привело до виникнення диспропорцій в економіці Росії, характерних для військового часу. Кредитувалися переважно оборонні галузі – підприємства важкої промисловості, залізниці і тощо. Виробництво інших товарів і послуг різко скорочувалося. Посилене кредитування казни примушувало згортати комерційні обліково-позичкові операції.

³⁰⁷ Операції в установах Державного банку вели за подвійною (французькою) системою.

³⁰⁸ Отчет Государственного банка за 1910 г. – СПб., 1911. – С. XIII.

³⁰⁹ Учреждён Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.prlib.ru/history/pages/item.aspx?itemid=1055>

Не менш важлива була допомога Державного банку у вигляді участі в реалізації військових позик казни. До лютневої революції в Росії було випущено державних позик на 8 млрд. крб. Половину розмістив синдикат АКБ Петрограду і Москви, іншу половину облігацій на суму 3967 млн. крб.³¹⁰ розмістили Державний банк і залучені ним до цієї операції державні і приватні установи (ощадні каси, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту та ін.). Державний банк надавав тим, що підписалися на облігації позик різні пільги (позики до 75% вартості облігацій, безкоштовне їх зберігання тощо).

Певні зміни відбулися і у діяльності СПБ. Маніфестом від 3 листопада 1905 р. йому було надане право продавати селянам землі на пільгових умовах³¹¹ і знято всі обмеження на купівлю землі. Банку було надано право видавати позички під заставу надільних земель і покладено завдання по землевпорядкуванню. 4 березня 1906 р. створювалися комітет по землевпорядкуванню і місцеві губернські та повітові землевпорядні комісії. На території України їх було відкрито 42.

У СПБ в умовах Столипінської аграрної реформи було знижено процент за кредит. Так, 1906 р. за максимального терміну в 55,5 року він становив лише 4,5 %. У 1908 р. СПБ, узгоджуючи свою діяльність із загальними землевпорядними заходами, видавав позички на купівлю землі до 90 % її оцінки, в разі купівлі землі в одноосібне володіння відрубною ділянкою – до 95 %, в разі переселення на ділянку – до 100 %. А в серпні 1909 р. він оголосив, що позички видаватимуться лише тим, чия надільну землю буде виокремлено в одну чи дві ділянки. Такі заходи мали стимулювати розвиток індивідуального селянського господарства фермерського типу, яке після 1906 р. досить швидко утверджувалося на території України.

На початку ХХ ст. в Україні існувала розгалужена система АКБ. Завдяки широкій мережі відділень (у 1904 р. їх налічувалося 268) АКБ займали в кредитово-банківській системі Росії центральне місце. Проте майже всі вони були філіями російських фінансових

---

³¹⁰ Петров Ю. А. Государственный банк в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Петров Ю. А. // Вестник банка России. – 2007. – № 61 (1005). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/TXT_FN140713_AAA.htm

³¹¹ Об улучшении благосостояния сельского населения. Манифест // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 25. – Отд. 1-е. – 1905. – № 9737. – СПб., 1908. – С. 790.

установ і перебували у прямій залежності від розвитку законодавчої бази. Напередодні Першої світової війни мережа АКБ нараховувала 50 установ з 778 відділеннями, у тому числі по 2 – в Києві, Одесі у той час, як у Петербурзі знаходилося 13 банків, Москві – 7, Варшаві – 5³¹².

Звісно, що й на території України провідне місце належало російським АКБ. Домінуючі позиції з кредитування промисловості зайняли російські столичні банки. Петербурзький міжнародний комерційний банк мав 56 філій, з яких 36 перебувало на території України (станом на 1 березня 1914 р.). Філії мали великий вплив на транспортне машинобудування і суднобудування. Капітал банку проникав також у металургійну, вугільну та цементну промисловість. Окрім того, банк брав участь у роботі деяких пароплавних, транспортно-складських і приватних залізничних товариств, здійснював операції, пов'язані з експортом хліба, і сам торгував хлібом.

Попри те, що у 1914 р. в Росії налічувалося 47 великих приватних банків, майже половина усього банківського капіталу належала трьом банкам: Російсько-азійському, Петербурзькому міжнародному і Азово-донському. Саме ці банки через свої філії домінували на території України.

Хоча багато великих російських банків охоче залучали іноземний капітал, власне іноземних банків у Росії, як і на території України, не було, оскільки відкривати свої представництва в Росії їм заборонялося. Чи не єдиним виключенням було відділення французького банку «Ліонський кредит», який був кредитором імператорського двору³¹³. Водночас більше половини банків були банками з іноземним впливом (французьким, німецьким, англійським). Таким чином, свої інтереси іноземні банки реалізовували, беручи участь у акціонерному капіталі російських банків³¹⁴.

Основою активів АКБ були кредитування торгово-промислового обороту і фінансування виробництва по рахунках

---

³¹² Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>

³¹³ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://knowledge.allbest.ru/bank/2c0a65625b3ac68a4d53b89421306d37_0.html

³¹⁴ Беляев С. Г. Русско-французские банковские группы в период экономического подъема 1909–1914 гг. / С. Г. Беляев. – СПб. : Акционерное Общество «ЭН-Пи», 1995. – С. 98.

обліку векселів, кредитів на певний термін і безстрокових, або онкольних позик під заставу векселів, цінних паперів і товарів. До 1914 р. вплив АКБ був особливо сильним в металургії, машинобудуванні, нафтовій, цементній, цукровій, текстильній і тютюновій промисловості, в залізничному будівництві і водному транспорті, хлібній торгівлі. Обсяг пасивних операцій АКБ до 1914 р. виріс більш ніж у 4 рази. Залучення засобів здійснювалося банками у формі вкладів окремих осіб і торгово-промислових компаній.

Банки виплачували клієнтам по 5–6 % (при тому що середня ставка по активних операціях дорівнювала 6–8 %), зазнаючи збитки від конкуренції. У зв'язку з цим в 1910 р. між провідними банками було укладено Угоду по пасивах, згідно з якою вони зобов'язалися не піднімати відсоток по пасивах вище 3–4%. Угода діяла до Першої світової війни.

Прибутковими були і операції по обліку векселів. Враховуючи вексель, отриманий від торговця, із зобов'язанням сплати за переданий для реалізації товар, фабрикант отримував кошти для продовження виробництва за вирахуванням банківського облікового відсотка, розмір якого коливався в межах 6–8%. Облікова ставка була істотно вища, ніж в країнах Західної Європи, де її рівень не перевищував 3–6%. Таким чином, шляхом обліку векселів банк забезпечував торгово-промисловий оборот необхідними засобами для виробництва і реалізації товарів.

Дуже важливу роль в діяльності АКБ грали також позичкові операції під заставу товарів і товарних документів. Зазвичай банки видавали позики під заставу товарів масового споживання, однорідних і нешвидкопсувних. До таких товарів відносилися передусім хліб у зерні і борошні, цукор, бавовна, очищений спирт, гас тощо. Продавець товару, заклавши його в банку, міг не квапитися з реалізацією і дочекатися вигідних для себе змін ринкової кон'юнктури. Такого роду позики мали велике значення для дрібних і середніх комерсантів, які завдяки банківському кредиту могли придбати нові партії товару. Позики надавалися у розмірі 50–90 %

оцінної вартості за поруки. Операції з товарами приносили банкам прибуток на рівні 18–20 %³¹⁵.

Розвиток товарно-комісійних операцій зумовив поворот АКБ від простого посередництва до прямої участі в товарообміні. В результаті зменшувалося число посередників, будувалися обладнані за останнім словом техніки банківські склади тощо. Услід за промисловістю банки ставили під фактичний контроль і оптову торгівлю, особливо експортну, головною статтею якої був хліб, а також внутрішню (цукор)³¹⁶. Обидва напрями діяльності кредитних установ являлися доволі перспективними і для території України.

Другою за значенням операцією АКБ були позики під заставу цінних паперів. В заставу по позиках банками приймалися облігації державних і акції та паї приватних фірм. Приймаючи в заставу по кредитах облігації державних позик і гарантовані урядом фондові цінності, банки тим самим активно брали участь в обслуговуванні державного боргу. В заставу по позиках комерційні банки охоче приймали і цінні папери акціонерних компаній, що котирувалися на біржі. До 1914 р. діяло 2,2 тис. акціонерних компаній, на біржах були в обігу акції 383 компаній на суму 1,65 млрд. крб.³¹⁷ Операціями з цінними паперами АКБ займалися також у формі їх купівлі-продажу за свій рахунок. Ця операція була пов'язана з емісією державних і приватних цінних паперів, розміщення яких брали на себе банки. Банк або група банків придбавали папери у емітента по певному курсу і потім розміщували їх за вищою ціною. З метою здійснення зазначеної операції створювалися об'єднання (синдикати і консорціуми) банків.

Основними типами АКБ в Росії були так звані депозитні і ділові (чи спекулятивні) банки³¹⁸. Світова ж тенденція розвитку

---

³¹⁵ Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vep.ru/bbl/history/cbr28.html>

³¹⁶ Дмитриев-Мамонов В. А. Теория и практика коммерческого банка / В. А. Дмитриев-Мамонов, З. П. Евзлин. – Пг., 1916. – С. 359.

³¹⁷ Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vep.ru/bbl/history/cbr28.html>

³¹⁸ Депозитні банки, що здійснювали в основному регулярні вексельно-позикові операції з торгово-промисловою клієнтурою, ототожнювалися з банками Москви, а ділові, більше схильні до біржових операцій з цінними паперами, – з петербурзькими банками. Перша категорія банків, так звана депозитна, переслідувала вузько банківські цілі: враховувала першокласні векселі, мала малі втрати, викликала цим до себе довіру і залучала депозитні гроші. Друга категорія – банки

банківської справи на рубежі XIX – XX ст. полягала в поступовій конвергенції двох типів банків і появі нового, універсального типу, що сполучає переваги обох колишніх різновидів і вільного від їх недоліків³¹⁹.

Період 1909–1914 рр. характеризувався промисловим підйомом і змінами в державній кредитній політиці. Їх пов'язували з діяльністю нового сімнадцятого міністра фінансів Російської імперії В. М. Коковцова³²⁰ (1904, 5 лютого – 1905, 24 жовтня; 1906, 26 квітня – 1914, 30 січня). Попри те, що В. М. Коковцов ще у 1896 р. був товаришем міністра фінансів С. Ю. Вітте, він критично ставився до регулювання кредитної політики останнім, зокрема, до роздутого кредитування промисловості і нестатутних позик. При В. М. Коковцові кредити головного банку імперії у великих об'ємах видавалися АКБ. Державний банк в цей час виступав і в ролі найбільшого комерційного банку по кредитуванню хлібної торгівлі і інших галузей сільського господарства³²¹. Така зміна пріоритетів позитивно вплинула на розвиток і діяльність кредитних установ на території України, яка залишалась аграрно-сировинним придатком.

Саме ця обставина, як і значний розвиток кооперативного руху на початку XX ст. сприяв утворенню установ дрібного кредиту, зокрема сільських банків. На початку XX ст. низкою особливостей вирізнявся Земський банк Херсонської губернії – друга кредитна установа для довгострокового кредиту в імперії і єдина, що діяла на засадах взаємності³²². Свого часу положення про земські банки не подавалося на затвердження в законодавчому порядку, тому так і не було реалізовано, за винятком зазначеного банку. Заснований він був на приватній ініціативі приватних власників. Будучи демократичною установою, за рівнем розвитку банк не мав аналогів навіть у Західній Європі. Правління банку перебувало в Одесі, а свої

спекулятивні. Бажаючи швидко дати акціонерів більш менш великий дивіденд банки різними способами, грюндерськими прийомами і негайним перепродажем наживалися на різниці в ціні.

³¹⁹ Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>

³²⁰ Титов И. В. Государственный банк и финансово-экономические задачи / И. Т. Титов. – СПб., 1914. – С. 4.

³²¹ Бугров А. В. Государственный банк в период первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Бугров А. В. // Вестник Банка России. – 2000. – № 14 (442). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/fn_st0055.htm.

³²² ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1.

дії він поширював на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії. Особливостями його діяльності було те, що всі свої прибутки банк використовував на зменшення платежів позичальників, скорочуючи термін погашення позичок.

Харківський земельний банк був першим суб'єктом правових відносин акціонерної форми власності, створеним для обслуговування позичальників під заставу нерухомої власності зі змінами і доповненнями, внесеними до статуту банку у 1916 р., і поширював дії, у тому числі на чотири українські губернії³²³.

Особливістю діяльності АЗБ як юридичних осіб було те, що кожен з них мав свій район, при цьому в одній і тій же місцевості не могло діяти більше двох банків. Іншою їх особливістю було те, що вони з успіхом розвивали свої операції з видачі позичок під міську нерухомість.

У 1911 р. був заснований Одеський купецький банк з основним капіталом у 3 млн. карбованців. Він почав операції з 9 квітня 1912 р. і склав конкуренцію Одеському обліковому банку.

Значного поширення на території України набули міські громадські банки, нормативно-правовому регулюванню діяльності яких приділялася значна увага на першому Всеросійському з'їзді представників міських громадських банків, який відбувся у 1900 р. в Харкові. Проте саме положення було прийняте пізніше – лише у 1912 р. Документ був ухвалений Державною Радою та Державною Думою і затверджений як закон. У 1913 р. на території України налічувалося понад 60 міських громадських банків, що становило п'яту частину від їх загальної кількості³²⁴. Відповідно до діючого законодавства, ці банки засновувалися при міських думах. Вони приймали внески, брали на облік векселі під заставу цінних паперів, товарів і нерухомого майна тощо³²⁵. Проте, відкриваючи свої рахунки в АКБ, міські банки віддавали кошти своїх вкладників на рахунки крупних банківських установ. Обмежені у своїй діяльності і

---

³²³ Устав Харьковского Земельного банка, утвержденный 4 мая 1871 г., с последующими изменениями по 1 января 1916 г. – Харьков, 1916.

³²⁴ Макаров А. Ф. Банки и кредитные учреждения / А. Ф. Макаров. – С.-Петербург, 1913. – С. 182–205.

³²⁵ Свод Законов Российской Империи : в 5 кн. Кн. 4, т. 11, ч. 2. Устав кредитный. Раздел 11. Положение о городских общественных банках / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского ; [сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг]. – СПб. : Деятель, 1912. – С. 886–889.

виконуючи обмежене коло банківських операцій, міські банки постачали клієнтуру для АКБ.

На початку ХХ ст. з'явилися й негативні явища у кредитно-банківській сфері. Так у 1900 р. правління Південноросійського промислового банку було переведено з Києва за межі України, у Москву. Стався крах Харківського торгового і Катеринославського комерційного банків. У 1911 р. на території України було здійснено невдалу спробу створити Київський сільськогосподарський банк взаємного кредиту.

Відсутність належного контролю за діяльністю кредитних установ вимагала удосконалення нормативної бази. У березні 1912 р. товариш міністра фінансів і очільник Особливої міжвідомчої ради М. М. Покровський звернувся до міністра юстиції з приводу необхідності протистояння зловживанням кредитних установ. Слід було установити більш суворіші міри покарання за здійснення заборонених операцій і невиконання постанов уряду³²⁶. Проте Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі підготувала зустрічний проект положення про банкірські установи, розроблений її юридичним відділом на основі рішень Особливої наради.

У законопроекті 1914 р. передбачалися новели щодо реєстрації кредитних установ у Міністерстві фінансів, а також у місцевих органах влади, внесення завдатку від 10 до 30 тис. руб., обмеження кола осіб, яким дозволялося займатися банкірською діяльністю, встановлення відповідальності за поради банкірів своїм клієнтам, детальна регламентація порядку проведення деяких операцій, а також бухгалтерського обліку та звітності й запровадження суворих кримінальних покарань за порушення закону³²⁷. Рада з'їздів запропонувала уряду ще раз переглянути законопроект і додатково обговорити його в біржових комітетах й інших громадських організаціях ділового світу. Однак цьому завадила перша світова війна.

Уже 1917 р. в Україні налічувалося лише 5 місцевих АКБ: Київський приватний комерційний банк, Одеський купецький банк, Одеський дисконтний банк (із філіями в Миколаєві й Кишиневі),

³²⁶ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 31.

³²⁷ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л., 1991. – С. 33.

Київський торговельний промислово-позиковий і Київський епархіальний банки (два останні засновано аж у травні 1916 р.). Поясненням цьому є реалізація багатолітньої політики Міністерства фінансів Росії, яка полягала в обмеженні кількості діючих АКБ і створенні різноманітних перешкод при заснуванні нових. Функціонування місцевих АКБ було ускладнено також конкуренцією з боку столичних банків (московських і Санкт-Петербурзьких), які швидко збільшували кількість своїх філіалів на території України. Зменшення кількості місцевих АКБ відчутно вплинуло на малі та середні підприємства: адже місцеві кредитні інституції надавали невеликі короткострокові кредити, які задовольняли потреби саме цих категорій підприємств.

З 1901 р. з'являються різноманітні спілки установ дрібного кредиту. З 1909 р. особлива увага приділялася розвитку установ дрібної кредитної кооперації (позичково-ощадним та кредитним товариствам). Кредитні товариства були поширені на Катеринославщині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині, у Таврії, на Поділлі та Волині. Особливостями їх діяльності було те, що вони не мали основних капіталів. Великі товариства здійснювали конверсії своїх закладних паперів та облігацій, чим здешевлювався кредит під нерухомість, але збільшувалася заборгованість. Кредитні товариства підпорядковувались відділенням Державного банку. Так, зокрема, у 1917 р. Сумському відділенню було підпорядковано більше 60 кредитних товариств³²⁸.

На 1 січня 1914 р. на українських землях у складі Росії діяли 2181 кредитне та 911 ощадно-позичкових товариств. Царський уряд довгий час забороняв створення будь-якої організаційної мережі кредитних товариств. У суто російських губерніях такої заборони не існувало. В Україні створення об'єднань кредитних спілок розглядалося як небажане явище. Проте, все ж таки, 1901 р. виник Союз кредитних кооперативів у Бердянську (Таврія), 1903 р. – у Мелітополі, 1905 р. було створено Союзбанк у с. Дзенгелівці на Київщині. Ці союзи були організаційними центрами, без права ведення банківських операцій. Лише 1911 р. Союзбанк було

---

³²⁸ Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Видавництво «Слобожанщина», 1999. – С. 19–38.

перенесено до Києва та затверджено новий статут, який передбачав здійснення банківської діяльності.

Відбувалося створення кредитних установ, що спеціалізувалися на обслуговуванні первинних кредитних кооперативів. До таких кредитних установ належить віднести київську спілку установ дрібного кредиту «Союзбанк», що сформувалася в 1911–1912 рр. і здійснювала всі види банківських операцій з кредитними кооперативами і приватними особами. Таким чином у Києві було відкрито перший в Російській імперії Кооперативний банк («Союзбанк»).

Дуже швидко Союзбанк став організаційним і фінансовим осередком для всіх товариств взаємного кредитування, які функціонували на українських землях. Крім звичайних банківських операцій та координаційно-ревізійної діяльності, він почав здійснювати торговельно-посередницькі операції тощо. Київський Союзбанк став підмурком при створенні всеукраїнського фінансового кооперативного центру, яким став Українбанк.

На території західноукраїнських земель напередодні Першої світової війни провідному українському кооперативному об'єднанню Галичини – Крайовому ревізійному Союзу – у Львові було підпорядковано майже 600 кооперативів. Кооперативний банк «Дністер» у Львові на кінець 1912 р. нараховував членів – 5968, капіталу – 474,3 тис. крон, вкладів – 3683,4 тис. крон, банківських 5 кредитів – 695,5 тис. крон, позичок членам – 4495,0 тис. крон, зокрема українським кредитним кооперативам – 933,6 тис. крон. Загальна сума балансу сягала 5 млн крон. За 17 років роботи банк відрахував на культурно-освітні цілі 120 тис. крон³²⁹.

В західній частині Лемківщини – Новому Санчі у 1902 р. з ініціативи радника Василя Яворського – галицького громадського політичного діяча, названого «пробудителем Новосанчівщини»³³⁰ – було відкрито «Лемківський банк». Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Працював президентом Окружної дирекції скарбу в Бережанах. Три повіти (Бережанський, Рогатинський,

³²⁹ Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні / Комаринська З. // Вісник НБУ. – 2000. – № 11. – С. 58–61.

³³⁰ Красовський І. Діяльність «Просвіти» на Лемківщині / І. Красовський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 323.

Підгаєцький) висунули його кандидатом на посла австрійського парламенту.

До 1912 р. позичкова каса «Поміч» у Тереховлі збільшила свої зовнішні кредити до 126 940 крон³³¹. У 1913 р. перше кооперативне об'єднання – Крайовий союз кредитовий у Львові налічував 906 членів, зокрема 427 кооперативів. У 1914 р. в Галичині діяла велика кількість кредитних спілок, загальне число яких становило 2 912³³². У 1917 р. Галицький акціонерний іпотечний банк став складовою Австрійського концерну в Польщі³³³. 1910 р. у Львові на базі Галицької задаткової каси створили Галицький земельний іпотечний банк. Від Галицького акціонерного іпотечного банку він відрізнявся тим, що надавав іпотечний кредит у 4,5 % заставних листах не тільки власникам землі та міської нерухомості, а й селянам. У 1919 р. капітал банку подвоївся завдяки чеським акціонерам (Празького кредитного банку і Аграрного банку в Празі)³³⁴. У 1920 р. банк почав називатися земельним кредитовим. Банк мав 13 відділень у всій Польщі. Кризи 1925 та 1930 рр. стали причиною його ліквідації.

У 1910 р. у Львові було засновано Земельний іпотечний банк, який здійснював кредитування під заставу майна на термін від 10,5 до 50 років. До 1914 р. банк надав близько 1840 кредитів на купівлю землі на суму понад 7 млн крон³³⁵. Банк здійснював приймання вкладів на поточний рахунок, операції з векселями тощо. Звертає на себе увагу той факт, що власником 80% акцій банку був львівський греко-католицький митрополит, архієпископ Андрей Шептицький. Банк мав один відділ у Львові та один – у Станіславі.

На початку першої світової війни інфляція призвела до втрати всього капіталу Вірменського побожного банку. У другій половині 20-х років ХХ ст. ситуація покращилась і стабілізувалася. Так, 1930 р.

---

³³¹ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 209.

³³² Комаринська З. М. Банки та банківська справа в Західній Україні / Комаринська З. М. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 50–53.

³³³ Цяпало О. С. Іпотечні банки Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Цяпало О. С. // Фінанси України. – 1998. – № 5.

³³⁴ Комаринська З. М. Земельний іпотечний банк / Комаринська З. М. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 249.

³³⁵ Комаринська З. М. Земельний іпотечний банк / Комаринська З. М. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 249.

баланс банку складав 289 844 злотих³³⁶. Діяльність Вірменського побожного банку закінчилася 1940 р. з приходом радянської влади, яка ліквідувала цю банківську установу.

Таким чином, на початку ХХ ст. існував досить широкий спектр різних організаційно-правових форм банківського бізнесу. Так, окрім товариств взаємного кредиту і інших видів банків, у містах отримали подальший розвиток приватні установи іпотечного кредиту міські кредитні товариства, які видавали позики під заставу міської нерухомості.

Колективними суб'єктами правових відносин у банківській сфері зі статусом юридичної особи на території України були три контори, 18 відділень і 1 агентство Державного банку; 6 відділень ДвДЗБ і 9 відділень СПБ³³⁷; 113 відділень; 28 агентств і 12 комісіонерств АКБ; 3 місцевих АКБ і 4 місцевих АЗБ; близько 90 казначейств; 81 банкірський будинок (включаючи їх контори і відділення); 57 міських громадських банків; Товариство взаємного кредиту гірничопромисловців Півдня Росії; 251 товариство взаємного кредиту; 47 спеціалізованих товариств взаємного кредиту (9 торгово-промислових, 4 комерційних, 8 купецьких, 4 повітових, 12 сільськогосподарських, 1 міщанське, 3 товариства дрібних промисловців та ін.); 2 міських купецьких банки; понад 1495 кредитних товариств (965 тис. членів, 6,6 млн. крб. основного капіталу і 883 тис. крб. запасного) і 606 кредитно-ощадних товариств³³⁸ (469 тис. членів, 9 млн. крб. основного капіталу і 1,1 млн. запасного). На території України кредитні установи містилися у 350 населених пунктах, зокрема в 64 населених пунктах було по три та більше банківських установ (у Києві та Одесі – по 19, Харкові – 14). Київські банки провадили 30% операцій від здійснюваних усіма банками на території України.

Аналіз історії діяльності відділень загальноросійських кредитних установ на території України у ХХ ст. дає підстави

³³⁶ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 220.

³³⁷ ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.

³³⁸ Дослідники наводять і інші дані, зокрема, 353 товариства взаємного кредиту та біля 5 тис. закладів дрібного кредиту. Див. : Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и дореволюционное время / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 10. – С. 131.

виділити два періоди. Перший пов'язаний з передвоєнним розвитком економіки Росії, коли вони активізувалися в сприянні торгово-промисловим оборотам, почали розвивати посередницькі операції в хліботоргівлі. Але круг їх клієнтури залишався вузьким, види операцій обмеженими, а кредит не досяг типового для імперіалізму рівня. В цілому банки в передвоєнний період глибоко не проникли в господарські відносини. Діяльність їх відділень будувалася на принципах прибутковості і надійності хлібних операцій, швидкому обороті засобів.

До 1913 р. загальноросійські банки з причини несприятливих умов скоротили свої операції на хлібному ринку. З того часу в історії їх діяльності почався новий етап, пов'язаний з активізацією ними операцій з фондовими паперами. Особливо активно в цьому себе виявили Азово-донський і Російсько-азійський комерційні банки. Масового характеру у перші місяці війни набуло повсюдне затребування вкладів в АКБ. Банки пропонували вищі відсотки по вкладах, але це не мало успіху. Направляючи ресурси на фінансування військових витрат, Державний банк не міг в скільки-небудь значному масштабі підтримувати кредитами АКБ. Великі надії покладалися на так звану «Позику Свободи», підписка на яку відкрилася в квітні 1917 р. Для реалізації позики був утворений емісійний синдикат у складі Державного банку і групи АКБ. До вересня 1917 р. емісія позики на загальну суму близько 3 млрд. крб. була завершена. Передплатники мали право закласти придбані ними облігації в Державному банку на пільгових умовах³³⁹.

Державний банк виконував функції абсолютно не властиві центральному банку: подібно до комерційних банків займався прямим господарським кредитуванням, а з 1911 р. був навіть уповноважений урядом на здійснення будівництва і експлуатації елеваторів для сприяння хлібному експорту.

Проте головна вада в плані функціональних характеристик банку полягала в тому, що він не мав і не виконував контрольно-регулятивних повноважень відносно суб'єктів нижнього рівня кредитово-банківської системи, які, включаючи найбільші АКБ,

---

³³⁹ Петров Ю. А. Государственный банк в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Петров Ю. А. // Вестник банка России. – 2007. – № 61 (1005). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/TXT_FN140713_AAA.htm

знаходилися в значній залежності від уряду, що також було проявом незрілості кредитної системи і її управління.

Як досить проблематичну можна охарактеризувати нормативно-правову регламентацію діяльності кредитних установ. Справа у тому, що спроби уряду юридично регламентувати банківську діяльність як фінансову виявилися невдалими. Поставлена мета – вироблення спеціального законодавства – не була досягнута. Практичне застосування прийнятих норм виявилось неефективним³⁴⁰.

---

³⁴⁰ Шевченко В. Правове регулювання банкірської діяльності у Підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Шевченко В. // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С. 139.

РОЗДІЛ 3

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

ЗА УКРАЇНСЬКИХ ВЛАДНИХ РЕЖИМІВ

У 1917–1921 РР.

3.1. Доба Української Центральної Ради

Суттєвою особливістю становлення і розвитку банківських установ на території України у 1917–1921 рр. був надзвичайно динамічний процес виникнення і ліквідації суб'єктів банківської діяльності. У 1917 р. з'явилася перспектива збільшення кількості банків. Після націоналізації банківських установ у Росії центральні правління банків переїхали і розмістилися в місцевих (київських) банківських філіях, які продовжували функціонувати. З осені 1918 р., з початком червоного терору й голоду в Росії, втікачі селилися в Києві³⁴¹, що також сприяло розвитку банківської діяльності.

За часів діяльності УЦР суб'єктами банківської діяльності були губернські й повітові відділи Державного банку з центральним Київським. Функціонування банків, за винятком Державного, що здійснював емісію, через воєнні дії було зведено до обмінних операцій. Однак наприкінці квітня у грошовій системі почалася стабілізація. Було створено умови для відновлення й формування українських банківських установ комерційного характеру.

У період УЦР було започатковано створення центральних банківських установ. 29 вересня 1917 р. УЦР проголосила про підготовку законопроекту щодо створення Національного банку України, який мав стати на чолі всіх кредитних установ країни. До нього мали перейти всі справи Київської контори Державного банку та всіх його відділень на території України. Діяльність банку мала бути узгодженою з діяльністю іншої загальнодержавної кредитної установи в Україні – Українського народного банку³⁴². Незважаючи на те, що на засіданні Малої ради, яке відбулося того ж дня, під час обговорення Декларації, про банки не йшлося, ще до проголошення

---

³⁴¹ Револуция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Киев : Политиздат Украины, 1990. – С. 44.

³⁴² Нова Рада. – 1917. – 30 верес.

УНР в Україні було задекларовано створення Національного банку України, що засвідчує усвідомлення національних інтересів у банківській сфері і підняття їх до рівня державного вирішення ще до проголошення самої державності.

Важливим залишалось питання щодо набуття правосуб'єктності через підпорядкування банківських установ. На засіданні Малої ради 26 жовтня 1917 р. висловлювалися пропозиції щодо необхідності підпорядкувати діяльність Державного банку центральному уряду³⁴³. Зазначене рішення було ухвалене ще до прийняття закону про утворення Державного банку, тому його можна кваліфікувати скоріше як політичне, аніж як правове. Мотиви ж крилися в намаганні УЦР централізувати банківську діяльність, що не узгоджувалось з іншим проголошеним УЦР принципом децентралізації загальнодержавних і місцевих фінансів³⁴⁴.

Подальше реформування банківської системи в контексті створення центрального банку змінило акценти щодо його назви. 29 жовтня М. І. Туган-Барановський проголосив про створення Національного українського банку, що розглядалось як один із механізмів розбудови держави, умови її фінансово-економічної безпеки. Також здійснювалися спроби визначити правовий механізм створення та статус банку. На засіданні ГС 10 листопада 1917 р. була прийнята постанова про перетворення Київської контори Державного банку тимчасово в Центральний банк України. Відтепер мова йшла про два центральні банки, функції яких не були визначені. Очевидно, коли йшлося про Національний український банк, то малася на увазі банківська установа держави, про що свідчить його назва «національний». Необхідність створення Центрального банку України вмотивовувалася потребою розбудови власної банківської системи.

2 грудня 1917 р. на засіданні ГС було ухвалено законопроект про утворення УДБ, який Мала рада 9 грудня прийняла як закон, де врегульовано порядок утворення банку через перетворення Київської контори Державного банку Російської імперії на УДБ, який мав тимчасово керуватися старим статутом. Усі місцеві установи банку на території УНР ставали відділеннями новоствореного

---

³⁴³ Нова Рада. – 1917. – 28 жовт.

³⁴⁴ Нова Рада. – 1917. – 30 верес.

банку³⁴⁵, а його директором призначено М. Є. Кривецького. Тепер обговорювалося питання про реорганізацію установ Державного банку Росії в установи Державного банку України. Першочерговим завданням стало зрівняти Київську контору Українського банку за статусом з Петроградською конторою Російського банку, фактичне здійснення чого розпочалося з 1 лютого 1918 р.³⁴⁶.

Так, у банківських відносинах між УДБ і кредитними організаціями основним уповноваженим суб'єктом став зазначений банк, повноваження якого врегульовувалися законом від 9 грудня 1917 р. Цим законом визначалося, що Державний банк є центральним органом банківського регулювання. Усі місцеві установи банку на території УНР ставали відділеннями новоствореного українського центрального банку³⁴⁷. Зобов'язаною стороною в даному випадку були виключно юридичні особи: кредитні організації, банки і небанківські кредитні організації.

2 грудня на засіданні ГС було прийнято законопроект про утворення УДЗБ як суб'єкта правових відносин через реорганізацію ДвДЗБ і СПБ. На відміну від РСФРР, де зазначені банки були ліквідовані, УЦР намагалася реформувати діяльність СПБ, обмеживши коло здійснюваних ним операцій, але все ж залишивши його у банківській структурі. Особливістю його організаційної структури було те, що значна частина його відділень функціонувала при установах Державного банку, внаслідок чого він не мав достатньої самостійності у здійсненні фінансово-господарських операцій. У постанові з цього питання мова йшла про ліквідацію ДвДЗБ і скорочення операцій СПБ. ГС доручав узгодити питання утворення банку з генеральними секретарствами фінансових і земельних справ³⁴⁸. 9 грудня 1917 р. на засіданні Малої ради було прийнято законопроект про скасування ДвДЗБ та СПБ. Таким чином УЦР надавала перевагу розбудові банківських установ державної форми власності.

---

³⁴⁵ Народна воля. – 1917. – 12 груд.

³⁴⁶ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 88.

³⁴⁷ Народна воля. – 1917. – 12 груд.

³⁴⁸ ЦДАВО України. Народне міністерство закордонних справ УНР. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 50–51 зв.

У добу УЦР з'явилися й інші суб'єкти банківської діяльності. У жовтні 1917 р. почав діяти Південноросійський, а після утворення УНР – УНКБ (Українбанк). Саме так подається історія його створення в підручнику за редакцією проф. С. К. Реверчука. І. І. Вітанович стверджує, що заснування Українбанк було прийнято на II кооперативному з'їзді у Києві 15–18 вересня 1917 р. Нам вдалося уточнити, що установчі збори банку відбулися 16–17 вересня. На них ухвалили рішення про перейменування банку на Український народний кооперативний банк. Свої операції банк розпочав 20 жовтня³⁴⁹. Значну роль у його становленні відіграв київський Союзбанк³⁵⁰.

Дискусія щодо підстав створення зазначеного банку розгорнулася між прибічниками статусу банку як організації для задоволення кредитових потреб усіх видів кооперативів, що відстоював Б. М. Мартос, і його статусу як організації кредитних кооперативів, що відстоювали прибічники московських кредитних кооперативів в Україні (В. Целларіус, М. Кузнєцов, представники Харківського кредитного союзу), головним аргументом яких була економічна доцільність його створення, нездатність Києва бути економічним центром тощо. Попри все, установа була заснована й очолювана Х. А. Барановським, який разом з М. О. Хотовицьким і В. І. Мельниковим входили до правління банку. Одним із членів наглядової ради був Б. М. Мартос.

Акціонерний капітал банку складався із внесків кооперативів і кооперативних союзів. Він зріс з 1 млн крб під час заснування банку до 25 млн наприкінці 1919 р.³⁵¹. Банк здійснював регулювання фінансів української кооперації, надавав фінансову та організаційну підтримку кооперативам, залучав капітали із грошового ринку. Цей банк мав стати розрахунковою палатою кооперації для спільних розрахунків кооперативів і їх об'єднань між собою, вкладниками й установами через кореспондентські відносини з чековою системою

---

³⁴⁹ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 229; ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 8.

³⁵⁰ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 193.

³⁵¹ Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 507.

розрахунків³⁵². Він надавав коротко- і довгострокові кредити, проводив операції з векселями, приймав депозити і здійснював перекази грошових сум. На 1 серпня 1918 р. акціонерами банку було 98 союзів, на 1 січня 1919 р. – 131, у тому числі два кооперативні банки, у 1920 р. – 175³⁵³.

Як юридична особа у великих містах для обслуговування клієнтів і ширшого охоплення своєю діяльністю території України банк створював відділи, яких на жовтень 1918 р. нараховувалося чотири, з них три було реорганізовано з комісіонерств³⁵⁴. У грудні 1918 р. при Українбанку було створено фінансовий комітет, головою якого став Ф. І. Крижанівський. До компетенції комітету входили питання розподілу кредитів між кооперативами³⁵⁵. З установленням радянської влади 9 грудня 1920 р. він був ліквідований, а його майно передане в розпорядження споживчої кооперації.

Небезпечну конкуренцію банку і розвитку кредитної кооперації в Україні міг скласти Московський народний банк (далі – МНБ). На території України МНБ мав статус юридичної особи. Влітку 1917 р. банк збільшив свій основний капітал з чотирьох до 10 млн руб., що сприяло збільшенню притоку внесків. МНБ здійснював кроки з його реорганізації в Центральний кооперативний банк. Жоден банк в Україні не міг конкурувати з ним. Тому з'їзд кредитних союзів України 24–25 травня 1918 р. у прийнятій резолюції у категоричній формі відстоював ідею недопущення відкриття відділень МНБ в Україні³⁵⁶.

З метою організації промислових підприємств кредитні союзи створювали союзбанки. Останні часто конкурували зі споживчими союзами, що належали до сільськогосподарської кооперації, яка

---

³⁵² ДАПО. Полтавський Союз кредитних і позичково-ощадних товариств. – Ф. 1004. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 53.

³⁵³ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський (1918–1925). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 7–7 зв; Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 239, 262.

³⁵⁴ ЦДІА України. Обіжники Українського народного кооперативного банку (копії). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 14.

³⁵⁵ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 214.

³⁵⁶ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський (1918–1925). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 6–9.

свого часу стала навіть предметом дискусії³⁵⁷. Так, М. І. Туган-Барановський вважав, що, на відміну від банків, які накопичували акції промислових і торговельних підприємств, кооперативні кредитні організації так діяти не могли. Л. Уманський³⁵⁸ вважав, що, використовуючи досвід банків, кооперативи можуть нагромаджувати фінанси, але на відміну від банків, що підпорядковували промисловість і торгівлю, союзбанки не гнатимуться за зисками коштом споживачів. За своїм правовим статусом це були приватні банки, діяльність яких поширювалася майже на всю територію України і навіть за її межами. У 1918 р. функціонували Київський союзбанк, який у 1918 р. подвоїв балансову суму, що становила 34 288 тис. крб; Харківський союзбанк, баланс якого у 1918 р. становив майже 7 млн крб; Подільський союзбанк у Вінниці³⁵⁹, який на 1 січня 1918 р. мав 1 млн крб. вкладів і був один з небагатьох, що діяв згідно з новим статутом, зареєстрованим 6 серпня 1918 р. Вінницьким окружним судом; Катеринославський союзбанк з філією у Маріуполі³⁶⁰.

До складу союзбанків могли вступати кооперативні товариства, їх союзи³⁶¹ та кредитні союзи кооперативів³⁶². У свою чергу, союзбанки ставали членами кредитних союзів кооперативів і обласних сільськогосподарських кооперативних союзів³⁶³, розширюючи і поглиблюючи сферу своєї діяльності.

У добу УЦР здійснювалися спроби врегулювати діяльність банківських установ. Так, на засіданні РНМ 3 березня 1918 р. було заслухано пропозицію М. С. Ткаченка про врегулювання діяльності банків в Україні. У прийнятому рішенні вказано на необхідність припинити діяльність як юридичних осіб тих банків, правління яких

---

³⁵⁷ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 235–236.

³⁵⁸ Можливо, псевдонім одного із провідних кооператорів Полтавщини.

³⁵⁹ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 90.

³⁶⁰ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 214, 236–237.

³⁶¹ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 199.

³⁶² ДАЛугО. Річні звіти кредитних товариств Луганського повіту Донецької області. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 92.

³⁶³ ДАЛугО. Річні звіти кредитних товариств Луганського повіту Донецької області. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 8. – арк. 9.

перебувало за межами України. Без дозволу Міністерства фінансів вони не мали права функціонувати і ліквідовувалися впродовж шести місяців. Цей законопроект доручалося розробити Міністерству фінансів і внести на розгляд Малої ради³⁶⁴.

Особливим видом суб'єктів банківської діяльності були громадські організації та інші суспільні утворення. Зокрема, своєрідною формою суспільних (громадських або державно-громадських) утворень у досліджуваній період були наради представників АКБ, які вносили пропозиції щодо змін до чинного законодавства, видання окремих законів, зокрема, проектів законів про надання Міністерству фінансів права нового випуску серії білетів Державної скарбниці, про деякі зміни в чинному законодавстві тощо³⁶⁵. Проводилися також наради урядових установ з представниками банків. На одній із них 28 серпня 1917 р. обговорювалися питання про кредитування під вугілля.

Функціонував комітет з'їздів представників АКБ, який схвалював інструкції, що видавалися місцевим банківським комітетам. При УЦР діяла фінансово-економічна нарада, склад якої було затверджено на засіданні РНМ 9 березня 1918 р. Проте її роль була незначною, вона не обговорювала нагальних питань і не пропонувала обґрунтованих рекомендацій. Важливою ланкою могла стати GER. У її складі 9 місць надавалося представникам від банків та інших організацій і підприємств. Представники банків відтепер були офіційно представлені в одному з вищих органів держави, але діяльність GER в умовах економічної кризи виявилася неефективною. Важливою ланкою досліджуваного механізму могли стати наради директорів банків, одна з яких відбулась у жовтні 1917 р.

Суттєве обмеження діяльності суспільних утворень як юридичних осіб відбулось у кінці червня 1917 р., коли під тиском фракції есерів у складі УЦР скасували представництво товариств на тій підставі, що вони не мали чіткої політичної орієнтації. Незважаючи на те, що це рішення було скасоване, банківські

---

³⁶⁴ ЦДАВО України. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Житомир, м. Київ (1917–1918). – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10.

³⁶⁵ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 42–43.

установи не були представлені в УЦР, що суттєво вплинуло на розробку принципів банківської політики.

3.2. Гетьманат П. П. Скоропадського

В Українській Державі гетьмана П. П. Скоропадського певні успіхи були досягнуті у фінансово-кредитній справі³⁶⁶. Одне із найпомітніших досягнень – заснування та відкриття Державного та Земельного банків. Як центральний емісійний банк УДБ формувався упродовж першого півріччя 1918 р., а 10 серпня 1918 р. РМ ухвалила його статут. Того ж дня він був затверджений гетьманом і невдовзі опублікований³⁶⁷. На території України функціонувало три контори і 21 відділення банку³⁶⁸. Відділення (Житомирське, Одеське, Харківське та ін.) функціонували у найбільших містах.

Основний капітал банку становив 100 млн крб, резервний – 10 млн. Окрім забезпечення діяльності грошової системи, банк видавав мізерні короткострокові кредити. Йому делегувалися функції контролю за реалізацією майна різноманітних організацій воєнного часу. Отримані кошти призначалися на покриття видатків уряду.

Важливим суб'єктом банківської діяльності у 1918 р. став ДЗБ. Діяльність щодо його створення активізував Закон про земельну реформу³⁶⁹. Особливу роль у його створенні відіграла спеціальна комісія Центрального українського кооперативного комітету (Коопцентру) — комісія Земельного банку під головуванням Ф. І. Крижанівського. Головним завданням комісії стало розроблення проекту заснування такого банку. Проект закону про нього містив норму, яка скасовувала відповідний Закон УЦР від 9 грудня 1917 р. Міністру фінансів доручалося подати на затвердження статут банку і Положення про утворення у його складі особливих відділів для завідування справами відділень ДвДЗБ і СПБ, що підлягали реорганізації³⁷⁰. Для розроблення статуту була скликана нарада, яка

³⁶⁶ Міністром фінансів в уряді П. Скоропадського був К. Ржепецький, поляк за національністю.

³⁶⁷ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 82.

³⁶⁸ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 29.

³⁶⁹ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 213.

³⁷⁰ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 4.

на початку червня 1918 р. завершила його підготовку. 16 липня 1918 р. постановою РМ ухвалено статут банку, а 23 серпня – закон про його затвердження.

ДЗБ був заснований з метою сприяння сільськогосподарським виробникам через забезпечення їх кредитами під заставу землі. Банк створено шляхом реорганізації відділень ДвДЗБ, його Особливого відділу та СПБ у безстанову іпотечну установу – ДЗБ, що мав функціонувати на зразок Селянського банку³⁷¹. Відповідно до закону скасовувалося дев'ять відділень ДвДЗБ і СПБ, завідування справами яких передавалось особливим відділам ДЗБ. Банк підпорядковувався міністру фінансів, який визначав загальний напрямок його діяльності.

Офіційно банк розпочав функціонувати відповідно до наказу Міністерства фінансів з 1 вересня 1918 р. З цього ж дня відкривалося 8 відділень банку, діяльність яких поширювалася на відповідні губернії і яким була надана широка самостійність. Вісім відділень СПБ і шість відділень ДвДЗБ, згідно з приміткою до ст. 124 статуту банку, були перейменовані на особливі відділи банку³⁷². На місцях існувала потреба у відкритті повітових відділень банку³⁷³. Пропозиція про їх відкриття у Чернігівській губернії прозвучала на нараді, скликаній управляючим ДЗБ 7 жовтня 1918 р. Розташовувався ДЗБ у Києві. 29 серпня 1918 р. міністр фінансів А. Ржепецький призначив членами Комітету догляду банку О. Зноска-Боровського, Ф. Мазаракі та П. Оголевця. Банк мав 8 відділень у губерніях України. При кожному з них існували спеціальні Ради відділів Земельного банку. 5 вересня 1918 р. були призначені керівники філій банку в провінції. Ними, зокрема, стали П. Н. Яценко (Волинського), В. В. Горицький (Катеринославського), В. М. Верховський (Київського), П. І. Грицевич (Одеського), Л. Е. Сметанкін (Подільського), П. О. Афремов (Полтавського),

---

³⁷¹ Кириченко В. Є. Правове регулювання поземельного кредиту (в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Є. Кириченко. – Х., 2011. – С. 31.

³⁷² ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 3.

³⁷³ ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 125 зв., 129.

М. М. Любімов (Харківського), М. П. Масловський (Чернігівського)³⁷⁴. Однак формування організаційно-правової структури банку так і не було закінчено, оскільки в листопаді 1918 р. він припинив активну діяльність.

ДЗБ отримав резервний фонд у розмірі 50 млн крб, у його власність передавалося все нерухоме майно ліквідованих відділень ДвДЗБ і СПБ. Земельний фонд, що опинився у розпорядженні новоствореного банку, становив 142 тис. десятин. Банк дістав право на випуск тимчасових свідоцтв 4,5 і 5 % річних. Виплата відсотків і капіталу за свідоцтвами ДЗБ забезпечувалась усім майном, яке перебувало в його заставі, а також усім майном Української Держави. Банк не встиг виконати завдання, що поклалися на нього, зокрема у наділені землею малоземельних селян та у створенні прошарку хліборобів-середняків в Україні.

У 1918 р. в Українській Державі, з посиланням на законодавство УЦР, обґрунтовувалась ідея створення Державного меліоративного банку³⁷⁵. Цю ідею підтримала Міжвідомча нарада 24 квітня 1918 р., яка запропонувала реформувати місцеві відділення СПБ і ДвДЗБ у Державний банк довгострокового меліоративного кредиту³⁷⁶. З'їзд керуючих відділеннями СПБ і ДвДЗБ прийняв рішення про необхідність почати розроблення законодавчих пропозицій про введення у сферу компетенції Селянського банку операцій щодо державного меліоративного кредиту.

За ініціативою Українбанку, фінансового комітету і Коопцентру, восени 1918 р. здійснювалася підготовка до заснування Кооперативного земельного банку у формі акціонерного товариства зі статусом юридичної особи для довгострокового земельного кредитування і допомоги сільському господарству. Одним із прихильників потреби створення такого банку був голова ради Українбанку Ф. І. Крижанівський, який вказував на його призначення

---

³⁷⁴ Гай-Нижник П. П. Український Державний Земельний банк в світлі офіційних документів Гетьманату 1918 р. / Гай-Нижник П. П. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 28.

³⁷⁵ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63, 64–66.

³⁷⁶ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 66–66зв.

як «соціального корективу» до діяльності ДЗБ, оскільки Кооперативний земельний банк мав забезпечувати потреби в землі малозаможного населення. З допомогою банку і кооперації, вважав він, можна успішно і «державним способом» розв'язати земельне питання. Активну участь у його відкритті брали інші банківські установи, зокрема Київський союзбанк задекларував зобов'язання внести 500 000 крб до акціонерного капіталу банку, Українбанк — 1 000 000 крб³⁷⁷.

16 вересня 1918 р. затверджено статут ПКБ, який засновувався в Харкові у формі акціонерного товариства. Засновниками банку було 11 осіб. Правління банку мало право призначати комісіонерів і кореспондентів банку в інших містах України й за кордоном. На підставі постанов загальних зборів акціонерів і дозволу міністра фінансів правлінню банку надавалося право засновувати відділення й агентства. Банк міг розпочати свою діяльність не пізніше ніж через півроку після затвердження Статуту³⁷⁸.

12 листопада 1918 р. було затверджено статут Південноцентрального банку, який створювався в Харкові як акціонерне товариство³⁷⁹ і набував за спеціальним балансом Харківський банкірський дім з усіма його активами, пасивами і відділеннями в Києві, Одесі, Катеринославі. Засновниками банку було 29 акціонерів. У разі необхідності правління могло призначати комісіонерів та кореспондентів банку в інших містах України й за кордоном. Складений капітал банку становив 15 млн крб.

Продовжували розвиватися приватні банки, розширилася мережа місцевих комерційних банків. Головною проблемою їх діяльності було повернення вкладів власникам, стабілізація курсу грошей, часткова реорганізація, проведення денаціоналізації після відступу більшовиків. Так, для відновлення діяльності Харківського облікового банку, після того як його майно і кошти були конфісковані, на його рахунок у Харківську контору УДБ у кінці квітня 1918 р. було переведено 3 млн руб.³⁸⁰

³⁷⁷ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 241.

³⁷⁸ ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–1 зв.

³⁷⁹ ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 1.

³⁸⁰ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 71.

У 1917–1921 рр. на території України функціонувала низка земельних банків – Харківський, Київський, Полтавський, Бессарабсько-Таврійський. Функціонували й інші банківські установи, зокрема у м. Харкові у формі повного товариства було засновано «Банківський дім». Зазначені банківські установи могли відкривати свої відділення і здійснювати всі банківські операції³⁸¹, функціонуючи у статусі суб'єктів банківського права. Продовжувалася діяльність щодо створення міських громадських банків, а в місті Ромни влітку 1918 р. у міській управі розглядався проект створення центрального міського банку³⁸².

Одним із нагальних залишалось питання визначення правового статусу відділень банків, центральні установи яких були націоналізовані. В Українській Державі виходили з того, що декрети РНК не містили норми, згідно з якою банки – акціонерні товариства мали припинити своє існування, оскільки вони зберігали свій правовий статус. Декрети суперечили публічно-правовим порядкам, що базувалися на визнанні недоторканності приватної власності в інших державах. Тому банківські акціонерні товариства мали бути визнані у статусі іноземних товариств, а їх відділення не могли підлягати націоналізації.

Пропонувалося вирішити в особливу групу всі українські відділення і порушити клопотання перед Міністерством фінансів про дозвіл Об'єднаному банку бути Українським банком з правлінням в одному із міст України³⁸³. Окремо стояло питання визначення правового статусу українських відділень комерційних банків Петрограда й Москви. У липні 1918 р. видано закон, згідно з яким відділення банків могли змінювати місцеперебування за рішеннями їх правлінь. Відділення АКБ Петрограда і Москви могли відновити свою діяльність на території України.

Статусу суб'єктів банківської діяльності набули земські банки. Правовою підставою їх створення була постанова щодо реорганізації земських кас дрібного кредиту в земські банки і створення

---

³⁸¹ ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 4–4 зв., 20.

³⁸² ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 5 зв.

³⁸³ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 83, 87.

Центрального земського банку, прийнята на нараді 10–12 вересня 1918 р. Земські банки могли здійснювати всі банківські операції. Центральний земський банк мав стати акціонерною установою, акції якого мали бути розповсюджені серед земств і банків³⁸⁴.

Суб'єктами банківської діяльності були міжвідомчі наради, резолюції яких подавалися на розгляд і затвердження міністра фінансів. До таких, зокрема, можна віднести резолюції: про стягнення недоплати, про земельні фонди банків, про охорону лісів, що належали банкам, про здійснення операцій з меліоративного кредиту тощо, за якими пропонувалося негайно взятися за розроблення законодавчих пропозицій³⁸⁵.

Важливі рішення приймалися і на нарадах органів управління та місцевого самоврядування. Одна з них проведена Київським товариством західних земств у Києві 10–12 вересня 1918 р., де була прийнята постанова про реорганізацію земських кас дрібного кредиту в земські банки³⁸⁶. Особлива нарада з організації ДЗБ прийняла рішення щодо необхідності його відкриття і положення щодо його діяльності³⁸⁷.

Суб'єктами банківських правовідносин були з'їзди правлінь банків. Так, З'їзд правлінь земельних банків 11–15 травня 1918 р. прийняв близько 20–ти рішень щодо поліпшення діяльності банківських установ, стосовно значної частини із них порушувалося клопотання перед РНМ і міністром фінансів³⁸⁸. Бюро з'їздів правлінь земельних банків 16 листопада 1918 р. порушило клопотання перед міністром фінансів про видання закону, яким врегульовувалася необхідність усім позичальникам сплачувати особливу премію на користь банку розміром у $\frac{1}{2}$ % на рік із суми отриманої позики з 31 грудня 1918 р., і запропонувало на затвердження відповідний проект закону³⁸⁹.

---

³⁸⁴ ДАХО. Протоколи з'їзду представників земських кас дрібного кредиту. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 104–106.

³⁸⁵ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 66–68.

³⁸⁶ ДАХО. Протоколи з'їзду представників земських кас дрібного кредиту. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 104–106.

³⁸⁷ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 104–106 зв.

³⁸⁸ ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 21–25.

³⁸⁹ ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 65–66.

Перший з'їзд представників земельних банків звернувся з проханням про збільшення співвідношення закладних паперів до розміру їх складеного і запасного капіталів; Другий з'їзд порушив клопотання про видання закону, згідно з яким позичальники мали сплачувати особливу премію на користь банку; уповноважив голову з'їзду звернутися до Міністерства фінансів з проханням про дозвіл земельним банкам здійснювати видачу дивідендів за безкупонними акціями й отримав на це дозвіл³⁹⁰. Статус юридичної особи міг отримати і Всеукраїнський з'їзд службовців УДБ. Ідея його скликання була обґрунтована організаційною комісією, комітетом службовців Київської контори банку та представниками службовців від провінційних установ і подана на розгляд міністру фінансів 14 травня 1918 р.³⁹¹, але з'їзд за браком часу так і не відбувся.

Таким чином, процес становлення і розвитку банківських установ в Українській Державі відбувався активніше, що було зумовлено більш продуктивною ідеологією державотворення та затребуваністю у цьому процесі банківських механізмів. У період Гетьманату відбулася реалізація окремих норм, які формувалися ще в період УЦР, зокрема норми, що регулювали порядок відкриття і діяльність УДБ і УДЗБ. Здійснювалися ліквідація дореволюційних кредитно-банківських інституцій, випуск в обіг українських кредитних білетів тощо. УДЗБ почав видавати позички та іменні зобов'язання. Земельні банки дістали право на реалізацію норм, що врегульовували надання особливих позик.

3.3. Правління Директорії УНР

18 грудня 1918 р. Директорія УНР вступила до Києва. Її перші рішення мали безпосередній, чи опосередкований вплив на діяльність кредитно-банківських установ. Директорія УНР, зокрема, прийняла постанову про негайне звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників, частина з яких була притягнута до судової відповідальності. Проводилися обшуки заможного населення, було

---

³⁹⁰ ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 21; ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 60 зв.

³⁹¹ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1–6 зв.

оголошено про намір ліквідувати нетрудові господарства на селі. Уряд мав намір позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові, який обирало трудове населення без участі «поміщиків і капіталістів». Причому, до «поміщиків і капіталістів» зараховували навіть вищу інтелігенцію: адвокатів, лікарів, професуру, вчителів середніх шкіл та ін.

В системі органів державної влади приймали участь і представники кредитних установ, зокрема активну участь у діяльності Тимчасової Ради Завідуючих державними справами Директорії брав Петро Порфірович Відибіда – член УЦР, відомий український кооператор, голова правління Подільського Союз-банку. Згодом він став керуючим Міністерства фінансів. На засіданні Ради комісарів 20.12.1918 р. в присутності президента Директорії В. К. Винниченка та її членів С. В. Петлюри, Ф. П. Швеця і О. А. Андрієвського П. Відибіда доповідав про зловживання у сфері фінансів попереднього уряду. Зокрема, доповідач оголосив на виявлених матеріалах про «продаж німцями за 160 млн крб. гетьманському уряду військового майна через консорціум банків, виявлені зловживання з приводу прийому фальшивих грошей»³⁹². Згодом, 30.01.1919р., його призначають керуючим Міністерства фінансів в уряді В. Чехівського³⁹³. За короткий період роботи в зазначеному уряді П. Відибіда зумів фінансово зміцнити кооперативні установи шляхом проведення 04.02.1919 р. «Закону про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам на фінансування української промисловості», яким кооперативним організаціям на розвиток власного виробництва виділялися 286 млн. грн. на пільгових умовах (на 13 років під 6 % річних з погашенням позики з 5-го року користування)³⁹⁴.

16 лютого 1919 р. на засіданні Директорії було ухвалено постанову про призначення Д. Марковича – кооперативного діяча,

³⁹² ЦДАВО України. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, м. Тарнів (Польща). – Ф. – 1065. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 11.

³⁹³ ЦДАВО України. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, м. Тарнів (Польща). – Ф. – 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 72.

³⁹⁴ Симон Петлюра. Життя отамана, біографія, факти, спогади, документи та багато іншого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://petlura.poltava.ua/2012/01/02/symon-petlyura-i-kooperatsiya-podillya-dovira-vzaemorozumlinna-pidtrymka-ta-spivpratsya-doba-dyrektoriji-unr/>

фундатора українського кооперативного руху на Волині, першого голови правління Подільського союзу кредитних товариств, одного із засновників Українбанку – заступником голови в засідання Ради Народних Міністрів.

Директорія УНР задекларувала вилучення землі у поміщиків без викупу, пообіцявши їм компенсації затрат на різноманітні агротехнічні, меліоративні та ін. вдосконалення, раніше проведені в маєтках. В руках заможних селян залишалися ділянки площею до 15 дес. землі, що викликало незадоволення біднішого населення. Поміщики і буржуазія також були незадоволені політикою Директорії, яка відкрито ігнорувала їхні інтереси.

Навесні 1919 р. УНР втратила майже всю територію. За таких обставин говорити про підтримку Директорії з боку українських кооперативних центрів, як і кредитних установ, зокрема Центрального Українського Кооперативного Комітету (ЦУКК), «Дніпросоюзу», «Українбанку», «Централу» та ін. було б перебільшенням.

Основною грошовою одиницею відновленої УНР було проголошено гривню. За період правління Директорії УНР грошові знаки номіналом 10 («раки») та 1000 карб (серпень 1919 р.), 100 карб та 250 карб («канарейки»), 25 карб (жовтень 1919 р.).

Уже в лютому 1919 р. уряд надав кооператорам позику на суму 2 млн. крб. на розвиток власних підприємств³⁹⁵. Згодом, 15 липня 1919 р., міністр фінансів УНР Б. Мартос (давній товариш С. Петлюри і видатний кооператор) затвердив розпорядження про виділення 20 млн. гривень позики Подільському Союз-банку для закупівлі за кордоном дефіцитних товарів³⁹⁶.

Подільський Союз-банк розгорнув мережу своїх філій, зокрема в Гайсині, Могилеві-Подільському, Кам'янці-Подільському, Богополі, Проскурові для проведення заготівельно-постачальницьких операцій на замовлення військового відомства та місцевих кооператорів. Зусиллями кооператорів було закуплено у Відні

---

³⁹⁵ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р. – 988. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 35.

³⁹⁶ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р. – 988. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 26.

військову амуніцію і товари для цивільного населення³⁹⁷. В Румунії при безпосередній участі П. Відибіди кооператори закупили через фірму «Мармораш банк та Персіц і К^о» 170 т мастил, 50 т бензину та на 2 млн. мануфактури³⁹⁸. На закупівлю різних гостродефіцитних товарів (сіль, мануфактура і т. п.) лише одним Союз-банком було витрачено до 35 млн. крб.

Але непослідовні дії військового керівництва й інших урядових осіб ЗОУНР шкодили виконанню наступного контракту³⁹⁹. На звернення подільських кооператорів до уряду про відшкодування втрачених коштів у розмірі 5 млн. грн. за особистим втручанням С. Петлюри Міністерство Народного Господарства УНР прийняло закон, за яким Подільському Союз-банку кредитових товариств під фірмою «Союз-банк» було надано 3 106 589 грн допомоги на відшкодування втрат, понесених Союз-банком⁴⁰⁰.

У період Директорії УНР продовжувався процес формування кредитно-банківської системи. Продовжував функціонувати **УДБ** з конторами і відділеннями. За станом на кінець жовтня 1920 р. їх кількість становила 24⁴⁰¹. Суттєвою перешкодою діяльності банку у період правління Директорії УНР стала політична боротьба та війна. Банк намагався налагодити свою роботу, але вже в лютому 1919 р. змушений був разом з Міністерством фінансів евакуюватися до Вінниці. 26 січня 1919 р. останній австрійський представник при Українському урядові зазначав, що «за кілька днів Директорія вибирається до Вінниці... Проголошено порядок перенесення банків»⁴⁰². Евакуація банків почалася не пізніше 28 січня, і на початку лютого вони остаточно перемістилися до Вінниці. Згодом

---

³⁹⁷ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р. – 988. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 73.

³⁹⁸ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р. – 988. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 13.

³⁹⁹ ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р. – 988. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 22.

⁴⁰⁰ Симон Петлюра. Життя отамана, біографія, факти, спогади, документи та багато іншого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://petlura.poltava.ua/2012/01/02/symon-petlyura-i-kooperatsiya-podillya-dovira-vzaemorozuminnya-pidtrymka-ta-spivpratsya-doba-dyrektoriji-unr/>

⁴⁰¹ П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998 : Короткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець. – К. : НДФІ при Мінфіні України, 1998. – С. 56.

⁴⁰² Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття / Нагаєвський І. – К. : Укр. письменник, 1993. – С. 272–273.

місцем дислокації банку став Тернопіль. У подальшому він перебував у Заліщиках, Кам'янці-Подільському, Ланцуті.

У кінці серпня 1919 р. зі звільненням Києва від більшовиків банк видав приватним банкам кредитів на суму 5 млн руб. для відновлення ними операційної діяльності⁴⁰³.

3 травня 1920 р. банківську установу знову змушені евакуювати до Вінниці. Згодом – до Кам'янця-Подільського, звідти – до Тарнова, Рівного, Тисмениці, Ділятина, Станіславова. Наступ Червоної Армії створив загрозу захоплення державної скарбниці, тому на засіданні уряду 16 листопада в м. Гусятині після доповіді П. Відибіди було вирішено негайно вивезти державну скарбницю, Державний банк і експедицію державних паперів на територію Польщі⁴⁰⁴. Банк було перевезено до Ченстохова (Польща). Там УДБ був розміщений у приміщенні колишнього відділення Державного банку Російської імперії. Майно банку, яке вдалося вивезти, було складовано у приміщення колишньої фабрики фіранок, а потім – у найнятий будинок⁴⁰⁵. Майном банку опікувався останній його директор Клепачівський К. Й. До нього ці функції у квітні – листопаді виконував колишній головний книговод одного з відділень Державного банку Російської імперії Яковенко.

У кінці серпня 1919 р. відновив діяльність **ДЗБ**. Згідно з метою його створення він мав налагодити зв'язок із відділеннями, визначити взаємовідносини з позичальниками, що й визначало його статус як суб'єкта правових відносин. Проте незрозумілими залишалися його перспективи в контексті невизначеності правового регулювання власності на землю.

Навесні 1919 р. розпочались активні заходи щодо реорганізації ДЗБ в установу меліоративного сільськогосподарського кредиту. Завданням нової установи мало стати об'єднання на місцях усіх установ, зацікавлених у сільськогосподарській меліорації. Ставилось завдання з'ясувати, які установи спрямовують свою діяльність у зазначеному напрямку. Підкомісія розіслала запити з цих питань у

---

⁴⁰³ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський (1918–1925). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 52. – Арк. 19.

⁴⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. – 1065. – Оп. 2. – Сп. 9. – Арк. 67.

⁴⁰⁵ Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В.С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 510.

відділення банку з проханням надіслати зібрану інформацію в центральне управління банку⁴⁰⁶.

Суттєву реорганізацію відділень проводив УНКБ, істотно розширюючи їх мережу, яких на початку 1919 р. було 7, у червні – 10, у жовтні – 12, а в кінці року – 16⁴⁰⁷. Банк вів запеклу боротьбу з Харківською філією МНБ, яка намагалася відкрити філію в Одесі, але після націоналізації МНБ і спекулятивних оборудок Харківська філія потрапила в скрутне становище. У перспективі планувалося відкрити ще 17 відділень, філій, комісіонерств і агентств, у тому числі за кордоном. В обіжнику банку від 8 березня 1919 р. повідомлялося про наміри банку відкрити 20 відділень⁴⁰⁸.

Здійснювалися спроби змінити статус суб'єктів банківської діяльності у кредитно-банківській сфері. Зокрема, у зв'язку зі значним розширенням території, контрольованої Директорією УНР, у квітні-травні 1920 р. намагалися провести денаціоналізацію частини комерційних банків. З метою її проведення передбачалося створення особливих відділів, однак практично Директорія УНР так і не змогла щось здійснити у визначеному напрямі⁴⁰⁹. Для суб'єктів банківського права проблемою було встановлення умов видачі вкладів і курсів на іноземні валюти.

Важливими суб'єктами банківської діяльності у період Директорії були юридична рада та фінансова рада. Визначенням напрямів майбутніх реформ займався фінансовий комітет, одним із напрямків якого було розроблення заходів щодо реорганізації банківської системи. Статус юридичної особи мали повітові земські збори з доволі широкими повноваженнями щодо регулювання діяльності установ дрібного кредиту.

Таким чином, у період Директорії УНР розвиток банківських установ на території України набув подальшого розвитку, проте

---

⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 132–134 зв.

⁴⁰⁷ ЦДІА України. Обіжники Українського народного кооперативного банку (копії). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 30; Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 238.

⁴⁰⁸ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 240; ЦДІА України. Обіжники Українського народного кооперативного банку (копії). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 32; ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р–988. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 71.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 50 зв.

зміст окремих норм мав суперечливий характер. Законодавство не стільки врегулювало розвиток банківської діяльності, скільки намагалось її обійти, залишаючи поза увагою її соціальну значущість у перехідний період розвитку. Підтвердженням тому є зміст конкретних норм: це і призначення комісарів до окремих департаментів і банків; намагання врегулювати лише окремі сторони банківської діяльності; затребуваність у її законодавстві лише окремих банківських інструментів, через що її нормотворча діяльність щодо банків не мала системного характеру. До позитивних сторін її діяльності слід віднести реалізацію норм, які врегулювали грошову емісію, що здійснювалась у законодавчому порядку, намагання врегулювати обмінний курс, здійснення операцій з окремими валютами, цінними паперами тощо.

3.4. Західноукраїнська Народна Республіка

На території західноукраїнських земель процес становлення і розвитку банківських установ був зумовлений низкою чинників, вирішальними з яких в умовах державотворення були, все ж, політичні. Оскільки більшість депутатів Української Народної Ради (далі – УНРади), наділеної законодавчими функціями, віддавала перевагу розбудові держави, на території ЗУНР за короткий час було створено досить ефективну систему управління. Розвиток зазначених процесів мав стати передумовою розбудови кредитно-банківської системи, як важливої складової державотворення. Проте в установчих документах – Статуті (18 жовтня 1918 р.), Прокламації (19 жовтня 1918 р.), Відозві (1 листопада 1918 р.), Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель (13 листопада 1918 р.) жодної інформації щодо власності, чи фінансово-кредитної політики держави не містилося.

Прихильників застосування банківських інструментів не було і серед опозиційних організацій. Селянсько-робітничий союз – опозиційна до уряду організація, виступала з вимогою проведення політики націоналізації і конфіскації, у тому числі й банківській сфері. Українська республіканська партія наполягала на проведенні соціалізації банків. Українська народно-трудова партія вимагала

усуспільнення кредиту⁴¹⁰. Подібне ставлення до таких важливих проблем, враховуючи те, що на території ЗУНР проживало 6 млн населення, змушує констатувати наявність суттєвих пробілів у законодавстві і неврегульованості соціально значимої фінансово-банківської проблематики.

Загалом же формування правових норм у сфері банківської діяльності визначала низка чинників. 9 листопада УНРадою сформовано Державний секретаріат (Рада державних секретарів), до складу якого входило і фінансове відомство, що мало опікуватись банківською справою. Його керівники К. Левицький і його наступник С. Голубович одночасно очолювали і фінансове відомство, що могло сприяти формуванню законодавчої бази у банківській сфері. Введення в обіг гривні мало б сприяти розвитку кредитно-банківських відносин та підготовки кодифікованих актів. Проте норми банківського права були в законодавстві розпорошені.

На території ЗУНР зберігали чинність правові акти Австро-Угорщини. Тут не було прийнято жодного нормативного акта, який би скасовував попереднє законодавство в частині, що стосувалася банківської діяльності. Попри те, що УНРада не мала соціалістичного спрямування і не декларувала негативного ставлення до банків, формування норм, що стосувалися банківської сфери, не належало до першочергових.

Важливим суб'єктом банківської діяльності був Промисловий банк у Львові. Діяв він як акціонерна установа, головне завдання якої – участь у створенні промислових підприємств. Аналогічним за формою був Галицький народний банк для сільського господарства і торгівлі, який також функціонував у Львові. Його діяльність залежала від віденського Австрійського земельного банку. Іншим суб'єктом був Галицький акціонерний іпотечний банк, який у 1917 р. став складовою Австрійського концерну на території Польщі, далі провадив свою діяльність на українських землях.

Суб'єктом правових відносин був також Галицький земельний іпотечний банк. На відміну від свого попередника, він надавав іпотечний кредит у 4,5 відсоткових заставних листах не тільки власникам землі та міської нерухомості, а й селянам. У 1919 р.

---

⁴¹⁰ Тищик Б. Й. Західна Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Тищик Б. Й. – Львів : Тріада плюс, 2004. – С. 248–250.

капітал банку подвоївся завдяки чеським акціонерам (Празького кредитного банку та Аграрного банку в Празі). У 1920 р. банк почав називатися земельним кредитовим. Він здійснював роботу щодо заснування відділень, брав участь у створенні промислових підприємств, надавав короткострокові кредити.

У Львові функціонував інститут довгострокового іпотечного кредитування під назвою Земельний іпотечний банк. Цей банк здійснював кредитування під заставу майна на строк від 10,5 до 50 років переважно дрібних земельних власників. Він проводив і інші банківські операції – приймання вкладів на поточний рахунок, операції з векселями тощо. Акціонерний капітал банку становив у 1918 р. 2 млн крон. Головою ради банку був Теофіл Кормош (1916–1929 рр.).

Окрім цього, на території Галичини суб'єктами банківської діяльності були Українбанки, які визначалися як українські кредитні кооперативи другого ступеня⁴¹¹. Виникати вони стали на початку Першої світової війни через об'єднання низових кредитних спілок окремих повітів чи регіонів і забезпечували організаційно-фінансовий зв'язок між Центробанком у Львові та сільськими райффайзенківськими касами.

Важливим суб'єктом банківської діяльності Західної України був Крайовий союз кредитовий (Центробанк), який мав правовий статус центрального органу кредитних спілок. Він створювався для залучення капіталів і надання доступних кредитів сільським і міським виробникам. Тривалий час його очолював Кость Левицький.

Важливою складовою процесу становлення і розвитку кредитних установ стало регулювання окремих сторін їх діяльності. 4 квітня 1919 р. УНРада прийняла закон про запровадження в обіг гривні та карбованця, згідно з яким гривня вводилась у законний обіг нарівні з кроною і прирівнювалася до неї за курсом⁴¹². Закон поширював дію на банківські установи. Норми формувались як матеріальні, імперативні, уповноважуючі. Закон містив дві

---

⁴¹¹ Пилипчук Д. П. Українбанки / Д. П. Пилипчук // Енциклопедія банківської справи України / гол. ред. В. С. Стельмах. – К. : Молодь : Ін Юре, 2001. – С. 507.

⁴¹² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 331–332.

забороняючі норми й одну посилкову на Карний кодекс щодо відповідальності за встановлені правопорушення.

Окремі рішення, які містили норми банківського права, приймалися Президентом УНРади. Одним із них Є. Петрушевич дав вказівку Уповноваженому по фінансах здійснити окремі кредитні операції та розробити план їх здійснення⁴¹³. Рада державних секретарів 20 лютого 1919 р. у зв'язку з випуском грошових бон по 20 гривень зобов'язувала всі банківські установи здійснювати операції з ними. 24 березня 1919 р. вона прийняла рішення ввести законодавчим шляхом примусовий курс гривні⁴¹⁴. Державний секретаріат внутрішніх справ 1 травня 1919 р. видав акт, яким підтверджував курс гривні до крони (1:1) і курс карбованця до крони (1:2)⁴¹⁵.

Фінансова комісія УНРади, п'ятеро членів якої були у складі законодавчої комісії⁴¹⁶, з самого початку взяла під суворий облік грошові запаси у банках. Згодом запропонувала випустити внутрішню державну позику. У травні 1919 р. комісія ухвалила резолюції у справах державних фінансів, стабілізації гривні та діловодства, які стосувалися і кредитно-фінансових установ. Комісія намагалася також розробити загальний фінансовий план і скласти державний бюджет⁴¹⁷, але в матеріалах відсутні згадки щодо банківських інструментів. Загалом же норм банківського права так і не з'явилися в окремому кодифікованому акті.

Актами, прийнятими у листопаді 1918 р., врегульовувалися грошово-кредитні відносини та визначалися правила діяльності банків. Оскільки власних грошей ЗУНР не мала, як і коштів на їх друкування, у грудні 1918 р. на засіданні уряду було вирішено

---

⁴¹³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 582.

⁴¹⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 91.

⁴¹⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 382.

⁴¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 357.

⁴¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / [уклад. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 180.

залишити в обігу австрійські крони. Після об'єднання ЗУНР і УНР вводилися в обіг гривні й карбованці УНР. У січні 1919 р. УНРада видала відповідний закон, норми якого визначали гривні й карбованці офіційною валютою на території ЗО УНР, а банки зобов'язані були приймати їх нарівні з кронами по курсу 1 крона=1 грн, 1 карб=2грн, або 2 кронам⁴¹⁸.

Резолюцією від 16 травня 1919 р. фінансова комісія УНРади увела в обіг гривню як державну валюту і крони⁴¹⁹. Проте ситуація укладнювалась тим, що уряд ЗУНР не мав впливу на випуск і поширення крон на території ЗУНР. Тут не було необхідної кількості товару, котрий міг би бути викуплений за гривні. Приплив же гривні на в Галичину був незначний, оскільки випущено її було зовсім мало.

Значна частина норм банківського права містилася у статутних документах банків – Акціонерного товариства “Російський народний банк у м. Ужгород” (далі – АТ РНБ у м. Ужгород) і Акціонерного товариства “Підкарпатський банк у м. Ужгород” (далі – АТ ПБ у м. Ужгород)⁴²⁰. Установчі документи банків містили норми про порядок відкриття, мету діяльності, порядок набуття капіталів, органи управління, звітність. Статут АТ РНБ у м. Ужгород визначав мету товариства, яка полягала у створенні капіталу; розвитку банківських операцій; конвертації боргів; парцеляції землеволодінь; підтримці підприємств⁴²¹.

Основний капітал АТ ПБ в м. Ужгород становив 5 млн крон і набувався через випуск 10 тис. акцій вартістю 500 крон⁴²². В АТ РНБ норми ч. 3 статуту містили правила щодо резервного фонду, який призначався для відшкодування непередбачених витрат або втрат. У банку утворювався і спеціальний резервний фонд з метою покриття втрат при зменшенні цін на нерухомість, цінні папери, несприятливій торговельній кон'юнктурі. Унормовувався також

---

⁴¹⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / [кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – С. 220.

⁴¹⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / [уклад. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 180 с.

⁴²⁰ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–25.

⁴²¹ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.

⁴²² ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

порядок відкриття банків. Нормою статуту АТ ПБ встановлювалося, що банк відкривався, якщо 30 % від суми його основного капіталу було сплачено⁴²³.

Детально врегульовувався порядок діяльності органів управління. Одним із таких органів була управа (дирекція). Вона обиралась у складі 7–15 акціонерів⁴²⁴, обирала голову і заступників. До її компетенції входило ведення справ, які виносилися на розгляд загальних зборів; ведення торгівлі, розміру відсотків на позички і внески; прийом і звільнення службовців; надання коштів. Вона обирала виконавчу комісію, уповноважену вирішувати всі торговельні справи.

Комісія перебирала на себе частину справ управи щодо ведення торгівлі. Визначалися правила діяльності органу, який мав назву “вибор”. Зокрема, встановлювався порядок обрання, його склад і функції. Його члени обиралися серед акціонерів у кількості 9–25 осіб і були уповноважені здійснювати контроль за торговельними операціями банку⁴²⁵. Визначалися повноваження наглядової ради, які включали контроль розпоряджень правління та діяльність товариства. Колегія обиралась на три роки у складі чотирьох осіб⁴²⁶.

Загальні збори могла скликати управа (дирекція), контрольна комісія, акціонери. Збори уповноважені були обирати управу й контрольну комісію; визначати баланс основного капіталу і розподіл прибутків; укладення договорів; ліквідацію товариства; зміну статуту; визначення розміру заробітної плати⁴²⁷. Рішення загальних зборів приймалися більшістю голосів. Після розгляду на загальних зборах їх протокол передавався Міністру фінансів. Річний звіт про операції банку і щомісячні баланси друкувалися в «Державному віснику».

УНРада і Державне секретарство фінансів взяли під суворий облік усі грошові запаси в банках, намагалися регулювати грошово-

---

⁴²³ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴²⁴ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.

⁴²⁵ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

⁴²⁶ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.

⁴²⁷ ДАЗО. Акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

кредитні інструменти, здійснювати перерозподіл коштів тощо. Не завжди зазначені заходи були забезпечені нормативно. Робилися також спроби випустити внутрішню державну позику та деякі інші заходи⁴²⁸, але ці наміри не набули належного нормативного забезпечення, а також блокувалися несприятливими для ЗУНР зовнішньополітичними та воєнними обставинами.

УНРада намагалася реалізувати норми закону “Про впровадження в ЗО УНР у законний обіг гривень і карбованців УНР”, виданого в січні 1919 р. Гривні й карбованці стали офіційною валютою на території ЗО УНР, які банківські установи зобов’язані були приймати нарівні з кронами.

Таким чином, серйозною перешкодою щодо формування банківського законодавства на території ЗУНР були ідеологічні чинники, негативне ставлення до банківської діяльності провідних політичних партій. Секретаріат фінансів був розпоршений. Не вистачало спеціалістів. Дедалі більше загострювалася фінансова криза. За таких умов приймалися окремі законодавчі чи розпорядчі рішення, які врегульовували певні сторони кредитно-банківських відносин. На території західноукраїнських земель норми права врегульовували грошово-кредитні відносини, визначали загальні правила діяльності банків, деякі окремі сторони їх функціонування. Докладніше регулювалася діяльність банківських установ. Їх установчі документи містили норми, які визначали порядок відкриття банків, мету їх діяльності, порядок набуття капіталів, функціонування органів управління, порядок звітності тощо.

---

⁴²⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / [кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – С. 204–221.

РОЗДІЛ 4 НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ, РЕОРГАНІЗАЦІЯ І ЛІКВІДАЦІЯ БАНКІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Після жовтневого перевороту більшовики здійснювали курс на ліквідацію товарно-грошових відносин. Також було змінено мету діяльності банків. Перетворення кредитної системи розпочалось із захоплення Державного банку 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., та передачу його у власність держави. Більшовицька доктрина щодо банківської діяльності характеризувалась як вкрай негативна. Слід звернути увагу на те, що марксистська методологія і більшовицька практика у банківській сфері не були узгоджені. Так К. Маркс вважав, що банківська система за своєю організацією і централізацією «представляет собой самое искусное и совершенное творение», а «кредитная система послужит мощным рычагом во время перехода от капиталистического способа производства к способу производства ассоциированного труда», розглядаючи її як елемент реорганізованої системи методом перевороту у способі виробництва⁴²⁹.

Ленін В.І., визначаючи партійну політику щодо банків наголошував на необхідності їх націоналізації і перетворення у обліково-регулятивні установи: «у єдиний апарат рахівництва й регулювання соціалістично організованого господарського життя всієї країни в цілому»⁴³⁰, що викликало далеко неоднозначні підходи⁴³¹. Незважаючи на очевидну невизначеність, вводилась державна монополія банківської справи. Здійснювалася націоналізація банків та ліквідація банківської діяльності, що

---

⁴²⁹ Маркс К. Капитал. Книга третья. Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. изд. 2-е, Т. 25. Ч. II. – М.: Государственное издательство политической литературы. 1962. Насправді ж наведена теза належить не Марксу, а взята із: Some Thoughts of the interest of England. By a lover of commerce. London. 1697. (Некоторые мысли о проценте в Англии. Написано доброжелателем торговли. Лондон, 1697). – С. 156–157.

⁴³⁰ Ленін В.І. Тези банкової політики / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 36. – К.: Видавництво політичної літератури України. 1973. – С. 207.

⁴³¹ Цитовані тези були написані В.І. Леніним на одній із нарад, яка відбулася у березні-квітні 1918 р., з керівними працівниками Народного комісаріату фінансів (далі – НКФ) і Державного банку. Із чотирьох представників, присутніх на нараді, при голосуванні резолюції двоє її підтримали, один був проти, а один утримався, вважаючи це практично нездійсненним.

привело до втрати одного із важливих механізмів економічного розвитку і поглибило економічну кризу. У листопаді 1917 р. у Державний банк був призначений урядовий комісар.

На території радянської України також була встановлена державна монополія банківської справи. Низкою декретів банківські установи втратили статус юридичних осіб, зокрема декретом РНК від 28 листопада (11 грудня) 1917 р. були скасовані ДЗБ; згідно з декретом ВЦВК «Про націоналізацію банків» від 14 (27 грудня) 1917 р. підлягали націоналізації і злиттю з Державним банком АКБ; Державний банк було передано у власність держави⁴³².

Націоналізація банківських установ в Україні у силу низки обставин розпочалась дещо пізніше. У Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України, прийнятому на початку січня 1919 р., проголошувалось, що оскільки усі банки є власністю трудящих, їх необхідно здати органам Радянської влади. Згодом було видано декрет, який загалом визначав мету націоналізації, уповноважені органи і порядок її проведення. Вперше про націоналізацію банків та її нормативно-правове забезпечення мова йшла у декреті уряду, прийнятому 22 січня 1919 р. Метою націоналізації було визначено викорінення банківської спекуляції і звільнення трудящих від експлуатації банківським капіталом. У трьох пунктах постанови проголошувалось про націоналізацію усіх приватних комерційних, акціонерних банків і банкірських контор. Тимчасове управління справами націоналізованих банків передавалось Харківській конторі Народного (колишнього Державного) банку.

9 лютого 1919 р. постановою Народного комісаріату фінансів з метою реалізації вищезазначеної постанови при Харківській конторі Народного банку було засновано Тимчасове правління у справах колишніх приватних банків. У тому ж місяці розпочалась конфіскація їх капіталів, анулювались усі банківські акції, припинялися виплати дивідентів, усі акції мали бути представлені у місцеві відділення Народного банку, а операції з ними припинялись.

---

⁴³² Ткаченко А. О. Правове регулювання реорганізації і ліквідації банківських установ у період державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (2). – С. 3–9.

Беручи до уваги, що банківська справа була монополізована державою, уповноважений Наркомфіну РСФРР при Уккранаркомі пропонував усім кооперативам, за виключенням кредитних, негайно припинити провадження всіляких банківських операцій, а внески передати губернським і повітовим фінансовим відділам. У січні 1918 р. були анульовані усі державні й іноземні позики, усі гарантії урядів по позичках різноманітних підприємств і установ. Наступним кроком став Декрет про конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних банків.

У квітні 1919 р. була проведена реєстрація банків. Поділялися вони на дві групи. До першої були віднесені товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, міські кредитні товариства, земські каси дрібного кредиту. До другої увійшли установи дрібного кредиту, позичково-ощадні і кредитні товариства та їх об'єднання – союзи і кооперативні банки, банкірські дома і контори, міняльні лавки і ломбарди. Усі вони мали зареєструватись у Народному комісаріаті фінансів з обов'язковим поданням статутних і звітних документів. Ненаціоналізованими кредитними установами України залишались товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, установи дрібного кредиту і їх об'єднання (кооперативні банки). Націоналізація банків не означала утворення нових кредитних установ, проте передбачала процедуру затвердження їх статутних документів Народним комісаріатом фінансів.

Більшовики намагались проводити єдину економічну політику з єдиного федеративного центру. З цією метою між радянським урядом України і Росії 1 червня 1919 р. була заключена угода, яка була ратифікована IV Всеукраїнським З'їздом Рад, що передбачала єдність фінансової політики, єдність фінансових органів і спільність їх структур. Так, за погодженням з Всеукраїнським Революційним Комітетом у січні 1919 р. було сформовано фінансовий центр України – Управління уповноваженого Народного комісаріату фінансів РСФРР на Україні. Це був один із об'єднаних комісаріатів, а його керівник на правах Народного комісара входив до складу РНК. Поряд із цим йшло створення нового фінансово-кредитного апарату – Народного комісаріату фінансів і фінансових відділів місцевих рад.

Першочерговим завданням Управління уповноваженого і місцевих фінансових органів було налагодження фінансування усіх

діючих закладів республіки. Здійснювалось воно шляхом безсистемного фінансування в межах відкритих центром фінансових кредитів і надсилання грошових підкріплень.

Наслідком націоналізації банків стала постанова про обов'язкове утримання коштів у банках, реалізація якої зумовила низку заходів щодо здобуття коштів із нерухомих запасів приватних осіб. Підприємства націоналізовані і передані в управління органів Радянської влади, втрачали право на отримання позичок. Усі капітали споживчих товариств і обігові кошти як приватних осіб, так і установ мали бути розміщені у Державному банку.

Реалізація більшовицької правової доктрини у сфері банківської діяльності, суть якої полягала у звільненні трудящих від експлуатації банківським капіталом шляхом націоналізації банківських установ, мала негативні наслідки у першу чергу саме для трудящих. Відтепер відсутність можливості отримання кредитів на предмети широкого вжитку, що закуповувалися за кордоном, фінансувались не з існуючого фонду, а «шляхом додаткового збору з населення, з примусовою розкладкою і т.п.»⁴³³.

Націоналізація банків по-різному вплинула на діяльність банківських установ. Власникам деяких дрібних і середніх банків вдалося перевести капітал за кордон. Деякі банки були розформовані, наприклад, товариства взаємного кредиту. Але потім, за часів Непу, виникли знову. Одночасно більшовики оголосили, що не визнають борги царського уряду, і відмовилися виплачувати їх не лише західним державам, але і населенню. Боротьба з приватною власністю привела до руйнування банківської системи, грошовий обіг в країні порушився.

У результаті інфляції в промисловості стала поширеною система безгрошових розрахунків. Центральна або місцева влада виписувала розпорядження, по яких одні підприємства безкоштовно відпускали свою продукцію іншим. Податки відмінялися, борги анулювалися. Банківський кредит був замінений централізованим державним фінансуванням і матеріально-технічним постачанням.

Одним із постулатів більшовиків було запровадження суворого обліку і контролю за мірою праці і споживання. Інструментом такого

---

⁴³³ Декреты Советской власти. Том VII. 10 декабря 1919 г.-31 марта 1920 г. – М. : Издательство политической литературы. 1974. – С. 509.

контролю розглядався банк – єдиний, великий, державний, з відділеннями у кожній волості і при кожній фабриці⁴³⁴. Тому й була проголошена ідея необхідності одного великого державного банку з розгалуженою мережею відділень по всій країні. Цей банк був покликаний виконувати функції інструменту управління централізованою плановою економікою.

Декретом РНК 28 листопада (11 грудня) 1917 р. були скасовані державні земельні банки. Ліквідація справ у їх установах покладалась на Державний банк, а контроль за його здійсненням – на головного комісара банку. Ним були визначені підстави і порядок ліквідації банків, утворені ліквідаційні комісії. У відділення банків були призначені управляючі і комісари⁴³⁵. Декретом ВЦВК «Про націоналізацію банків» від 14 (27 грудня) 1917 р. були націоналізовані і злиті з Державним банком АКБ⁴³⁶. Правовий механізм їх ліквідації передбачав створення у кожному з них особливої ліквідаційної комісії у складі уповноваженого від НКФ, представників колишнього правління, бухгалтера і секретаря банку⁴³⁷.

У січні 1918 р. Державний банк було перейменовано у Народний банк і розпочалось злиття його з націоналізованими АКБ у єдиний банк. На підставі декрету «Про націоналізацію банків» усі приватні банки і банкірські контори об'єднувалися з Державним банком⁴³⁸.

21 січня 1919 р. відповідний Декрет РНК України проголосив націоналізацію приватних банків і злиття їх у загальноукраїнський Народний банк. Народний банк УСРР було створено у Харкові через реорганізацію Харківської контори колишнього Державного банку. У перших постановах радянської влади він мав назву «Народний (державний) банк», однак невдовзі слово «державний» у його назві зникло. У зв'язку з уведенням окружної системи управління

---

⁴³⁴ Ленін В. І. Тези банкової політики / Ленін В. І. // Повне зібрання творів. Т. 36 : (березень – липень 1918). – К. : Політвидав України, 1973. – С. 207.

⁴³⁵ ЦДАВО України. Всеукраїнська ліквідаційна комісія у справах колишніх державних земельних банків, м. Харків (1919). – Ф. 4200. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38.

⁴³⁶ Декреты Советской власти. – М. : Издательство политической литературы, 1957. – Т. 1. – С. 225–231.

⁴³⁷ ЦДАВО України. Всеукраїнська ліквідаційна комісія у справах колишніх державних земельних банків, м. Харків (1919). – Ф. 4200. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15.

⁴³⁸ Ткаченко А. О. Націоналізація банківських установ як історико-правова проблема (на прикладі України у 1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2005. – Т. 15. – С. 35–43.

Народним банком, Харківській окружній конторі підпорядковувались банки Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній⁴³⁹. У квітні 1919 р. Київська контора колишнього Державного банку була перетворена в окружну контору Народного банку. Їй підзвітні були відділення у Київській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях⁴⁴⁰.

У кінці 1919 р. філіали Народного банку були реорганізовані в підвідділи губернських і повітових фінансових органів. У банківських підвідділах у наказному порядку мали зареєструватись усі кредитні установи⁴⁴¹. Банк уповноважений був здійснювати управління націоналізованими банками; приймати на поточний рахунок усі кошти при ревізії сейфів у банках; обслуговувати потреби РНГ України; здійснювати проплати кредиторам радянських установ, обмін купонів тощо⁴⁴². Отже, банк не відповідав назві «державного», оскільки його контори підпорядковувались центральному управлінню в Москві. Не відповідав він і назві «банк», оскільки припинив здійснювати операції, які становлять суть банківської діяльності. Постанова про ліквідацію народних банків на території України була прийнята РНК України 19 січня 1920 р., а кінцевий термін їх ліквідації визначено на 1 січня 1921 р.⁴⁴³.

Юрисдикція новостворений Народного банку поширювалась і на територію України. Об'єднання банків тривало до кінця 1919 р., у результаті чого до Народного банку перейшли всі активи і пасиви ліквідованих установ, були конфісковані готівкові гроші й коштовності, що зберігалися в сейфах. Формально до свого скасування в 1920 р. Народний банк функціонував на підставі статуту 1894 р., в який були внесені ряд змін. Проте реально його діяльність регулювалася Декретами і Постановами РНК,

---

⁴³⁹ ДАЧО. Копії обіжників Полтавської казенної палати про порядок нарахування зборів з прибутків від грошових капіталів, що були на кореспондентських рахунках. – Ф. 1519. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 155.

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10.

⁴⁴¹ ДАЧО. Копії обіжників Полтавської казенної палати про порядок нарахування зборів з прибутків від грошових капіталів, що були на кореспондентських рахунках. – Ф. 1519. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 193.

⁴⁴² Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – Ст. 36, 39; – № 4. – Ст. 48; – № 5. – Ст. 58, 63.

⁴⁴³ ДАСО. Фінансовий відділ виконавчого комітету Конотопської повітової ради робочих і селянських та червоноармійських депутатів, м. Конотоп Конотопського повіту Чернігівської губернії (1919–1923). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 23, 38.

Постановами ВЦВК і ВРНГ і наказами по Наркомфіну. Перебуваючи в підпорядкуванні Наркомфіну, восени 1918 р. Народний банк почав фінансувати народне господарство і провадити кошторисно-бюджетні заходи.

Впровадження в період проведення політики військового комунізму безгрошових розрахунків між державними підприємствами і установами привело до того, що банк припинив здійснення кредитних операцій. Функції банку як розрахункового центру також були зведені до мінімуму, оскільки усі розрахунки велися з держбюджетом в порядку кошторисного фінансування підприємств і їх прибутки зараховувалися на рахунки бюджету. Змінилася сама суть Народного банку – з банку він трансформувався в орган, який разом з фінансовими органами обслуговував в основному бюджетні операції.

Політика «військового комунізму» виявилася несумісною з комерційними банками. Функціонування ж двох паралельних структур було недоцільним. Більше того, саме існування установи під назвою Народний банк суперечило ідеї безгрошового господарства, яке у той час намагалися побудувати більшовики. В результаті 19 січня 1920 р. було прийнято декрет РНК про ліквідацію Народного банку і передання його активів і пасивів Центральному бюджетно-розрахунковому управлінню Наркомфіну.

Український радянський уряд провів реорганізацію кредитних установ. Початок цьому процесу було закладено 21 січня 1919 р. відповідним Декретом Раднаркому України, що проголосив націоналізацію приватних банків і злиття їх у загальноукраїнський Народний банк. У березні 1919 р. Харківська, Київська і Одеська контори Народного банку були перетворені в окружні контори згідно з реформами, які проводилися у Росії. Раднарком України дублював на своїй території рішення, що приймалися Раднаркомом і ВЦВК РРФСР щодо кредитно-банківської системи. Таким чином, у 1920 р. Україна залишилася без банків, так, як раніше залишилася без власної грошової одиниці.

Водночас було ухвалено низку актів, що вирішили долю інших суб'єктів банківських правовідносин. У жовтні 1918 р. ліквідовано товариства взаємного кредиту, міські громадські та приватні земельні банки; у грудні – міські громадські банки; у квітні 1919 р.

припинили діяльність іноземні банки. Діяльність земельних банків було призупинено, а Народний банк, казначейства та інші фінансові установи об'єднано й реорганізовано, і лише Український кооперативний банк перебував у стадії ліквідації⁴⁴⁴. Таким чином, є всі підстави констатувати факт системної ліквідації суб'єктів банківського права, що стало безпрецедентним явищем у світовій історії.

На території України процес ліквідації суб'єктів банківських правовідносин мав свої особливості. По-перше, розпочався він тут не відразу, оскільки його реалізація була зумовлена утвердженням радянської влади. З грудня 1917 р. до квітня 1918 р. ліквідація проходила у формі націоналізації, яка не мала системного характеру і значимих результатів. По-друге, політика націоналізації знайшла законодавче забезпечення в січні-лютому 1919 р., коли було прийнято декрети «Про націоналізацію банків», «Про ревізію сейфів у банках», «Про конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних банків»⁴⁴⁵. По-третє, внаслідок частої зміни влади у 1917–1921 рр. цей процес не набув масштабного характеру, більше того, на звільнених від більшовиків територіях відбувався зворотний процес – денационалізації й набуття банками статусу юридичних осіб. По-четверте, ліквідація суб'єктів банківського права в Україні відбулася пізніше, ніж у Росії, оскільки у 1920 р. процес їх ліквідації все ще продовжувався.

З відновленням влади Рад в Україні розпочалася реалізація більшовицької політики щодо банківських установ⁴⁴⁶. Поширення її мало певне значення, особливо на Слобожанщині і Донбасі, де влада Директорії не відчувалася. При НКФ було створено банківський відділ. У конторах і відділеннях банківських установ були проведені широкомасштабні конфіскації, а 9 лютого 1919 р. створене тимчасове правління у справах колишніх приватних банків при Харківській конторі Народного банку⁴⁴⁷. Усі приватні, комерційні,

---

⁴⁴⁴ ДАСО. Рада народного господарства при Глухівському повітовому виконкомі. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 34–34 зв.

⁴⁴⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – Ст. 38,39; – № 9. – Ст. 124.

⁴⁴⁶ Павленко Ю. В. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – С. 218.

⁴⁴⁷ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 8. – Ст. 100.

акціонерні банки й банківські контори проголосили власністю держави. Націоналізація банків здійснювалася ліквідаційно-технічними колегіями⁴⁴⁸.

Обіжник «Всем ликвидационно-техническим коллегиям при отделениях Народного банка округа Киевской конторы» від 16 травня 1919 р.⁴⁴⁹ проголошував, що колегії та їх канцелярії як виконавчі органи вважаються юридичними особами, які заміняли колишні приватні банки з моменту, коли останні припиняли свою діяльність. В обіжнику було визначено чотири напрями ліквідації суб'єктів банківського права через націоналізацію: 1) злиття всіх банків за операціями в один Народний банк; 2) злиття всіх банків у групи з Народним банком; 3) злиття за участі в націоналізації Державного банку; 4) діяльність приватних банків під керівництвом комісарів зі збереженням своєї організації⁴⁵⁰. Ліквідаційним комісіям давали розпорядження у формі обіжників комісари банків. Так, комісар земельних банків видав сім таких обіжників. Усі керівні адміністративні центри, що здійснювали політику націоналізації, перебували поза межами України.

Постановою РНК 19 січня 1920 р. Народний банк був ліквідований, а його функції були передані кошторисно-касовим підвідділам при фінвідділах. До НКФ перейшли банківські операції, перелік яких було значно звужено: емісія грошей, розподіл грошових знаків, міжнародні розрахунки, кредитування промислової кооперації та деякі інші.

У 1920 р. реформа фінансових органів на території України, шляхом ліквідації і реорганізації старих фінансових закладів, була майже закінченою. У більшості губерній АКБ і товариства взаємного кредиту були ліквідовані. Проте ліквідація банків у зазначений період не торкнулась Правобережних губерній, а на іншій території була проведена в «економному» режимі, тобто за власний рахунок банків.

---

⁴⁴⁸ ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 181.

⁴⁴⁹ ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 42–48.

⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Всеукраїнська ліквідаційна комісія у справах колишніх державних земельних банків, м. Харків (1919). – Ф. 4200. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 10–13.

Діяльність земельних банків була призупинена, а їх архіви і земельні плани були передані Губземвідділам. Колишній Народний (державний) банк, казначейства, казенні палати й інші фінансові заклади були злиті й реорганізовані у єдині фінансові відділи Губвиконкомів.

З великою обережністю проводилась ліквідація усіх видів кредитної кооперації, яка так і не була завершена. І хоча розроблення інструкції про порядок ліквідації кредитної кооперації, за погодженням з Головним кооперативним комітетом, була доручена «Вукоопспілці», проте ліквідація Українського народного кооперативного банку (Українбанк) здійснювалась за безпосереднім керівництвом і спостереженням фінансових органів. Українбанк як центральна установа об'єднання кредитних спілок України і водночас фінансовий центр української кредитної кооперації та сільського господарства був ліквідований 9 грудня 1920 р. Його майно було передане споживчій кооперації, оскільки за воєнного комунізму діяльність усіх українських кредитних товариств була припинена⁴⁵¹.

Ліквідацію і реорганізацію банківських установ в Україні здійснювали два органи. Одним із них було Управління уповноваженого Народного комісаріату фінансів РСФРР на Україні. Це був один із об'єднаних комісаріатів, а його керівник на правах Народного комісара входив до складу РНК. Він був створений за погодженням з Всеукраїнським Револьюційним Комітетом у січні 1919 р. на основі угоди між радянським урядом України і Росії від 1 червня 1919 р., яка була ратифікована IV Всеукраїнським З'їздом Рад. Іншим органом був Народний комісаріат фінансів з відповідними фінансовими відділами місцевих рад.

Організаційно-правове регулювання фінансово-кредитної і банківської діяльності здійснювало створене при НКФ Центральне бюджетно-розрахункове управління. Структурно воно складалося із відділів, особливе місце серед яких з позиції їх нормативно-правової діяльності належало двом – ліквідаційному і інспекторсько-інструкторському. При Управлінні Уповноваженого НКФ також було створено особливий інспекторсько-інструкторський відділ. Одним із

---

⁴⁵¹ Пилипчук Д. П. Українбанк / Пилипчук Д. П. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 507.

Його трьох підвідділів був підвідділ по ліквідації кредитних установ. Створювався він тимчасово, основним завданням якого було спостереження за ліквідацією дореволюційних фінансових установ. Правовою основою реалізації поставленого завдання стала Інструкція про порядок ліквідації АКБ, міських громадських банків, банкірських контор і ін. Закон передбачав ліквідацію кредитних закладів за їх власний рахунок, з анулюванням і списанням у прибуток казни внесків буржуазії. Гарантії отримали інтереси вкладників, що належали до трудового класу.

Термін закінчення попередньої ліквідації колишніх приватних кредитних установ визначено було 1 липня 1920 р. Однак, як звітував Уповноважений, процес ліквідації затягувався. Лише з серпня 1919 р. стали надходити в Управління перші баланси і звіти про ліквідацію.

Таким чином, здійснення реорганізації і ліквідації банківських установ на території України, покладалось на два структурних підрозділи, які підпорядковувались одному центру – НКФ РСФРР. Більшість фінвідділів не виконали визначених законом завдань. У процесі ліквідації було допущено немало грубих помилок. У 1920 р. ліквідація кредитних закладів не була закінчена. У грудні 1920 р. була видана нова директива, яка зобов'язувала закінчити реформу до 1 січня 1921 р. Характерно, що завершення реформи пов'язувалось із повним злиттям відділень Народного банку із фінансовими відділами⁴⁵². Незважаючи на злиття відділень колишнього Народного банку, казначейств і ощадних кас з фінвідділами, жоден із губернських фінвідділів у 1920 р. не подав копій звіту по Нарбанку за 1919 р. і передаточний баланс на 1920 р. Незавершеність процесу ліквідації кредитних закладів, без сумніву, мала позитивне значення, якщо розглядати цю проблему у контексті непу.

Правове регулювання зазначених питань здійснювалось шляхом видання і поширення циркулярів, яких у досліджуваний період було видано біля 100, постанов, розпоряджень, інструкцій. Ліквідаційний відділ трьома циркулярами у березні-квітні 1920 р.

---

⁴⁵² ДАСО. Копія декрета Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях. Директивные указания, приказы, операции, циркуляры Черниговского губернского финансового отдела по организационным и финансовым вопросам (4 января – 21 декабря 1921 г.). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 23.

ліквідував усі активні операції шляхом ліквідації балансових рахунків по операціях з процентними паперами, вексельних рахунків усіх видів, що числились на балансах установ⁴⁵³. У травні 1920 р. було поставлено завдання ліквідації залишків у частині пасивних операцій та позабалансових рахунків, що числились на балансах контор і відділень Народного банку, а також новостворених кошторисно-розрахункових і касових установ. Водночас, інспекторсько-інструкторський відділ констатував нерозуміння окремих аспектів фінансової реформи, вказував на неправильне трактування і вирішення низки питань у ході її проведення, наголошував на необхідності посилити роль губфінвідділів. Усі рахунки, що підлягали ліквідації, рекомендовано було передати у губфінвідділи, у яких мала зосередитись уся справа по ліквідації рахунків колишніх закладів Народного банку в губерніях⁴⁵⁴.

Ліквідаційний відділ НКФ 1 червня 1920 р. розіслав колишнім конторам і відділенням Народного банку і Казначействам циркуляр, який містив розпорядження, згідно якого перекази підлягали оплаті лише у межах радянської республіки. Згідно розпорядження Уповноваженого від 10 грудня 1920 р. з наступного року припинялося нарахування відсотків по усіх активних рахунках, що числились на балансах колишніх приватних кредитних закладів, що ліквідовувались.

Незважаючи на проведені заходи, регулювання проблем реорганізації і ліквідації банківських установ було далеко не оптимальним. Поширеним, зокрема, явищем було шахрайство з фінансовими ресурсами. Порушувався закон про єдність каси, згідно якого фінансові органи були касами усіх радянських закладів, що мали витратити кошти у кошторисному порядку. Звісно, що такий порядок суттєво обмежував радянські заклади щодо трат ними державних засобів. Тому значна кількість закладів ігнорувала цей закон, тримала у своїх касах значні суми, безконтрольно витрачаючи

---

⁴⁵³ ДАСО. Копія декрета Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях. Директивные указания, приказы, операции, циркуляры Черниговского губернского финансового отдела по организационным и финансовым вопросам (4 января – 21 декабря 1921 г.). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 43–43 зв.

⁴⁵⁴ ДАСО. Копія декрета Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях. Директивные указания, приказы, операции, циркуляры Черниговского губернского финансового отдела по организационным и финансовым вопросам (4 января – 21 декабря 1921 г.). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 60 зв.

їх на свої потреби. Малоефективними виявилися спроби правової регламентації питань дисципліни, централізації, контролю, координації.

Невизначеними залишались правові механізми боротьби з відцентровими намаганнями фінвідділів, оскільки мало місце тенденційно-відверте спрямування діяльності фінвідділів у бажаний для центру бік, що викликало опір організаційним планам центру. Процвітав правовий нігілізм. На місцях постійно вимагали роз'яснень, але не отримували їх через нестачу фахівців і кустарні способи розмноження документації. Схильність до самостійного, сепаратного вирішення нагальних проблем викликало незадоволення центру, який боровся із цим явищем шляхом видання репресивного законодавства. Всупереч існуючому законодавству, поширеним явищем залишались безкредитні видатки, самовільне і безконтрольне розпорядження державними засобами тощо.

Таким чином, формою реорганізації банків було приєднання – спершу до Народного банку, а потім – до складу фінансових відділів губернських виконавчих комітетів. На наш погляд, до 1920 р. відбувався процес реорганізації банків як юридичних осіб приватного права в юридичних осіб публічного права, після вказаного терміну – реорганізація проходила виключно у формі приєднання одних юридичних осіб публічного права до інших юридичних осіб публічного права. У державі виявився відсутнім такий важливий сегмент економіки, яким у цивілізованому світі є банки і банківська діяльність. Негативний досвід реорганізації і ліквідації банківських установ свідчить – стабільний розвиток економіки та соціальної сфери могла забезпечити держава, яка мала розвинену банківську систему.

РОЗДІЛ 5. БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ У ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ 1921–1928 рр.

Банківські установи поновили свою діяльність у період «нової економічної політики» (НЕП). Радянський уряд не позбавився від фінансових проблем. Новій владі здавалося, що економічний стан країни і фінансову ситуацію легко вдасться поліпшити, керуючись теоретичними уявленнями більшовиків про гроші: поступове відмирання грошей за рахунок специфічної системи виробництва, обміну і безгрошового розподілу. Час скоректував помилковість такого підходу. Пошуки шляхів виходу з тупикової ситуації йшли до 1921 р. У цей час робилися спроби вирішення фінансових проблем аж до створення таких органів, як Особлива нарада по фінансуванню при ВРНГ і виробничі відділи ВРНГ. Був заснований також Центральний обліково-позичковий комітет, до якого увійшли представники Народного банку, профспілок і ЦВК, туди ж делегувалися промисловці і торговці, а очолювався він комісаром Державного банку⁴⁵⁵.

Після проголошення нового курсу⁴⁵⁶ зміни торкнулися і кредитно-банківської системи. На IV сесії ВЦВК СРСР (7 жовтня 1921 р.) був прийнятий Декрет про створення Державного банку РСФРР. (і відповідно регіональних його підрозділів). Цей захід був тісно пов'язаний із рішенням радянської влади оживити економіку шляхом переходу на принципи НЕПу. Цікаво, що уперше про результати націоналізації колишньої банківської системи і необхідності створення Державного банку було сказано в.о. Головного комісара Народного банку РСФРР у 1918 р. А. П. Спунде на З'їзді профспілки банківських працівників у червні 1921 р.

---

⁴⁵⁵ Главк окнами на Кремль. Из истории Московского главного территориального управления Банка России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr-95.html>

⁴⁵⁶ Перехід від «військового комунізму» до НЕПу, як відомо, був проголошений X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. 28 травня 1921 р. X конференція РКП(б) проголосила відповідний курс, а 11 серпня 1921 р. був опублікований наказ РНК про проведення її в життя.

13 жовтня ВЦВК затвердив Положення про Держбанк РСФРР, який із 16 листопада розпочав здійснювати свої операції. Головою Держбанку був призначений Шейнман Арон Львович. При створенні Державного банку до нього від Державного комерційного банку перейшли 7 контор⁴⁵⁷. 6 липня 1923 р. Держбанк РРФСР був перетворений у Держбанк СРСР, який проіснував до 1992 р.

Головний зміст діяльності Державного банку у 1922–1924 рр. було проведення грошової реформи. У ході реформи 1922–1923 рр. була зроблена спроба частково відновити товарно-грошові відносини. Так, зокрема, була запроваджена державна монополія на купівлю золота, платини й іноземної валюти, випущені «червінці», які прирівняли до царської золотої монети вартістю у десять карбованців. 25 % їх були забезпечені золотом, а решта – векселями і активами, що реалізовувалися без будь-яких проблем. Цю тверду валюту приймали і обмінювали усі іноземні банки. У 1922–1924 рр. були проведені деномінація (пропорційна зміна вартості грошей, яку ще називають скороченням нулів) і обмін грошей.

Кредитування української промисловості, найважливіша частина якої була підпорядкована безпосередньо ВРНГ Росії через об'єднані російсько-українські головками (пізніше – трести), здійснювалося через спеціалізовані галузеві російські (з 1924 р. – загальносоюзні) акціонерні банки (Промбанк, Роскомбанк, Всекобанк, Центральний сільськогосподарський банк СРСР – Центрсільбанк), Торгово-промисловий банк СРСР. Було створено також банк для зовнішньої торгівлі (Зовнішторгбанк).

На території України НЕП мала суттєві особливості, серед яких варто виділити її «зовнішнє» походження, яка не враховувала національні інтереси; здійснення соціально-економічних перетворень супроводжувалося пригніченням національно-демократичних сил; реалізація НЕПу почалася значно пізніше, ніж в інших республіках. Зазначені обставини впливали і на діяльність фінансово-кредитних установ. Коли наприкінці 1921 р. у Росії почалося відродження банківської справи, Україна була повністю підлеглою. Держбанк тут створений не був, контроль за українською

---

⁴⁵⁷ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

кредитною системою був монополізований Наркоматом фінансів Росії і її Державним банком.

Наприкінці 1921 р. розпочалося відродження банківської справи і на території України. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли низку розпоряджень, спрямованих на конкретизацію завдань НЕПу в Україні. У жовтні 1921 р. у Харкові була відкрита Всеукраїнська контора Держбанку Росії. У червні 1929 р. був прийнятий перший Статут Держбанку, згідно з яким банк був органом регулювання грошового обігу і короткострокового кредитування відповідно до загального плану розвитку народного господарства СРСР. Усі республіканські й обласні контори банків були оголошені його філіями. На 1 жовтня 1923 р. діяло 17 самостійних банків⁴⁵⁸, а доля Держбанку в загальних кредитних вкладеннях складала $\frac{2}{3}$. На 1 жовтня 1926 р. число самостійних банків зросло до 61⁴⁵⁹.

У квітні-липні 1923 р. почали створювати комунальні банки в Харкові, Києві та Одесі із загальним статутним капіталом 1,65 млн. крб. Комунальні банки здійснювали довгострокове кредитування місцевого господарства, фінансували в основному будівництво доріг, заводів, магазинів, залучали кошти кооперативів, підприємств, приватних осіб і навіть іноземних громадян. Місцеві комунальні банки у 1926 р. були перетворені в Центральний банк комунального господарства і житлового будівництва (Цекомбанк). У 1927 р. відкрито Київський місцевий комунальний банк. У 1927 р. відкрито Київську філію Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі.

Українському уряду вдалося відстояти тільки сферу сільськогосподарського і кооперативного кредитування, взаємний кредит у приватному секторі і лише у рамках обмеженої автономії. Основою української мережі кредитних установ стали кредитні кооперативи на чолі з Всеукраїнським кооперативним банком (Українбанк). Банк являв собою кредитну установу у формі пайового товариства, основний капітал якого було утворено з пайових внесків споживчих кооперативів. Його мережа формувалася на основі Декрету РНК від 23 січня 1922 р. «Про кредитну кооперацію».

⁴⁵⁸ 23 квітня 1922 р. був відкритий перший в країні акціонерний комерційний банк. Він називався Південно-східний комерційний банк у Ростові-на-Дону.

⁴⁵⁹ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://knowledge.allbest.ru/bank/2c0a65625b3ac68a4d53b89421306d37_0.htm

27 жовтня 1922 р. був затверджений статут банку, статутний пайовий капітал якого становив 3 млн. крб. Банк почав функціонувати у Харкові 24 липня 1922 р., а уже наприкінці року мав 8 відділень у Києві, Бахмуті, Катеринославі, Одесі, Житомирі, Чернігові, Вінниці, Полтаві. До кінця 1923 р. в Україні діяли 9 губернських товариств сільгоспкредитів. Банк став фінансово-кредитним центром української кооперації. Він об'єднував близько 5800 низових кредитних кооперативів⁴⁶⁰. Діяв банк з 1922 по 1936 рік і здійснював короткотермінове кредитування споживчої кооперації. З розширенням складу клієнтури банк виконував операції з обслуговування усіх видів кооперації.

У 1923 р. в Харкові було створено кооперативний акціонерний Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк). Його акціонерами були Державний банк, Народний комісаріат земельних справ і Народний комісаріат фінансів УСРР, Губсельбанки, Центросельбанк та ін. Метою діяльності банку мало стати надання фінансово-кредитної допомоги селянським господарствам та кооперативам⁴⁶¹.

Стали виникати товариства взаємного кредиту, які створювали приватні підприємці, що не мали можливості отримувати кредити в державних, кооперативно-державних банках і товариствах. Товариства мали закритий характер і обслуговували тільки своїх членів. Фактично вони функціонували поза сферою державного кредиту. Першими в Україні виникло Київське товариство взаємного кредиту, що почало працювати з 25 серпня 1922 р. Наступним було Харківське, яке було створене 6 вересня. До кінця року їх сукупний капітал становив близько 15 тис. крб. До кінця 1923 р. в Україні діяли 17 товариств взаємного кредиту.

У середині 1920-х років кредитно-банківська мережа на території України загалом склалася. До кінця 1923 р. в Україні діяли 5 банків – Українбанк з 24 відділеннями в Україні, Укрсільбанк, Харківський і Одеський комунальні банки, Київський губернський комерційний банк. До 1925 р. в Україні функціонували акціонерні банки, товариства сільськогосподарського і взаємного кредиту. В

⁴⁶⁰ Пилипчук Д. П. Українбанк / Пилипчук Д. П. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 507.

⁴⁶¹ Пилипчук Д. П. Українбанк / Пилипчук Д. П. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 510.

Україні було створено контори й філії інших банків (кооперативного, торгово-промислового, сільськогосподарського, комунального).

В усіх губернських та у значній частині повітових міст існували відділення, агентства і комісіонерства загальносоюзних і всеукраїнських банків. На відміну від Росії, де Москва стала центром банківської справи, кредитні установи на території України були розташовані більш рівномірно. Проте й на території України дещо більша їх концентрація була у Харкові, де було розташовано 5 всеукраїнських контор, 1 міський банк, 3 товариства взаємного кредиту, 1 товариство сільськогосподарського кредиту та ін.). Значна концентрація кредитно-банківських установ традиційно була також у Києві і Одесі.

Кредитно-банківська діяльність у цей період мала свої певні особливості. Так, зокрема, як і раніше, на території України кредитний капітал концентрувався в системі сільськогосподарської, промислової і споживчої кооперації, сфері приватновласницької позичкової справи. Проте мали місце і відмінні риси – державні банки обслуговували головним чином державний сектор і частково кооперацію. Кооперативні кредитні установи – кооперацію і, меншою мірою, держсектор. Середня і дрібна буржуазія міста могла розраховувати винятково на власні сили. Тільки в міських банках приватні підприємці могли розраховувати на певну підтримку. У Київському банку на їх частку припадало 3,52 % обліково-позичкових (в основному облікових) операцій, в Одеському – 7,4 %, Харківському – тільки 0,2 %. У більшості російських комунальних банків частка операції з приватним сектором була значно вищою⁴⁶².

Загалом у цей період став широко використовуватися комерційний кредит, що обслуговував приблизно 85 % об'єму угод з продажу товарів. Банки контролювали взаємне кредитування господарських організацій і за допомогою операцій по обліку і запоручі регулювали розмір комерційного кредиту, його напрям, терміни і процентну ставку. Проте застосування його створювало можливість для позапланового перерозподілу засобів в народному господарстві і утрудняло банківський контроль.

---

⁴⁶² Костіна Н. І. Банки: сучасні інформаційні технології: Навч. посібник / Н. І. Костіна, В. М. Антонов, Н. І. Ганах. – Ірпінь, 2001. – 359 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.org/banki/2.htm>

РОЗДІЛ 6.

БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ

У ПЕРІОД КІНЦЯ 20-х рр. – ПОЧАТКУ 30-х рр.

XX СТОЛІТТЯ

До кінця 20-х рр. XX ст. банківська система сформувалася як сукупність Державного банку, акціонерних, галузевих і територіальних банків товариств взаємного кредиту, кредитних кооперативів, а також державних трудових ощадних кас. Діяльність Державного банку була зосереджена в основному на кредитуванні промисловості, сільського господарства і частково – приватного сектора. У досліджуваній період специфіка економіки зумовлювала певні особливості банківської діяльності. Так, зокрема, Державний банк здійснював не лише банківські, але й торговельні операції, брав участь у підприємницькій діяльності і отримував відповідні прибутки.

Проте надалі Державний банк все більше набував якостей інструменту планової економіки. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 15 червня 1927 р. «Про принципи побудови кредитної системи» закріпила централізоване керівництво усіма кредитними установами з боку Державного банку. Державний банк СРСР здійснював свою діяльність відповідно до поквартальних касових планів. Відтепер банк став найбільшим центром безготівкових розрахунків.

Державний банк був найважливішою ланкою державної системи, органом проведення економічної політики уряду. Будучи банком короткострокового комерційного кредиту, він був найбільшою кредитною установою країни. Кредитування торгівлі і промисловості Державний банк здійснював через мережу своїх контор і відділень, а також через комерційні банки.

Проте з початком п'ятирічок і тотального планування банківська система втратила ринкові начала. У кінці 20-х рр. XX ст. централізований розподіл грошових ресурсів знову стає основою фінансової політики держави. У другій половині 1928 р. Державний банк СРСР став наполегливо проводити ідею щодо ліквідації Центрального сільськогосподарського банку СРСР, обмеження

повноважень республіканських сільськогосподарських банків, встановлення прямого зв'язку Державного банку з місцевими кооперативними банками. Діяльність сільськогосподарських кооперативних органів пропонувалося звести лише до довгострокового кредитування. Державний банк підтримав Наркомат фінансів СРСР, який послідовно впроваджував у життя рішення ЦВК СРСР про подальшу централізацію планового керівництва кредитною системою Радянського Союзу.

У 1930 Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) було перетворено на філію Всесоюзного сільськогосподарського колгоспного банку, а у 1931 р. його було ліквідовано у зв'язку з колективізацією сільського господарства та централізацією банківської системи.

Також було взято курс і на ліквідацію приватних банків, яка здійснювалася шляхом передачі засобів, що зберігалися у них, Державному банку. Було ліквідовано комерційне кредитування, що дозволило впровадити в практику принципи кредитування, що відповідали вимогам соціалістичної планової економіки: плановий, цільовий і прямий характер банківського кредитування.

30 січня 1930 р. з метою обмеження комерційного кредиту й заміни його банківським розпочалася кредитна реформа. Дослідники виділяють принаймні три етапи її проведення та визначають їх зміст⁴⁶³. Так, зокрема, на першому етапі проведення кредитної реформи державним і кооперативним організаціям заборонялося відпускати товари і надавати послуги в кредит. Заборонялося також здійснювати авансові платежі. Встановлено було норму, згідно з якою усі розрахунки мали проводитися через банк. Окрім цього, вільні кошти мали зберігатися в Державному банку. Зміни в банківській системі передбачали чітке розмежування строків надання кредитів. Так, спеціалізовані банки могли надавати лише довгострокові кредити, а Державний банк – короткострокові. Філії спеціалізованих банків було ліквідовано, а їх операції відтепер мали здійснюватися через філії Державного банку.

---

⁴⁶³ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – С. 264.

На початку 1931 р. розпочався другий етап кредитної реформи, зміст якої передбачав новий порядок розрахунків між господарськими організаціями. Відтепер Державний банк мав оплачувати рахунки постачальників лише в межах тих коштів, які були у розпорядженні покупця, і за його згодою.

23 липня 1931 р. постановою Ради праці та оборони було розмежовано поняття власних і залучених обігових коштів, що визначало потребу в банківському кредиті. Державний банк міг видавати лише короткостроковий кредит і лише на утворення запасів сировини, матеріалів чи обігових коштів, пов'язаних зі специфікою виробництва і збуту товарів. Встановлювалися й нові принципи кредитування, які передбачали цільове використання, строковість, поверненість та забезпеченість. Обов'язковою вимогою для отримання кредиту було виконання позичальником плану. Державному банку було надано право щодо несумлінних позичальників застосовувати санкції у вигляді продажу заставлених цінностей з метою погашення заборгованості.

На третьому, завершальному етапі кредитної реформи, який розпочався з травня 1932 р., було розмежовано функції між Державним банком та банками довгострокових вкладень, що були створені в системі Наркомфіну СРСР. До таких установ були віднесені Промбанк, Всекобанк, Цекомбанк і новостворений Сільгоспбанк, які уповноважені були здійснювати операції щодо кредитування капітального будівництва, фінансування транспорту, зв'язку, сільського господарства тощо. Деяко змінилися також функції Державного банку, основною сферою діяльності якого відтепер стало планове кредитування народного господарства, організація грошового обігу і розрахунків, касове виконання бюджету і проведення міжнародних платежів.

Ліквідація комерційного кредитування, що здійснювалася згідно з реформою кредитної системи 1930–1932 рр. супроводжувалася ліквідацією всіх недержавних банків. Мережа кредитно-банківських установ згорталася, чисельність яких у кінці 1930 р. становила 7 банків. Відповідно була ліквідована й комерційна основа для кредитування. Завершилася реформа створенням спеціалізованих державних банків, а саме: банку фінансування капітального будівництва й електрогосподарства,

банку фінансування соціалістичного землеробства, банку фінансування капітального будівництва кооперації, банку фінансування житлового будівництва.

5 травня 1932 р. прийнята Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про організацію спеціальних банків довгострокових вкладень». Вважається, що цим документом завершується розпочата ще у 1917 р. реформа щодо націоналізації банків⁴⁶⁴ і створення в СРСР соціалістичної банківської системи, побудованої на основі принципів зосередження кредитного, розрахункового і емісійно-касового обслуговування народного господарства в загальнонаціональному державному банку.

З 1927 р. суттєво обмежувалася діяльність кредитної кооперації. Реальна ліквідація залишків автономії української кредитної справи розпочалася на рубежі 20–30-х років, коли внаслідок заборони на приватне підприємництво у промисловості, транспорті і торгівлі припинили існування товариства взаємного кредиту.

Всеукраїнський кооперативний банк у результаті кредитної реформи 1930–1932 рр. мав забезпечити довготермінове кредитування споживчої і промислової кооперації. У 1936 р. банк був об'єднаний з Всесоюзним банком фінансування капітального будівництва і кооперації у Всесоюзний банк фінансування капітального будівництва і кооперації (Торгбанк), а мережа філій українського банку увійшла до всесоюзної.

Таким чином у результаті реформи кредитної системи 1930–1932 рр. була ліквідована різноманітність кредитних установ. Банківська система складалася з Державного банку, спеціалізованих банків, системи державних трудових ощадних кас. Операції по обслуговуванню зовнішньоекономічних стосунків здійснювалися Банком для зовнішньої торгівлі СРСР і радянськими закордонними банками. Соціалістична реконструкція банківської системи, тим самим, була завершена.

---

⁴⁶⁴ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

ВИСНОВКИ

Звернення до історичного досвіду становлення і розвитку банківських установ на території України, економіко-правових засад їх діяльності, на нашу думку, має сприяти вдосконаленню і оптимізації регламентації діяльності банків і на сучасному етапі розвитку. Знання економіко-юридичної сутності зазначених процесів є невід'ємною умовою розбудови і оптимізації банківської системи та вдосконалення банківської діяльності. Цікавим і затребуваним може виявитись історичний досвід щодо тенденцій, які можуть позитивно відобразитись на розвитку банківської системи.

Процес становлення і розвитку банківських установ на території України не був послідовний. На його розвиток впливали чинники економічного, політичного і навіть ідеологічного характеру. Розвиток банківської системи відбувався в аграрній країні. Тому перетворення в кредитно-фінансовій сфері безпосередньо залежали від цієї сфери. З 1884 р. Російська імперія почала проводити політику накопичення золотого запасу. Із 1888 р. по 1892 р. проводилась жорстка фіскальна політика. Вдалося покінчити з бюджетними дефіцитами. Проте неврожайні роки ускладнювали існуюче положення і були однією з причин проведення контрреформ, які, як відомо, почали проводитися в період неврожаїв 1891–1892 рр.

Історія розвитку кредитних установ на території України започаткована у 80-х рр. XVIII ст. Вони розвивалися разом із становленням банківської системи Російської імперії. Їх виникнення і діяльність відбувалася в умовах своєрідного соціально-економічного ладу, який був характерний для того часу, і економічними потребами. У подальшому вони пройшли еволюційний шлях, викликаний трансформацією господарських відносин, перетворившись у важливий і необхідний елемент економічної інфраструктури.

На територію України до середини XIX ст. поширювалися феодально-кріпосницькі відносини, які панували у Російській імперії і гальмували розвиток ринкового господарства. У сфері фінансово-

кредитних відносин була встановлена цілковита монополія держави. Протягом XVIII – першої половини XIX ст. банківські операції здійснювалися лише державними банками, такими, як Державний комерційний банк, Державний позичковий банк, Дворянський банк тощо.

У другій половині XIX ст. відбулося докорінне реформування фінансово-кредитної системи, за якої старі казенні кредитні установи були ліквідовані, натомість була створена нова система установ.

Після реформи 1861 р. розпочалося формування нової економічної системи, яке зумовило трансформацію існуючої до того часу банківської мережі. Поряд з державними починають виникати і недержавні банки. Створюється багато комерційних і громадських банків з численними відділеннями, конторами, агентствами, які поширювали свою дію на територію України. Цілком справедливим видається твердження відносно того, що проведена економічна реформа кінця 1850 – початку 1860-х рр. привела до активізації розвитку банківської справи на українських землях. Пік банківського буму припав на кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.), коли на території України з'явилася значна кількість різних форм банківських установ. 60-ті – 70-ті роки XIX ст. – це період виникнення банків на території України і початок формування банківської мережі.

Розуміння сутності та економічної природи банків другої половини XIX – початку XX ст. дає змогу стверджувати, що на території України вони здійснювали низку економічних завдань, будучи ефективним механізмом у проведенні самодержавної колоніальної політики. Переважаючу роль у кредитному обігу на території України відігравали філіали банків загальноімперського призначення, що робило їх кредитну політику залежною від кредитної політики їх правлінь, фактично перетворюючи їх в інструменти колоніальної політики самодержавства.

Водночас кредитні установи стали складовою частиною формування економіки ринкового типу, зокрема розвитку капіталістичних відносин у промисловості, створення акціонерних компаній, розвиток біржових операцій тощо. Скасування феодално-кріпосницьких відносин зумовило радикальні зміни і в сільському

господарстві, передусім забезпечення у довгострокових кредитах. Затребуваними кредитно-банківські інструменти були для ведення торгівлі і промисловості, які потребували таких фінансових інститутів, які змогли б забезпечити їх торгівельно-промисловий оборот кредитом.

Кінець XIX – початок XX століття – це «експансія» великих загальноросійських кредитних установ, що вплинуло на інтеграцію кредитних установ на території України в загальноросійську, проходження процесу диверсифікації в середовищі місцевих кредитних установ.

Банківські установи на українських землях, які входили до складу Російської імперії, були представлені як державним, так і приватним капіталом. Складовими елементами фінансово-кредитної системи були: державні банки (Державний банк, Державний дворянський земельний і Селянський поземельний); різноманітні інститути короткострокового кредиту (акціонерні банки, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, приватні банківські заклади); установи довгострокового кредиту (акціонерні земельні банки, міські кредитні товариства тощо).

Отримання емісійного права Державним банком у 1893 р. У результаті сталося остаточне становлення дворівневої банківської системи. На початку XX ст. на думку фахівців відбувається формування трирівневої системи. Так, зокрема, кредитні установи на території України склалися з контор і відділень Державного банку Російської імперії, ДСПБ і ДДВЗБ, які знаходилися на першому рівні. Другий рівень був представлений кредитно-банківськими установами короткострокового кредиту. Третій рівень представляли приватні іпотечні банки.

У історії діяльності Державного банку на території України можна виділити окремі періоди. Перший період з 1870 по 1893 рік, коли діяльність банку носила обмежений характер у зв'язку з контролем центру. Другий період прийнято зв'язувати з прийняттям нового Статуту, внаслідок чого відділення банку отримали велику свободу у здійсненні своїх операцій. Як наслідок, відділення Державного банку перетворилися на вищу ланку серед банківських установ. Це дозволило йому проводити двояку політику. З одного боку він був орієнтований на виконання ролі насоса, який викачував

засоби в Москву і Петербург. З іншого, надавав допомогу іншим кредитним установам. За статутом Державний банк міг видавати тільки короткострокові кредити. Але на практиці, з дозволу імператора, банк видавав нестатутні довгострокові позики для підтримки промислових підприємств і поміщиків.

Поруч із конторами Держбанку створювались іпотечні банки. Було відкрито відділення російських державних іпотечних банків (СПБ та ДДвЗБ). Особливістю діяльності банків на території України було те, що вони зосереджували свою операційну діяльність на фінансуванні земельних відносин. Були відкриті відділення російських державних іпотечних банків (СПБ та ДДвЗБ). Селянський банк 1905 р. отримав право проводити закупівлю і перепродаж земельних наділів, у 1912 р. набув право видавати позики під заставу надільних земель. Найбільш розвинутою була мережа приватних іпотечних банків. Діяльність приватних комерційних банків у зв'язку з централізацією комерційного кредиту в основному була представлена великою кількістю відділень великих петербурзьких банків.

До 1880 рр. АКБ не відігравали значної ролі у кредитній системі, поступаючи за обсягами своїх операцій малим місцевим банкам (товариствам взаємного кредиту і міським банкам). Домінував у кредитній сфері як за обсягами операцій, так і за мережею своїх філій Державний банк. Лише на початку 1890 рр. розпочалося стрімке зростання вагомості АКБ. Але більшість із них недовго працювала на українському ринку банківських послуг. Порівняно слабкий розвиток системи місцевих АКБ на території України зумовив те, що переважаючу роль у кредитному обігу України відігравали філіали банків загальноімперського призначення. Звісно, що кредитна політика цих філіалів була цілком залежною від кредитної політики їхніх правлінь. АКБ здійснювали кредитування промисловості й торгівлі, зокрема, вугільної, металургійної, машинобудівної, цукрової, борошномельної, горілчаної та ін. галузей.

Кредитні установи за своєю організацією можна розділити на окремі групи. У першу групу можна віднести найбільш поширені на території України міські громадські банки. Вони підкорялися міській владі і були орієнтовані, окрім задоволення потреб торгово-промислових кругів, також на субсидування міських потреб і

проведення різних добродійних операцій⁴⁶⁵. За своєю організаційною структурою і характером діяльності такі банки відносилися швидше до міських громадських установ, а не до комерційних банків.

Розвиток ринкових відносин мав наслідком концентрацію капіталу, що зумовило появу банківських об'єднань. Значний розвиток кооперативного руху на початку ХХ ст. сприяв об'єднанню установ дрібного кредиту, зокрема сільських банків.

Другу групу представляли товариства взаємного кредиту, створені за типом товариств із змінним капіталом і що займали проміжне місце між повними товариствами і акціонерними товариствами. Основною метою цих установ було надання фінансової підтримки своїм членам за допомогою відкриття поточного рахунку кожному новому членові на певну суму грошей.

До третьої групи можна віднести АКБ, створених на базі місцевих капіталів. За усіма показниками АКБ були лідерами серед місцевих кредитних установ, хоча і поступалися на загальноросійському рівні за сумою засновницьких капіталів іншим комерційним банкам імперії та відділенням російських банків, що функціонували на території України.

Структура кредитних установ на території України порівняно з банківською системою Російської імперії характеризувалася розвинітошою мережею іпотечних банків та установ дрібного кредиту. Розвиток системи комерційних банків на території України через загальну централізацію комерційного кредитного обороту за оцінкою фахівців⁴⁶⁶, значно поступався загальноімперському. У той же час, порівняно з іншими регіонами дореволюційної Росії, Україна мала більш розвинену систему комерційного кредиту.

Діяльність кредитних установ зосереджувалася на мобілізації грошових коштів, проведенні фінансово-розрахункових операцій, фінансування галузей народного господарства. Структура пасивів кредитних установ на території України характеризувалася

---

⁴⁶⁵ Свод балансов городских и сельских общественных банков на 1 января 1914 года и прибыли и убытки банков за 1913 год. – Петроград, 1914.

⁴⁶⁶ Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : Дис... канд. наук: 08.00.01 / Новікова І. Е. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disslib.org/rozvytok-bankivskoyi-systemy-ukrayiny-v-umovakh-standovlennja-rynkovoho-hospodarstva.html>

зниженою питомою вагою вкладів порівняно з загальноімперськими банками⁴⁶⁷, але тут вони мали більшу комерційну спрямованість своєї діяльності.

Особливостями функціонування кредитних установ на території України на рубежі XIX–XX ст. було розширення і вдосконалення банківських операцій. Правове регулювання банківської діяльності на території підросійської України мала окремі особливості юридичного характеру. Зокрема, згідно з затвердженим Міністерством фінансів Російської імперії статутом Земельного банку Херсонської губернії землі, що належали польським землевласникам, могли закладатися тільки в окремих випадках і на особливих умовах.

Отже, ми можемо зробити декілька загальних порівняльно-історичних висновків, які, як нам здається, дозволять краще зрозуміти процес становлення банківської системи. Становлення і розвиток кредитних організацій відбувався в умовах феодального ладу і кріпосної залежності населення. З відміною кріпосного права протягом тривалого періоду за поміщиками і дворянством усе ще зберігалися привілеї. На території України панували центральні кредитно-банківські установи, які були інструментом колоніальної політики. Центральний банк в Росії так і не став самостійним, тому емісія грошей проводилася занадто часто залежно від потреб уряду.

Банківська система, на думку учених XIX ст., насаджувалися згори. За усіх інших умов у ті часи на території України була створена широка мережа різноманітних банків. До речі, зазначена обставина дає підстави дослідникам стверджувати, що сучасна система банків є примітивною з точки зору одноманітності. У ній не використовуються ті форми банківської організації, які існували в XIX ст. – на початку XX ст. і застосовуються на сучасному етапі в країнах Європи.

---

⁴⁶⁷ Детальніше див.: Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.). : Дис... канд. економ. наук: 08.00.01. / І. Е. Новікова. – К., – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disslib.org/rozvytok-bankivskoyi-systemy-ukrayiny-v-umovakh-standovlennja-rynkovoho-hospodarstva.html>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине / А. Б. // Украинский вестник. – 1906. – № 8. – С. 581–589.
2. Австро-венгерский банк. Исследование по вопросу об отношениях между Центральным эмиссионным банком и государством: Ученые записки императорского Московского университета: Отдел юридический. Вып. 43 / Силин Н. – М. : Печ. Снегиревой, 1913. – 670 с. – репринтная копия
3. Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и дореволюционное время / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 10. – С. 127–140.
4. Александровский Ю. В. Положение о городских общественных банках: Закон 13 января 1912 г.: (Собрание узаконений и распоряжений, 30 янв. 1912 г. № 18. Ст. 154). Законодательные мотивы и подробные постатейные объяснения / Ю. В. Александровский. – СПб., 1912. – 152 с.
5. Александровский Ю. В. Устав кредитный, комментированный законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего сената, правилами, инструкциями и др. распоряжениями, последовавшими в порядке управления (1810–1913) / Ю. В. Александровский. – Разд. 1–12. – Вып. 1–4. – СПб., 1914.
6. Альтерзон С. Нарис розвитку київської кредитної системи / С. Альтерзон. – Київ, 1929. – 84 с.
7. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Л. : Наука, 1991. – 198 с.
8. Ананьич Б. В. Россия и международный капитал 1897–1914 гг.: очерки истории финансовых отношений / Б. В. Ананьич. – Л. : Наука, 1970. – 314 с.
9. Антонович А. Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А. Я. Антонович. – Киев, 1883. – 262 с.
10. Анцыферов А. Н. Кооперативный кредит / А. Н. Анцыферов. 2-е изд. – Пг., 1918. – 31 с.

11. Анцыферов А. Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки / А. Н. Анцыферов. – Харьков, 1919. – 168 с.
12. Анцыферов А. Н. О желательном направлении земских касс мелкого кредита / А. Н. Анцыферов. – Харьков. 1912. – 15 с.
13. Анцыферов А. Н. Московский народный банк / А. Н. Анцыферов. 2-е изд. – М., 1917. – 31 с.
14. Анцыферов А. Н. Центральные банки кооперативного кредита / А. Н. Анцыферов. – Харьков, 1916. – 322 с.
15. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. / Аристотель. – Т. 4. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – С. 395.
16. Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР (1917–1925) / З. В. Атлас. – М. : Госфиниздат, 1940, – 248 с.
17. Атлас М. С. Государственный банк дореволюционной России / М. С. Атлас // Деньги и кредит. – 1946. – № 4–5. – С. 31–35.
18. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. С. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
19. Банк Киевского союза учреждений мелкого кредита. – Киев. 1912. – 15 с.
20. Банки и банкирские конторы Российской империи. (Справочная книга для коммерсантов). В 2 ч. / Сост. и издал Л. М. Варшавский. – Изд. второе. – М. : Т-во Типо-литографии И. М. Машистова, 1910. – 206 с.
21. Банки и торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний отчетный год (1899–1900 и 1900–1901 гг). Справочная книга. – Спб. : Изд. Ц. Крайз, 1902. – 266 с.
22. Батюшков Д. Д. Банки. Их значение, операции, историческое развитие и счетоводство / Д. Д. Батюшков. – Владикавказ : Типография Терского областного правления. 1904. – 2009 с.
23. Безклубий І. А. Банківські правочини : [монографія] / І. А. Безклубий. – К. : Ін Юре, 2007. – 456 с.
24. Безобразов В. П. Об устройстве поземельного кредита в Империи и о занятиях комиссии, высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков: Записка г. министру финансов в мае 1861 г. / В. П. Безобразов. – СПб., 1861. – 32 с.

25. Безобразов В. П. Поземельный кредит и его современная организация в Европе / В. П. Безобразов. – СПб., 1860. – 680 с.
26. Безобразов В. П. О некоторых явлениях денежного обращения в России. В связи с промышленностью, торговлею и кредитом / В. П. Безобразов. – М., 1863. – 53 с.
27. Беляев С. Г. Русско-французские банковские группы в период экономического подъема 1909–1914 гг. / С. Г. Беляев. – СПб. : Акционерное Общество «ЭН-Пи», 1995. – 187 с.
28. Биман А. Б. История банков: История развития банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней / А. Б. Биман. – С.-Петербург : типография Г. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1914. – 417 с.
29. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 293 с.
30. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России: конец XIX в. 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во «Наука», 1984. – 285 с.
31. Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит / Боголепов М. И. // Банковая энциклопедия. – Киев, 1914. – Т. 1. – С. 282–330.
32. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфизниздат, 1958. – 288 с.
33. Бородаевский С. В. Сборник по мелкому кредиту. Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила. Сенатские решения, практические советы и указания / С. В. Бородаевский. Изд. 6-е. – Пг., 1915. – 642 с.
34. Боровой С. Я. Из истории ростовщического капитала в России в XVII в. / С. Я. Боровой // Научные записки Одесского кредитно-экономического института. – Т. IV. – 1955.
35. Братко А. Г. Центральный банк в банковской системе России / Братко А. Г. – М. : Спарк, 2001. – 335 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knu.znate.ru/docs/index-415235.html?page=28>
36. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 2. Ігри обміну / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1997.

- [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/lib/braudel.htm>
37. Брунст В. Э. Кредитные товарищества / В. Э. Брунст. – Харьков, 1910. – 15 с.
  38. Бугров А. В. Государственный банк в период Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. В. Бугров // Вестник Банка России. – 2000. – № 14.
  39. Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция (1860–1917 гг.) / Бугров А. В. // Экономическая история: Ежегодник. 2004. – М., 2004. – С. 433–458.
  40. Бугров А. В. Государственный банк и российская провинция. Из истории Банка России / А. В. Бугров – Ч. I, II. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr2-2.html>
  41. Бугров А. В. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века. Из истории Банка России / А. В. Бугров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr2-1.html>
  42. Бугров А. В. Очерки по истории Государственного банка Российской империи / А. В. Бугров. – М. : Науч.- техн. центр «Орион», 2001. – 346 с.
  43. Бугров А. Из истории Банка России. Сельские учреждения мелкого кредита в России до 1917 года / Бугров А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr21-2.html>
  44. Бугров А. В. Государственный банк в период первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Бугров А. В. // Вестник Банка России. – 2000. – № 14 (442). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/fn_st0055.htm
  45. Бугров А. В. Московская контора Государственного банка Российской империи / Приложение к журналу «Банки и технологи» / А. В. Бугров. – М., 1999. – 224 с.
  46. Буковецкий А. И. Кредитная политика дореволюционного Государственного банка / Буковецкий А. И. // Вестник финансов. – 1925. – № 5. – С. 57–70.
  47. Бунге М. Х. Акционерные банки / М. Х. Бунге. – Киев, 1886. – 91 с.
  48. Бунге Н. Х. Теория кредита / Н. Х. Бунге. – Киев, 1852. – 311 с.

49. В. у. мнение Государственного Совета «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков» // Полное собрание законов (далі – ПСЗ). – Собр. 3-е. – Том 3. – 1883. – № 1484. – СПб., 1886. – С. 105–106.
50. В. у. мнение Государственного Совета «Об учреждении частных кредитных установлений» // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 57. – 1872. – № 50913. – СПб., 1875. – С. 757.
51. В. у. мнение Государственного Совета «О главных основаниях устройства земских кредитных учреждений» // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 46. – Отд. 1-е. – 1871. – № 49609. – СПб., 1874. – С. 583–584.
52. В. у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. Отд. 1-е. – 1862. – № 37950. – СПб., 1865. – С. 111–115.
53. В. у. Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 5. – Отд. 1-е. – 1885. – № 3016. – СПб., 1887. – С. 264.
54. В. у. Положение о Крестьянском Поземельном Банке // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 2. Отд. 1-е. – 1882. – № 894. – СПб., 1886. – С. 219.
55. В. у. Правила о порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – 1884. – № 2249. – СПб., 1887. – С. 307–312.
56. В. у. Устав Государственного Банка // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 35. – Отд. 1-е. – 1860. – № 35847. – СПб., 1862. – С. 645–646.
57. В. у. Устав Земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 39. Отд. 1-е. – 1864. – № 40898. – СПб., 1867. – С. 433–435.
58. В. у. Устав Общества взаимного поземельного кредита // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 41. – Отд. 1-е. – 1866. – № 43361. – СПб., 1868. – С. 623–630.
59. Ващенко Ю. В. Банківське право: Навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. В. Ващенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 344 с. – Режим доступу: // <http://textbooks.net.ua/content/view/2732/14/>
60. Введение в украинское право / под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса : Юрид. литература, 2009. – 768 с.
61. Венгерська В. О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство (за матеріалами Волинської періодики) /

- Венгерська В. О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu_ist/2009_16/vladnuu.pdf
62. Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Венгерська Вікторія Олексіївна ; Житомирський інженерно-технологічний ін-т. – Житомир, 1998. – 196 с.
63. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) [Текст] / В. О. Венгерська ; відп. ред. В. Г. Сарбей ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1997. – 43 с.
64. Вернадский Г. В. Очерк развития права русского государства XVIII – XIX веков (Период империи) / Г. В. Вернадский. – М., 1998. – 167 с.
65. Вера Сміт. Происхождение центральных банков / Вера Сміт. – Рус. перевод: Институт Национальной Модели Экономики. 2011. – 284 с.
66. Вирст Ф. Х. Об учреждении Ассигнационного и Заемного банков для споспешествования народному богатству с присоединением статутів французского банка / Ф. Х. Вирст. – С.-Петербург, 1808. – 77 с.
67. Вісти з Української Центральної ради. – 1917. – № 24, груд.
68. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / Вітанович І. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.
69. Воробьев Н. Я. Изменения в русской промышленности во время войны и революции / Н. Я. Воробьев // Вестник статистики. – 1923. – Кн. 14. – С. 152–153.
70. Высочайшие повеления 1915 г. (архивное дело, находящееся в библиотеке Банка России). – СПб., 1915. – Л. 50 об.
71. Гай-Нижник П. П. Український Державний Земельний банк в світлі офіційних документів Гетьманату 1918 р. / Гай-Нижник П. П. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 27–29.

72. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 3–17.
73. Галаган А. А. История предпринимательства российского. От купца до банкира / А. А. Галаган. – М. : Ось-89. 1997. – 160 с.
74. Гамбаров П. С. К вопросу о банках краткосрочного кредита. Стеснение на денежном рынке и наши банковые порядки / П. С. Гамбаров. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1885. – 66 с.
75. Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на производительность торгового банкового кредита / К. Гаттенбергер. – Харьков : Университетская типография, 1870. – 157 с.
76. Гейман О. К учетной политике Государственного банка / Гейман О. // Промышленность и торговля. – 1912. – № 9. – С. 452–457.
77. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.): Очерки истории и типологии русских банков : Избр. / И. Ф. Гиндин. / Редколлегия : Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1997. – 622 с.
78. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М., 1960. – 415 с.
79. Гиндин И. Ф. Московские банки в период империализма (1900–1917) / И. Ф. Гиндин // Исторические записки. – М., 1956. – Т. 58. – С. 38–106.
80. Гиндин И. Ф. Неуставные ссуды Государственного банка и экономическая политика царского правительства / И. Ф. Гиндин // Исторические записки. – Т. 35. – М., 1950. – С. 87–126.
81. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин / Под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Госфиниздат, 1948. – 453 с.
82. Главк окнами на Кремль. Из истории Московского главного территориального управления Банка России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr-95.html>

83. Головацька Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX століттях / Н. Головацька // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116–123.
84. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861–1871 / [Соч.] А. А. Головачева. – Санкт-Петербург : «Вестн. Европы», в тип. Ф. С. Сущинского, 1872. – 398 с.
85. Голубев А. К. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А. К. Голубев. – Спб. : Лештуковская Паровая Скоропечатня, 1899. – 252 с.
86. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічне дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Сіяч, 1996. – 91 с.
87. Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 гг. / Под ред. Е. Н. Сланского. – СПб. : т-во Р. Голике и И. А. Вильборг, 1910. – 143 с.
88. Государственный банк России. Сборник циркулярных распоряжений по его конторам и отделениям за 1881–1899 гг. – СПб., 1882–1900.
89. Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
90. Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://knowledge.allbest.ru/bank/2c0a65625b3ac68a4d53b89421306d37_0.htm
91. Государственный коммерческий банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
92. Гроші в Україні: факти і документи / Дмитрієнко М. Ф. (кер. авт. кол.), Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлева Л. В. – К. : ARC-UKRAINE, 1998. – 454 с.
93. Гурьев А. Н. История России : Кредитная система / А. Н. Гурьев, С. Ф. Памфилов. – Репринтное воспроизведение. – СПб., 1904. – 250 с.

94. Гурьев А. Н. К реформе Государственного банка / А. Н. Гурьев. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1893. – 159 с.
95. Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб. : Типо-лит. «Якорь», 1904. – 250 с.
96. Д'яконова І. І. Історичні аспекти розвитку банківської системи України / Д'яконова І. І. // Економіка промисленості. – Донецьк. – 2008. – № 2 (41). – С. 8–17.
97. ДАВО. Вінницьке відділення Державного банку (1907–1919). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 194.
98. ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 9.
99. ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 2.
100. ДАВО. Подільський губернський союз кредитних і позичково-ощадних товариств українського центрального кооперативного банку («Союзбанк»). – Ф. Р-988. – Оп. 1. – Спр. 9.
101. ДАЗО. Акціонерне товариство «Підкарпатський банк», м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 2.
102. ДАЗО. Акціонерне товариство «Підкарпатський банк», м. Ужгород (1920–1944). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1.
103. ДАЛуго. Річні звіти кредитних товариств Луганського повіту Донецької області. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 7.
104. ДАЛуго. Річні звіти кредитних товариств Луганського повіту Донецької області. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 8.
105. ДАПО. Полтавський Союз кредитних і позичково-ощадних товариств. – Ф. 1004. – Оп. 1. – Спр. 9.
106. ДАСО. Копія декрета Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях. Директивные указания, приказы, операции, циркуляры Черниговского губернского финансового отдела по организационным и финансовым вопросам (4 января – 21 декабря 1921 г.). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46.
107. ДАСО. Рада народного господарства при Глухівському повітовому виконкомі. – Ф. Р-1575. – Оп.1. – Спр. 86.
108. ДАСО. Фінансовий відділ виконавчого комітету Конотопської повітової ради робочих і селянських та червоноармійських

- депутатів, м. Конотоп Конотопського повіту Чернігівської губернії (1919–1923). – Ф. Р-4389. – Оп. 1. – Спр. 46.
109. ДАХО. Протоколи з'їзду представників земських кас дрібного кредиту. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 53.
110. ДАХО. Протоколи з'їзду представників земських кас дрібного кредиту. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 53.
111. ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 85.
112. ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 87.
113. ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 92.
114. ДАХО. Харківський земельний банк (1877–1919). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 364.
115. ДАЧО. Копії обіжників Полтавської казенної палати про порядок нарахування зборів з прибутків від грошових капіталів, що були на кореспондентських рахунках. – Ф. 1519. – Оп. 1. – Спр. 1.
116. Декреты Советской власти : в 12 т. Т. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – 626 с.
117. Декреты Советской власти : в 12 т. Т. VII : 10 декабря 1919 г. – 31 марта 1920 г. – М. : Изд-во полит. литературы, 1974. – 676 с.
118. Деньги и банки: Исследование / Жуковский Ю. Г. – С.-Пб. : Н. Ю. Жуковский, 1906. – 224 с. – репринтная копия
119. Деньги, кредит, банки / Под ред. Г. М. Белоглавой. Учебник. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – 620 с.
120. Деньги. Кредит. Банки: Учебн. для вузов / Е. Ф. Жуков, Л. М. Максимова, А. В. Печникова и др. / Под ред. проф. Е. Ф. Жукова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ, 2011. – 783 с.
121. Джон Норвич. История Венецианской республики = John Julius Norwich. A History of Venice. New York, 1982. – М. : АСТ, 2009. – 896 с.
122. Дмитриев-Мамонов В. А. Деньги / В. А. Дмитриев-Мамонов, З. П. Евзлин / ред. М. И. Боголепов. – Петроград. Б.и., 1915. – 294 с.
123. Дмитриев-Мамонов В. А. Теория и практика коммерческого банка / [Предисл.: Мих. Боголепов]. – Петроград, 1916. – 360 с.
124. Document Information. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://lemko.org/history/krasovskiyy/diyache/6.html>

125. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49–53.
126. Драган О. В. Реформа государственного банка: цели, проекты, результаты. Конец 80-х – вторая половина 90-х гг. XIX века / Драган О. В. Дисс ... канд. ист. наук. Специальность 07.00.02. – Санкт-Петербург. 2008. – 183 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : disserCat <http://www.dissercat.com/content/reforma-gosudarstvennogo-banka-tseli-proekty-rezultaty-konets-80-kh-vtoraya-polovina-90-kh-g#ixzz2bCVJc6lU>
127. Економічна історія України і світу / Царенко О.М., Захарчук А.С. – Навчальний посібник. Суми : «Університетська книга», 2000. – 310 с. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://buklib.net/books/27882/>
128. Економіко-правовая библиотека. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.org/beta3/html/1/7637/7677/>
129. Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В.С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – 680 с.
130. Євразійські перспективи розвитку банківських систем [Текст] : монографія / за заг. ред. О. Костюка, М. Лін, Г. Омета. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 157 с.
131. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 / А. Н. Зак. – Москва, 1911. – 607 с.
132. Залшупин А. С. Вопросы банковской политики. К реформе денежного обращения / А. С. Залшупин. – СПб. : тип. В. С. Балашев и К, 1896. – 147 с.
133. Залшупин А. С. Энциклопедия банковского дела: Руководство для банковых деятелей и лиц, прибегающих к услугам банков / А. С. Залшупин / Сост. и обраб. по иностр. и рус. источникам А. С. Залшупиным и М. И. Гессеном под ред. А. С. Залшупина. – Санкт-Петербург, 1907. – 346 с.
134. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / [уклад. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 180.

135. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – С. 331–332.
136. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / [кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
137. Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/5818/41/>
138. Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини / Зварич В. В. // Історичні джерела та їх використання. – К., – 1966, вип. 2. – С. 203–214.
139. Зварич В. Нумізмати́ка. Довідник / Зварич В., Шуст Р. – Тернопіль; Львів, 1998. – 464 с.
140. Золотий ринський [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Zoloty_Rynsky
141. Идельсон В. Кредит, банк и биржа: Лекции, читанные студентам экономического отделения С.-Петербургского политехнического института императора Петра Великого в 1913–14 году / В.Идельсон – Спб. : Типо-литогр. И. Трофимова, 1914. – 136 с.
142. Исторические сведения о Польском банке // Ежегодник Министерства финансов. Вып. IX. – СПб., 1878.
143. Исторический обзор и современное положение учреждений мелкого кредита в России в связи с предположениями о мерах к их развитию. Записка Министерства финансов, представленная в Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Вестник финансов, промышленности и торговли. – Спб., – 1902. – № 21.
144. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Сост. Я. И. Печерин. – Спб. : Тип. В. О. Киршбауна, 1904. – 142 с.

145. Карданова Л. К. Развитие законодательства о банках и иных кредитных организациях в России: историко-правовой аспект / Л. К. Карданова : Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 188 с.
146. Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите / З. С. Каценеленбаум. – Москва, 1927. – 567 с.
147. Кауфман И. И. Статистический временник Российской империи. Статистика русских банков / По поруч. Центр. стат. ком. обраб. И. И. Кауфман, магистр С.-Петербур. Ун-та: Ч. 1–2. – Санкт-Петербург, 1872–1875. – Ч. 1. – 1872. 355 с.; Ч. 2. – 1875. – 545 с.
148. Кириленко В. Банківська система: суть та перспективи її розвитку в Україні [Електронний ресурс] / Кириленко В. // Журнал Європейської економіки. – том 9 (№ 3). – Вересень 2010. – С. 352–375. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/jee/ua/2010_3/jee-3-ua/08K_ua.pdf
149. Кириллов А. К. Городские общественные банки как часть городского хозяйства [Электронный ресурс] / Институт «Открытое Общество», Программа поддержки исследований, грант № 478/2000. – Режим доступа : <http://alkir.narod.ru/histori/bankandtownt.html>
150. Кириченко В. Є. Правове регулювання поземельного кредиту (в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Є. Кириченко. – Х., 2011.
151. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-правове дослідження : [монографія] / В. Є. Кириченко. – Х. : Контраст, 2010. – 688 с.
152. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в Древний Вавилон / Э. Кленгель-Брандт – М. : Наука, 1979. – 260 с.
153. Коклен Ш. О кредите и банках (с введением Курсель-Сенеля и биографией, перев. под ред. К. Висковатова / Ш. Коклен. – СПб., 1861. – 356 с.

154. Колісник М. Б. Періодизація розвитку банківської системи України / Колісник М. Б. // Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.9. – С. 184–191.
155. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні / Комаринська З. // Вісник НБУ. – 2000. – № 11. – С. 58–61.
156. Комаринська З. М. Банки та банківська справа в Західній Україні / Комаринська З. М. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 50–53.
157. Комаринська З. М. Земельний іпотечний банк / Комаринська З. М. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 249.
158. Комаринська З. М. Банківська система України періоду державності 1917–1920 рр.: становлення та реалії функціонування / З. М. Комаринська // Вісник НБУ. – 2002. – № 2. – С. 56–59.
159. Комаринська З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX ст.) / З. Комаринська // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51.
160. Коняев А. И. Финансовый контроль в дореволюционной России (очерки истории) / А. И. Коняев. – М. : Госфиниздат, 1959. – 164 с.
161. Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите [Текст]. Ч. 2 / З. С. Каценеленбаум. – М., 1927. – 567 с.
162. Кованько П. Киевские контракты. 1798–1923 [Текст] / П. Кованько // Журнал Киевского губернского экономсовета. – 1923. – Январь. – С. 3–26.
163. Костіна Н. І. Банки: сучасні інформаційні технології: Навч. посібник / Н. І. Костіна, В. М. Антонов, Н. І. Ганах. – Ірпінь, 2001. – 359 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.org/banki/2.htm>
164. Костюченко О. А. Банківське право: Навч. посібник / О. А. Костюченко. – К. : КНЕУ, 1999. – 168 с.
165. Костюченко О. А. Банківське право України: Банківська система. Національний банк. Комерційні банки. Розрахунки і кредитування. Ринок цінних паперів. Національне валютне законодавство. Банківські системи зарубіжних країн. Інститут банківської таємниці: Підручник. – 3-тє вид. / Костюченко О. А. [Електронний ресурс]. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 928 с. –

Режим доступу : http://codex.at.ua/load/bankivske_pravo/bankivske_pravo_ukrajini_kostjuchenko_o_a_pidruchnik_3_te_vid_k_vida_vnictvo_a_s_k_2003/18-1-0-11

166. Красовський І. Діяльність «Просвіти» на Лемківщині / І. Красовський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 322–325.
167. Краткий очерк деятельности Польского банка с 1828 по 1886 г., а также деятельности варшавской конторы Государственного банка с 1.01.1886 по 1.01.1894. – Варшава, 1894.
168. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.
169. Курсель-Сенель (Courcelle Seneuil) Банки, их устройство, операции и управление (под ред. В. П. Безобразова) / Курсель-Сенель. – СПб., 1862. – 768 с.
170. Лаврушин О. Банк и народное хозяйство / Лаврушин О. // Вопросы экономики. – 1991. – № 12. – С. 53–65.
171. Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 года до настоящего времени / Е. И. Ламанский // Сборник статистических сведений России. – СПб.: Изд. статист. отдел. И. Р. Г. О. 1854. – 147 с.
172. Ламанский Е. И. Вклады в банках или билеты непрерывного дохода? (виды на усовершенствование кредитных установлений) [Текст] : Т. 20. – Кн. 2 / Е. И. Ламанский // Русский Вестник. – 1859. – С. 221–224.
173. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России [Текст] / И. И. Левин. – Петроград, 1917. – 301 с.
174. Левичева И. Н. Особенности становления банковской системы России во второй половине XIX века [Текст] / И. Н. Левичева // Деньги и кредит. – 2002. – № 10. – С. 56–65.
175. Левичева И. Н. Реформа Государственного банка накануне XX столетия (при нятие устава 1894 г.) / И. Н. Левичева // Вестник Банка России. – 1999. – № 33. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vop.ru/bbl/history/cbr18-2.html>

176. Ленін В. І. Тези банкової політики / Ленін В. І. // Повне зібрання творів. Т. 36 : (березень – липень 1918). – К. : Політвидав України, 1973. – С. 207.
177. Margueron J.-C., Babylone, la première mégapole ? // Mégapoles méditerranéennes / Claude Nicolet. Paris, Maisonneuve et Larose, coll. «L'Atelier méditerranéen». 2000. – P. 478.
178. Макаров А. Ф. Банки и кредитные учреждения / А. Ф. Макаров. – СПб : Труд, 1914. – 223 с.
179. Маркс К. Капитал. Книга третья. Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. изд. 2-е, Т. 25. Ч. II. – М. : Государственное издательство политической литературы. 1962. – С. 156–157.
180. Мигулин П. П. Наша банковая политика 1729–1903 / П. П. Мигулин. – Харьков, 1904. – 439 с.
181. Министерство финансов 1802–1902. – Ч. 2. – СПб., 1902. – 692 с.
182. Мироненко О. М. Українська Центральна Рада / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 6 : Т-Я / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 197–198.
183. Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX–поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Видавництво «Слобожанщина», 1999. – 75 с.
184. Михалевский Ф. И. История денег и кредита [Текст] : хрестоматия / Ф. И. Михалевский. – М. : Изд. Коммунистического ун-та имени Я. М. Свердлова, 1925. – 79 с.
185. Мордвинов Н. Рассуждение о могущих последовать пользах от учреждения частных по губерниям банков / Н. Мордвинов. 1-е изд. – СПб., 1816, 3-е дополн. изд. – СПб., 1829. – 195 с.
186. Морозан В. В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / В. В. Морзан. – СПб. : Крига, 2004. – 400 с.
187. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття / Нагаєвський І. – К. : Укр. письменник, 1993. – 412 с.
188. Народна воля. – 1917. – 12 груд.
189. Небольсин Г. П. Банки и др. кредитные установления в России и иностранных землях / Небольсин Г. П. – СПб. : тип. Е. Фишера, 1840. – 290 с.

190. Неманов Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919) / Л. М. Неманов. – К. : Типогр. «Культура и знание», 1919. – 212 с.
191. Нова Рада. – 1917. – 30 верес.
192. Нова Рада. – 1917. – 28 жовт.
193. Нова Рада. – 1917. – 21 груд.
194. Новікова І. Е. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Е. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 8. – С. 3–9.
195. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. [Електронний ресурс] / Новікова Ірина Едуардівна. – К. : КНУТШ, 2009. – 19 с. – Режим доступу : http://library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1248825
196. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) : Дис... канд. наук: 08.00.01 / Новікова І. Е. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disslib.org/rozvytok-bankivskoyi-systemy-ukrayiny-v-umovakh-stanovlennja-rynkovoho-hospodarstva.html>
197. Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць). – К., – 2007. – Вип. 39–40. – С. 179–187.
198. Нормальное положение о городских общественных банках. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1890. – 67 с.
199. О порядке учреждения кредитных установлений частных и общественных // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 47. – Отд. 1-е. – 1872. – № 49980. – СПб., 1875. – С. 430–432.
200. Об улучшении благосостояния сельского населения. Манифест // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 25. – Отд. 1-е. – 1905. – № 9737. – СПб., 1908. – С. 790.

201. Организация и техника коммерческого банка: Банковое дело. Теория, практика и техника операций коммерческих банков / Дмитриев-Мамонов В. А., гр., Евзлин З.; Под ред.: М. И. Боголепов, проф. – Петроград : Тип. М. Пивоварского и Ц. Типографа, 1916. – 392 с. – репринтная копия
202. Online Библиотека. Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://readbookz.com/book/170/5259.html>
203. Орлюк О. П. Правові проблеми організації та діяльності банківської системи України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Орлюк Олена Павлівна. – Х., 2003. – 476 с.
204. Ососов В. Городские общественные банки России: обзор их деятельности на 1 января 1871 года / В. Ососов. – Спб. : Тип. Майкова, 1872. – 192 с.
205. Отчет Государственного банка за 1910 г. – СПб., 1911.
206. Отчет государственных кредитных установлений за 1861 г. – СПб., 1863.
207. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / А. І. Павко. – К. : Знання, 2001. – 112 с.
208. Павленко Ю. В. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
209. Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов / Под ред. и с предисл Н. Ю. Кислицына. Изд. первое. – Н. Новгород : Гублит, 1924. – 142 с.
210. Пашенцев Д. А. Правовое регулирование банковской деятельности в Российской империи, вторая половина ХІХ – начало ХХ в. / Д. А. Пашенцев : Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002.
211. Петлин Н. С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка / Н. С. Петлин. – СПб., 1892. – 139 с.
212. Петров Ю. А. Государственный банк в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.) / Петров Ю. А. // Вестник банка России. – 2007. – № 61 (1005). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/spravka/ТХТ_FN140713_AAA.htm

213. Петров Ю. А. Коммерческие банки и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века / Петров Ю. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr28.html>
214. Пилипчук Д. П. Українбанк / Пилипчук Д. П. // Енциклопедія банківської справи України / голова редкол. В. С. Стельмах. – К. : Молодь, Ін Юре, 2001. – С. 507.
215. Пилипчук Д. П. Українбанки / Д. П. Пилипчук // Енциклопедія банківської справи України / гол. ред. В. С. Стельмах. – К. : Молодь : Ін Юре, 2001. – С. 507.
216. Пихно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка / Д. И. Пихно. – Киев, 1876. – 123 с.
217. Положение об учреждениях мелкого кредита // Сборник узаконений и правил и распоряжений (далее СУ и ПР). – Т. 45. – Ч. 1. – СПб., 1914. – Ст. 732.
218. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917 / Е. А. Привалов. – М. : Новое издательство, 2006. – 456 с.
219. Правосудов С. Ошибки Андрея Фурсова? / Правосудов С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravosudovs.livejournal.com/19401.html>
220. Прокопович С. Н. Кооперативная организация мелкого кредита / С. Н. Прокопович. – М., 1919. – 112 с.
221. Прокопович С. Н. Народное хозяйство в дни революции. (Три речи) / Прокопович С. Н. – М. : б. и., 1918. – С. 36–37.
222. П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998 : Короткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець. – К. : НДФІ при Мінфіні України, 1998. – 167 с.
223. ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 37. – № 38798. – СПб., 1865. – С. 124–129.
224. ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118. – СПб., 1866. – С. 84–96.
225. ПСЗ. Собр. 2-е. – Т. 40. – № 41779. – СПб., 1869. – С. 101–112.
226. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 3. – № 1336. – СПб., 1886. – С. 172–178.
227. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 14. – № 10711. – СПб. 1894. – С. 132–138.
228. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11698. – СПб. 1895. – С. 97–106.
229. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11733. – СПб. 1895. – С. 195–204.
230. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11755. – СПб, 1899. – С. 256–263.
231. ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 15. – № 11756. – СПб., 1899. – С.351–360.

232. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX начале XX веков / Ю. Л. Райский. Автореф. дис. . д-ра историч. наук. – Л., 1983. – 38 с.
233. Рашидов О. Ш. Система законодательства о банках и иных кредитных учреждениях Российской империи / Рашидов О. Ш. // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 102–111.
234. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Киев : Политиздат Украины, 1990. – 438 с.
235. Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.) [Текст] : монограф. / за заг. ред. канд. екон. наук С. В. Тихенка ; [уклад.: С. В. Тихенко, Г. І. Корогод, О. І. Кисельов] ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. – 166 с.
236. Рота П. История старинных банковых учреждений у древних греков и римлян, у средневековых итальянцев и в Голландии и Германии XVII и XVIII ст. / П. Рота. – Санкт-Петербург, 1877. – 160 с.
237. Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре. 1997. – С. 29–39.
238. Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку / В. Савич // Банківська справа. – 2004. – № 3. – С. 10–16.
239. Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864–1917 гг. / С. А. Саломатина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 304 с.
240. Сборник наказов и правил по операциям Государственного банка. – СПб., 1913.
241. Сборник циркулярных распоряжений Государственного банка по его конторам и отделениям, последовавших с 1 сентября 1894 г. по 1 января 1897 г. – СПб., 1897.

242. Сборник циркулярных распоряжений Государственного банка, изданных за время с 1 августа 1893 г. по 1 января 1912 г. – СПб., 1913.
243. Сборник узаконений и распоряжений по мелкому кредиту. – СПб., 1912. – 481 с.
244. Свод балансов городских и сельских общественных банков на 1 января 1914 года и прибыли и убытки банков за 1913 год. – Петроград, 1914.
245. Свод Законов Российской Империи : в 5 кн. Кн. 4, т. 11, ч. 2. Устав кредитный. Раздел 11. Положение о городских общественных банках / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского ; [сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг]. – СПб. : Деятель, 1912. – С. 886–889.
246. Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. XI. Ч. II. Устав кредитный. – 282 с.
247. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. XI. – Ч. II. Устав кредитный. – 338 с.
248. Свод законов Российской империи. – СПб., 1903. – Т. XI. – Ч. II. Устав кредитный. – 349 с.
249. Свод Законов Российской Империи : в 5 кн. Кн. 5, Т. XV. Уложение о наказаниях / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского ; [сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг]. – СПб. : Деятель, 1912. – Ст. 3557–3588.
250. Свод узаконений и уставов кредитных. Т. 2 : Уставы банков: биржевых коммерческих и промышленных. – СПб.; М. : Тип. Трубникова, 1873. – 573 с.
251. Сизов С. Ю. Развитие законодательства о банковской деятельности и иностранных инвестициях в банковскую систему России (середина XVIII – начало XX в.) / Сизов С. Ю. // Банковское право. – 1999. – № 1–2. – С. 91–92.
252. Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва [Текст] : Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К. : Атіка, 2004. – 340 с.
253. Скорняков Л. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883–1910) / Л. Скорняков – Киев, 1912. – 161 с.

254. Смирнова Н. И. Санкт-Петербургская (Петроградская) контора Государственного банка 1894–1918. / Смирнова Н. И., Чеснокова А. Н. – СПб. : Сатис, 2001. – 109 с.
255. Снопов В. О банках и кредитных учреждениях вообще / В. Снопов. – М., 1846.
256. Соболев М. Н. Кредит и его роль в народном хозяйстве / М. Н. Соболев. – Харьков : Изд-во «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – 90 с.
257. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР, 1917. – № 252.
258. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – 1917. – № 278.
259. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3.
260. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 4.
261. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 5.
262. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 8.
263. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 9.
264. Соколов Е. В. История банковского дела : Учеб. пособие / Е. В. Соколов. – Москва, 2001. – 67 с.
265. Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М. М. Сперанский. – СПб. : Наука, 2002. – 678 с.
266. Статистический временник Российской империи. Серия 2. Вып. 11. Ч. 2. Статистика русских банков. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутренних дел, 1875. – 545 с.
267. Стельмах В. С. Фінансово-кредитна система України-Росії (XVIII–XX ст.) / Стельмах В. С., Д'яконова І. І., Сало І. В. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 312 с.
268. Судейкин В. Т. Государственный банк. Исследование его устройства, экономических и финансовых задач / В. Т. Судейкин. – СПб., 1891. – 520 с.

269. Судейкин В. Т. Наши общественные городские банки и их экономическое значение / В. Т. Судейкин. – Спб. : Типо-литограф. Дома Призр. Малолет. Бедных, 1884. – 50 с.
270. Танатар М. И. Народное хозяйство Украины в 1921/1922 г. / М. И. Танатар // Народное хозяйство Украины в 1921/1922 г. – Х., 1923.
271. Титов И. В. Государственный банк и финансово-экономические задачи / И. Т. Титов. – СПб., 1914.
272. Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков / С. И. Тицкий. – К. : Крещатик, 1997. – 837 с.
273. Тищик Б. Й. Західна Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Тищик Б. Й. – Львів : Тріада плюс, 2004. – С. 248–250.
274. Ткаченко А. О. Актуальні проблеми правового регулювання кредитно-банківських відносин в Україні у 1917–1918 рр. / А. О. Ткаченко // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин : II Міжнар. наук. - практ. конф., 10–11 черв. 2011 р. : тези доп. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 66–69.
275. Ткаченко А. О. Націоналізація банківських установ як історико-правова проблема (на прикладі України у 1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2005. – Т. 15. – С. 35–43.
276. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання банківської мережі у пореформений період // Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 246–248.
277. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині XIX ст. / А. О. Ткаченко // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 8. – С. 92–94.
278. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання функціонування банківської мережі (історія і сучасність) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України.

- Збірник наукових праць / А. О. Ткаченко. – Т. 4. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – С. 80–82.
279. Ткаченко А. О. Окремі історико-правові аспекти регулювання відносин у банківській сфері України // Правове регулювання відносин на фінансовому ринку: стан та напрями вдосконалення: монографія / відп. ред. В. Д. Чернадчук. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2013. – С. 91–120.
280. Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності в період державотворчих пошуків на території України у 1917–1921 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ткаченко Анатолій Олександрович. – К., 2012. – 245 с.
281. Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності на території Західноукраїнської Народної Республіки / А. О. Ткаченко // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність : XXIV Міжнар. істор. - прав. конф., 28 квіт. – 1 трав. 2011 р., м. Львів : матеріали конф. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 318–323.
282. Ткаченко А. О. Правове регулювання банківської діяльності Українською Центральною Радою / А. О. Ткаченко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 18–24.
283. Ткаченко А. О. Правове регулювання реорганізації і ліквідації банківських установ у період державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (2). – С. 3–9.
284. Ткаченко А. О. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативно-правового регулювання банківської діяльності / А. О. Ткаченко // Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області. Сумський обласний архів, 25–27 травня, 2000. – С. 79–83.
285. Ткаченко А. О. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект / Ткаченко А. О. // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2 (9). – С. 7–12.
286. Ткаченко А. О. Становлення банківської системи як фактор державотворення: історико-правовий аспект (1917–1920 рр.) / Ткаченко А. О. Держава і право: Збірник наукових праць.

- Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2007. – С. 285–290.
- 287.Ткаченко А. О. Становлення національного банківського права у період державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / А. О. Ткаченко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1 (1). – С. 3–8.
288. Тосунян Г. А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : учеб. [Электронный ресурс] / Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмальян А. М. ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. – М. : Юристъ, 1999. – Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/3724/51/>
289. Трахтенберг И. А. Денежные кризисы (1821–1938 гг.) / И. А. Трахтенберг. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т мировой экономики и международных отношений, 1963. – 732 с.
290. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – М. : Товарищество скоропеч. А. А. Ливенсон. 1908. – С. 113.
291. Труды комиссии, Высочайше утвержденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. В 4-х тт. – СПб., 1860–1862.
- 292.Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : Документи і матеріали. Т. 1 / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Нью-Йорк : Сучасність, 1983. – 510 с.
- 293.Українська Центральна рада : Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / [упоряд. В. Ф. Верстюк] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1996. – 589 с.
- 294.Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. : Програмові і довідкові матеріали / [упоряд. В.Ф. Шевченко]. – К. : Консалтинг : Фенікс, 1993. – 336 с.
295. Устав кредитный // СЗ. – СПб., 1903. – Т. 11, ч. 2. – Ст. 10–13.
296. Устав о пошлинах // СЗ. – СПб., 1857. – Т. 5. – Ст. 484–489.
297. Устав торговый // Свод законов Российской империи (далі – СЗ). – СПб., 1857. – Т. 11, Ч. 2. – Ст. 2.
298. Устав Харьковского Земельного банка, утвержденный 4 мая 1871 г., с последующими изменениями по 1 января 1916 г. – Харьков, 1916.
299. Учреждён Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.prlib.ru/history/pages/item.aspx?itemid=1055>

300. Финогентова О. Е. Законодательное регулирование банковской деятельности в России. Первая половина XVIII – начало XX в. / Финогентова О. Е. : Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2005. – 330 с.
301. Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк. По изданию 1911 г. [Электронный ресурс] / В. М. Хвостов. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum958/item1969.html>
302. Ходский Л. В. Исторический очерк развития поземельного кредита в России / Л. В. Ходский // Русская мысль. – 1882. – № 6. – С. 198–247.
303. Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Ходченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html>
304. Хромов П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П. А. Хромов : Учеб. пособие для эконом. спец. ун-тов. – М. : Высшая школа, 1982. – 240 с.
305. ЦДАВО України. Всеукраїнська ліквідаційна комісія у справах колишніх державних земельних банків, м. Харків (1919). – Ф. 4200. – Оп. 1. – Спр. 3.
306. ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 2. – Спр. 2.
307. ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 1. – Спр. 8.
308. ЦДАВО України. Державний земельний банк, м. Київ (1918–1919). – Ф. 4191. – Оп. 1. – Спр. 3.
309. ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 137.
310. ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 28.
311. ЦДАВО України. Київська окружна контора Народного банку РСФРР, м. Київ (1919–1921). – Ф. 4216. – Оп. 1. – Спр. 1а.
312. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 77.
313. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 46.

314. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 33.
315. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 40.
316. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 76.
317. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 45.
318. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 7.
319. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 5. – Спр. 2.
320. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 33.
321. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ (1918). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 76.
322. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський (1918–1925). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 27.
323. ЦДАВО України. Міністерство фінансів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський (1918–1925). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 52.
324. ЦДАВО України. Народне міністерство закордонних справ УНР. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 2.
325. ЦДАВО України. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Житомир, м. Київ (1917–1918). – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7.
326. ЦДАВО України. Українська Центральна Рада (УЦР), м. Київ, м. Житомир (1917–1918). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26.
327. ЦДІА України. Обіжники Українського народного кооперативного банку (копії). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 145.
328. Центральний банк. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://uchebnikionline.ru/finansu/groshi_ta_kredit_-_schetinin_ai/tsentralni_banki-1.htm
329. Цяпало О. С. Іпотечні банки Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Цяпало О. С. // Фінанси України. – 1998. – № 5. – С. 54.

330. Шевченко В. Правове регулювання банкірської діяльності у Підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Шевченко В. // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 133–141.
331. Шимановский М. Кредит и общественные банки. Ч.1 / М. Шимановский. – Варшава : Тип. сыновей Оргельбранда, 1872. – 355 с.
332. Шипов А. П. Реформа нашей кредитной системы с установлением наибольшей правильной свободы банков, или устранение давлений плутократии. / Шипов А. П. – СПб., 1874.
333. Щетинін А. І. Гроші та кредит: Видання 4-те, перероблене та доповнене / А. І. Щетинін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. — 440 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://b-ko.com/book_177_glava_21_3.5.
334. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Ч. 1 : Март-октябрь 1917 г. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 692 с.
335. Эпштейн Е. Эмиссионные «Кредитные банки» в новейшей эволюции народного хозяйства / Е. Эпштейн. – С-Петербург : Тип. А. Г. Розена, 1913. – 76 с.
336. Яснопольский, Л. Н. Банковская энциклопедия. Коммерческие банки / Л. Н. Яснопольский. – К. : Тип. 2-й Артели, 1914. – Т. 1. – 407 с.
337. Яснопольский Л. Н. Государственный банк // Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права / Л. Н. Яснопольский. – Вып. 1. – СПб., 1907.
338. Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России / Л. Н. Яснопольский // Коммерческие банки: история, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе: Русский государственный банк и его коммерческая деятельность. – К. : Тип. 2-й артели, 1914. – С. 269–282.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Короткі відомості про осіб, причетних до банківської діяльності

Алчевський Олексій Кирилович народився 1835 р. у м. Суми Харківської губернії, в сім'ї середнього торговця. Він чи не перший, який у довідковій літературі подається як український банкір, промисловець, громадський діяч, меценат. У період «банківської лихоманки» кінця 1860-х – початку 1870-х рр., коли за короткий час склалася в основному система приватнокапіталістичного кредиту, він стає ініціатором створеного в 1866 р. Харківського товариства взаємного кредиту, потім засновує в компанії з місцевими торговцями Харківський торговельний банк (1868 р., основний капітал 500 тис. крб.), що став третьою в Росії установою акціонерного комерційного кредиту після Петербурзького приватного і Московського купецького банків. Потрапивши до числа засновників і членів правління банку_він стає відомим у ділових колах, а банк став першим у Російській імперії приватним АКБ.

У 1871 р. Алчевському О. К. вдається умовити крупних латифундистів краю виступити засновниками першого в країні акціонерного іпотечного банку – Харківського земельного, відкритим з капіталом 1 млн. руб., беззмінним головою правління якого він пробув тридцять років (1871–1901 рр.). Статут банку був написаний новоявленим банкіром разом з професором І. В. Вернадським, батьком знаменитого ученого В. І. Вернадського, першого Президента АН України.

З часом Алчевський О. К. фактично став повним розпорядником обох банків, володіючи контрольним пакетом акцій. Банки обслуговували його підприємства. Банківський бізнес допоміг йому стати великим землевласником. Завдяки прибутковим грюндерським справам його капітал до середини 1870-х рр. складав уже 3–4 млн. руб. До кінця ХІХ ст. власність Алчевського О. К. оцінювалася уже в 12 млн. руб.

Алчевський О. К. зробив великий внесок у розвиток економіки південного сходу України. Він створив одну з перших в Російській імперії, за сучасною термінологією, промислово-фінансову групу.

Вона об'єднувала банки, металургійні заводи, вугільні шахти, рудники, транспортні компанії. Заводи Алчевського О. К. були єдиними в Україні металургійними підприємствами, побудованими на вітчизняних інвестиціях (решта становила власність бельгійських і британських компаній).

Харківський земельний банк. Заставний лист. 1000 руб. 1917 р.

Вартість акцій заснованих ним фінансових підприємств росла в геометричній прогресії. Інвестиційні потоки Алчевський О. К. вкладав у кам'яновугільну справу. Його Земельний банк видавав позики землевласникам під заставу нерухомості. Хто не міг розрахуватися з боргами – його землі переходили до інших і, як правило, до Алексеєвського гірничопромислового товариства. Придбаваючи таким чином цілі маєтки за ціною, що існувала у той час, – 45-50 рублів за десятину, Алчевський О. К. піднімав первинну вартість 500-рублевих акцій в чотири рази – до 2 тис. крб. У створенні Донецько-Юрїївського металургійного товариства помітну роль зіграла провідна металургійна фірма Сілезії «Friedenhutte», яка вступила в угоду з банкірським будинком «Е. М. Мейєр і К^о» в Петербурзі, що увійшов до числа акціонерів і кредиторів нової справи. Головним утримувачем акцій компанії був сам Алчевський О. К.

У фінансовому відношенні підприємства Алчевського О. К. спиралися на його банки, він був головним їх акціонером і головою правління Харківського земельного банку. Особисті статки, які становили акції підприємств і банків, досягали 30 млн. крб. У середовищі ділової публіки він користувався репутацією «фінансового генія». Алчевський О. К. побудував приміщення Земельного і Торговельного банків у 1894–1897 рр., будівництво яких обійшлося в 1,2 млн. руб.

На початку ХХ ст. в Росії почалася економічна криза, яка не минула й підприємства Алчевського О. К. Постійні вливання в підприємство оборотних коштів через Олексіївське товариство і два підлеглих банки ослабили їх настільки, що на початку 1901 р. Алчевський О. К. потрапив в безвихідну ситуацію. Потрібні були нові капітали, які в умовах кризи не представлялося можливим отримати ні від банків, ні від казни. Рятуючись від банкрутства, підприємець намагався отримати урядове замовлення для своїх металургійних підприємств, а також просив у Міністерстві фінансів дозволу на випуск облігацій на 8 млн. руб. під заставу свого майна.

Збереглася копія протоколу зборів акціонерів Олексіївського товариства від 26 квітня 1901 р. під головуванням О. К. Алчевського. На зборах вирішено було клопотати перед Міністерством фінансів про випуск облігацій товариства на 3 млн. руб. з правом позики під облігації. Якщо випуск за умовами грошового ринку не зможе відбутися, акціонери ухвалили просити кредит у Харківському земельному банку під заставу земельних володінь компанії, а якщо і це не вийде, отримати промислову позику на будь-яких умовах від кого завгодно. Після зборів Алчевський відправився в Петербург для переговорів з С. Ю. Вітте з приводу облігаційної позики. Але міністр фінансів С. Ю. Вітте йому відмовив. Причина відмови не зовсім зрозуміла, бо після трагічної загибелі О. К. Алчевського (7 травня 1901 р. він кинувся під потяг на Варшавському вокзалі в Петербурзі) той самий С. Ю. Вітте і Міністерство фінансів заявили про готовність фінансувати банки О. К. Алчевського. Варто зауважити, що справи його підприємств були передані до рук Московського торгового дому братів Рябушинських.

Трагічна смерть дала поштовх подіям, серед сучасників що отримало найменування «харківського краху». Самогубство

О. К. Алчевського і банкрутство низки промислових фірм і банків, що послідувало за ним, стало одним із найбільш драматичних епізодів економічної кризи початку 1900-х рр. У результаті створена харківським мільйонером банківсько-промислова група розпалася. Компанії О. К. Алчевського перейшли в руки його кредиторів, передусім московських фабрикантів і банкірів Рябушинських, що заволоділи центральним фінансовим органом групи – Харківським земельним банком. Промислові підприємства О. К. Алчевського стали здобиччю петербурзьких комерційних банків.

У доповіді Миколі II 18 травня 1901 р. С. Ю. Вітте відмічав, що, за попередніми даними, Донецько-Юрїївське товариство заборговувало до 3 млн. руб. Олексіївському товариству, яке, у свою чергу, запозичило у різних приватних банках до 6 млн. руб. Окрім того, О. К. Алчевський заклав у Харківському торговельному банку різних паїв і акцій на 6 млн. руб.; не маючи можливості швидко виручити видані під них гроші, банк мав проблеми в розрахунках з Харківським земельним банком, що тримав свої поточні засоби в Торговельному. Врегулювання усіх претензій міністр вважав за можливе у тому випадку, якщо вдасться здійснити поступову ліквідацію розрахунків Торговельного і Земельного банків. С. Ю. Вітте повідомляв царя про те, що для вирішення питання були відкомандировані на Південь чиновники Державного банку.

Антонович Афіноген Якович народився 1848 р. на Волині. Вищу освіту А. Я. Антонович отримав після закінчення юридичного факультету Київського університету Св. Володимира. Як педагог виконував обов'язки професора політичної економії, статистики і законознавства в Новоолександріївському інституті сільського господарства і лісівництва; пізніше читав поліцейське право в Київському університеті Св. Володимира. 1877 р. захистив дисертацію на тему «Теория ценностей: критико-экономическое исследование» і отримав ступінь магістра політичної економії і статистики. З 1893 р. упродовж двох років Антонович А. Я. був товаришем міністра фінансів Російської імперії. Наукові роботи Антоновича А. Я. відрізнялися прихильністю працям Адама Сміта, Шторха, Бастіа. У своїх творах учений відстоював твердження, що основа капіталізму – строго демократичний принцип рівності, включаючи принцип рівності прибутків. Основні наукові праці –

«Теория ценностей» (Магистерская диссертация, Варшава, 1877 год.); «Основания политической экономии» (Варшава, 1879 год); «Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты» (Докторская диссертация, 1883 год); «Полицейское право и политическая экономия. (Вступительная лекция) / Афиноген Антонович // Университетские известия. – 1883. – № 2. – С. 1–13»; «Курс политической экономии» (Киев, 1886 год); «Курс государственного благоустройства». – Ч. 1. – Киев, 1890. – 410 с.; «Основания политической экономии» (Второе дополненное издание методического пособия. Том 1, Киев, 1914 год).

Аркус Григорій Мойсейович (1896 – після 1936) – заступник голови Правління Держбанку, заарештований в 1936 р., незаконно репресований, помертньо реабілітований. Г. М. Аркус був звинувачений у тому, що нібито забезпечував, як завідувач відділенням зарубіжних операцій Державного банку, валютою Л. Д. Троцького.

Барановський Христофор Антонович (народився 19 грудня 1874, село Немиринці, Бердичівського повіту, Київська губернія – 7 травня 1941) – відомий кооперативний і громадський діяч на Наддніпрянській Україні.

Не маючи середньої освіти, завдяки своєму таланту фінансиста у 22 роки став одним із лідерів українського кооперативного руху, очолив Дзензелівське ощадно-позичкове товариство. 1907 р. очолив «Союзбанк». Протягом 14 років постійно проживав в Дзензелівці. 1911 р., разом з «Союзбанком», переїхав до Києва. До Першої світової війни і в добу відродження Української держави – засновник і директор «Союзбанку» в Києві, з 1917 р. – голова управи «Українбанку», з 1919 р. – голова ради Центрального українського кооперативного союзу – Централу.

1917 р. Барановський Х. А. був Генеральним секретарем фінансових справ (червень – серпень 1917) в першому Українському УЦР. В 1920 р. – міністр фінансів УНР в уряді Вячеслава Прокоповича. Того ж року Барановський Х. А. був змушений емігрувати за кордон. Помер і похований в Сан-Паулу.

Берлацький Борис Маркович (1890 – ?) – член Правління Держбанку. Колекціонер паперових грошових знаків (бон). Автор статті «Нариси по грошовому обігу і кредиту на Далекому Сході» в

журналі «Кредит и банки» (1923, – № 1 – С. 9–12). На Першій Всесоюзній виставці по філателії, нумізматиці і боністиці в Москві в 1924–1925 роках був удостоєний Малої срібної медалі за виняткову рідкість виставленого ним експоната «Боны Монголии» – емісії монгольської влади спільно з бароном Унгерном : шестипроцентних зобов'язань 1921 року в 10, 25, 50 і 100 доларів із зображеннями барана, бика, коня і верблюда. У 1925 р. його колекція налічувала дві тисячі бон.

Брок Петро Федорович. Міністр фінансів з 1853 р. по 1858 р. До цього перебував товаришем міністра фінансів Ф. П. Вронченко. Із зростанням витрат під час Кримської війни на вимогу П. Ф. Брока встановлені (з обмеженням) нові кошториси міністерств, розпочато перетворення гільдійського і гербового зборів. Після закінчення війни прийняв низку заходів щодо впорядкування фінансів: було збільшено розмір позик з комерційних банків і контор під заставу (1857 р.). Прийнятий за ініціативою П. Ф. Брока Закон 1856 р. про пониження відсотка по вкладах викликав масове затребування капіталів, що позитивно вплинуло на розвиток промисловості. Активно сприяв виникненню акціонерних товариств. У 1857 р. був переглянутий митний тариф із зменшенням мит на ввезення. В той же час за 1852–1857 роки утворилися 773 млн руб. дефіциту, покритого частково двома зовнішніми позиками і випуском більше 400 млн руб. кредитних білетів.

Бунге Микола Християнович (11 листопада (23 листопада) 1823 р., Київ – 3 червня (15 червня) 1895 р., Царське Село – державний діяч XIX ст., учений-економіст, академік, міністр фінансів Російської імперії (6 травня 1881 – 31 грудня 1886 р.). Закінчив Другу київську гімназію (із золотою медаллю) і юридичний факультет Київського університету (1845 р.). Магістр державного права (1847 р., тема дисертації: «Дослідження начал торговельного законодавства Петра Великого»). Доктор політичних наук (1850, тема дисертації : «Теорія кредиту»). З 1858 р. читав лекції в Київському університеті по фінансовому законодавству. У 1859–1862, 1871–1875 і в 1878–1880 роках – ректор Імператорського університету Св. Володимира (Київ). З 1862 р. – керівник Київською конторою Державного банку. При М. Х. Бунге в Росії почалася підготовка грошової реформи: з осені 1884 р. в Державному банку

приступили до накопичення золота із надходжень за сплату митних зборів і за рахунок зовнішніх позик.

Гамбаров Петро Степанович – економіст, народився 1846 р. Закінчив Московський університет, служив деякий час у міністерстві юстиції. Захистив магістерську дисертацію: «Банковий акт Роберта Піля 1844 р.». Вважалося, що зазначена праця в економічній літературі є кращою по викладу теорій грошового обігу. Керував ризькою конторою Державного банку. Йому належить брошура «До питання про короткостроковий кредит» (1885), яка була видана у Києві. Досліджував також діяльність закордонних банків.

Гаттенбергер Костянтин Костянтинович (1844 – 8 травня 1893) – український вчений-правознавець, професор кафедри поліцейського права Харківського університету (зараз Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), доктор політичної економії. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету працював канцелярським службовцем у Харківській казенній палаті й продовжував вивчати економічні дисципліни в університеті як професорський стипендіат. З 1868 р. у званні приват-доцента розпочав читання лекцій з поліцейського права, економічну частину якого називав «економічною політикою».

У 1870 р. захистив магістерську дисертацію «Про вплив російського законодавства на продуктивність торгового банківського кредиту» на ступінь магістра. У 1872 р. захистив докторську дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичної економії «Законодавство і біржова спекуляція» і був затверджений професором кафедри поліцейського права Харківського університету.

Головні праці присвячені у тому числі кредитам і банкам як науковому напрямку. У праці «Законодавство і біржова спекуляція» (1872) досліджував біржову спекуляцію як явище. Детальною ілюстрацією з'ясованих ним положень про характер і природу біржових спекуляцій є праця «Вепська криза 1873 р.» (1877). У роботі «Вплив російського законодавства на продуктивність торгового банківського кредиту» (1890) він дав ретельний аналіз діяльності міських громадських банків, а також недоліків чинного законодавства, що нормувало банківські операції. Останні роки життя займався вивченням діяльності кооперативних установ.

Горбунов Павло Петрович (1885 – після 1937) – член Правління Держбанку, брат Н. П. Горбунова, що управляв справами РНК при В. І. Леніні. Незаконно репресований, помертньо реабілітований.

Гурьев Александр Дмитрович (1785–1865), граф, син міністра фінансів Д. А. Гурьева, Одеський градоначальник. Гурьев О. Д. був призначений 1 січня 1835 р. Полтавським і Чернігівським військовим губернатором, а 7 червня – Київським військовим губернатором з управлінням цивільною частиною усієї губернії і генерал-губернатором Подільської і Волинської губерній. 15 листопада 1837 р. О. Д. Гурьев був звільнений від займаних посад, став дійсним таємним радником і отримав звання сенатора. 14 лютого 1839 р. граф Гурьев був призначений членом Державної ради і з 6 листопада 1848 р. обіймав посаду голови Департаменту державної економії в Державній раді.

Граф О. Д. Гурьев переважно займався комерційними і фінансовими питаннями, але охоче висловлював свої думки з приводу всіляких питань державного управління. Про міністра фінансів Канкріна говорив завжди з великою повагою, але в той же час докоряв за різні заходи, які вважав державними помилками. Заміну асигнаційного рубля кредитовим він не схвалював, вважаючи, що вживання його, як грошової одиниці, шкідливо тим, що налаштовує народ до марнотратства і енергійно виступав проти легковажного судження про банкрутство, як про зло, загалом вважаючи його ніскільки не шкідливому для самої держави.

Добрий Адам (Абрам) О. – український банкір, цукрозаводчик, фінансист. Член фінансової комісії, яка провадила переговори про укладання торгового договору між УНР та Німеччиною. Директор Київського для зовнішньої торгівлі банку. Його арешт і таємне вивезення до Харкова в квітні 1918 р. за дорученням міністра внутрішніх справ М. Ткаченка спричинили один із конфліктів між УЦР і німецьким командуванням.

Добрий А. О. з початком першої світової війни співпрацював зі спецслужбами Німеччини. У 1916 р. російська військова контррозвідка заарештувала його, але за втручання Григорія Распутіна його було згодом звільнено. Очолюваний ним Російський для зовнішньої торгівлі банк виконував спекулятивні фінансові

операції на користь Німеччини. За мемуарами одного з керівників російської контррозвідки Володимира Орлова, суть спекулятивних операцій переслідувала мету роздути ціни на продовольство і інші товари першої необхідності, чим викликати невдоволення громадян. Новому арешту Адаму Доброму вдалося уникнути завдяки Лютневій революції.

В Українській Народній Республіці Адам (Абрам) Добрий продовжував спекулятивну та антидержавну діяльність на користь Німеччини, підриваючи економіку України. Одночасно будучи Членом фінансової комісії, яка провадила переговори про укладання торгового договору між УНР та Німеччиною. Добрий був наближений до німецького командування, виконував його конфіденційні доручення стосовно вивезення з України продовольства на вигідних для Німеччини умовах.

На початку квітня 1918 р. український уряд вжив непередумані, імпульсивні заходи для припинення злочинної діяльності А. О. Доброго. Із відома Голови Ради Народних Міністрів В. О. Голубовича у Києві із своєї квартири по вулиці Велика Житомирська, 8а, банкіра Доброго А. О. було таємно заарештовано та вивезено до Харкова. Безпосереднім виконавцем арешту був колишній керівник київської міської розшукової поліції Микола Красовський. У Харкові Добрий підкупив охорону та зумів повідомити німців про свій арешт та місцезнаходження. Ця подія спричинила втручання командування німецьких сил у внутрішні справи УНР. Низку українських урядовців було заарештовано, в тому числі Голову Ради народних міністрів Всеволода Голубовича, міністр внутрішніх справ Михайла Ткаченка. Німецьке командування представило цю подію, як викрадення з метою отримання викупу.

Ігнатович Віктор Володимирович (1862–4 травня 1933) – український громадський і державний діяч, економіст. Один з директорів УДБ в Києві, член фінансової комісії міської управи. Касир «Старої громади», член-засновник Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917 р.), член фінансової Комісії української делегації на переговорах Української держави з Росією (почалися 23 травня 1918 р.), брав участь в укладенні торгово-консулярного договору з Кубанським урядом (листопад 1918 р.).

Калманович Мойсей Йосипович (1888 – 27.11.1937) – голова Правління Держбанку в 1930–1934 роках. Незаконно репресований, помертвно реабілітований.

Канкрін Єгор Францевич (1774–1845), граф, російський державний діяч, видний економіст, міністр фінансів Росії в 1823–1844 рр. Головним його завданням було впорядкування державних фінансів. У 1818 р. Є. Ф. Канкрін висунув проект відміни кріпацтва і поступового викупу селян із землею за рахунок засобів спеціального позикового банку. Будучи представником консервативної російсько-німецької економічної школи і супротивником ліберальної школи Адама Сміта, Є. Ф. Канкрін вважав металеві гроші основою фінансової системи. Значне знецінення асигнацій спонукало його провести в 1839–1843 рр. трьохетапну грошову реформу: 1839 р. була здійснена девальвація асигнацій і встановлено їх тверде співвідношення із срібним рублем (3,5 крб. асигнаціями = 1 крб. сріблом); 1840 р. випущені державні кредитні білети з твердим металевим забезпеченням; 1843 р. було здійснено обмін паперових грошей на державні кредитні білети. У результаті в російській фінансовій системі восторжествував срібний монометалізм. Є. Ф. Канкрін негативно ставився до розвитку кредитної системи – як приватної, так і державної (при ньому не з'явилося жодного нового банку); не підтримував ідею поширення ощадних кас.

Карклін Мартин Мартинович (13.02.1894 – 07.01.1946) – заступник голови Держбанку з 1930 р.

Каценеленбаум Захар Соломонович (22.02.1885–1960?) – член Правління Державного банку. Автор книг «Ученне о деньгах и кредите» (у двох частинах – 1924 і 1927 рр.); «Денежное обращение в России в 1914 – 1924 гг.». (М. - Л., 1924) та ін.

Клепачівський Костянтин Йосипович (12 (25) жовтня 1888 – 14 травня 1979) – український фінансист, правник та громадський діяч, організатор та Директор УДБ УНР. Навчався у Лубнах, потім у духовній семінарії в Житомирі. Вивчав право на юридичному факультеті Петроградського університету. За допомогою професора М. Туган-Барановського, отримав місце в інспекційному відділі Державного банку Російської імперії. У грудні 1917 р. повернувся до Києва, де почав працювати у фінансовій сфері, очолюваній

Генеральним секретарем фінансів М. Туган-Барановським. Став одним із перших працівників і фактично одним із організаторів УДБ.

Крижанівський Федір Іванович (4 вересня 1878 – 28 квітня 1938) – кооператор, політичний діяч. Навчався на медичному та юридичному факультетах Юр'ївського (нині Тартуський) університету. У 1907 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і переїхав до Києва. Працював юрисконсультом у конторі Держбанку (Київ), кооперативних банківських установах, зокрема Київсоюзбанку (1912–1919), був одним із організаторів кооперативного руху на території України. Став одним із засновників УЦР, 20 (7) квітня 1917 р. був обраний заступником голови, членом Комітету УЦР. Разом з однодумцями-кооператорами 1917 р. створив Українську трудову партію (установчий з'їзд відбувся 18 жовтня в Києві). Був лідером партії фракції в УЦР та Малій раді. У 1919–1921 рр. – заступник голови правління Українбанку. З 1921 р. – професор Київського кооперативного інституту. У 1930 році заарештований органами Державного політичного управління УСРР. Після 3-х років ув'язнення повернувся до Києва. У 1938 р. заарештований вдруге. Страчений за вироком суду 28 квітня 1938 року.

Кутлер Микола Миколайович (1859 – 10.05.1924) – член Правління Державного банку з моменту його створення в жовтні 1921 р. З 1885 по 1906 рік перебував на державній службі, в 1905–1906 рр. був начальником Головного управління землеробства і землеустрою в ранзі міністра. З 1919 р. став працювати в органах ВРНГ і Наркомфіну. Він відав емісійним відділом Держбанку і був найбільш активним членом емісійної Ради. Був одним з енергійних працівників по введенню червінця в країні.

Ламанський Євген Іванович (1825–1902) – російський дворянин, державний діяч і фінансист. Служив в державній канцелярії і міністерстві фінансів. У 1857 р. вийшов у відставку і поїхав за кордон з відрядженням від географічного товариства. Незадовго перед цим він надрукував в «Известиях Географического общества» свою кращу працю по історії грошового обігу і казенних кредитних установ в Росії, що не втратила свого значення до початку ХХ ст. За кордоном Ламанський пробув два роки, вивчаючи операції і організацію західно-європейських кредитних установ.

Після повернення в Росію, Ламанський Є. І. надрукував декілька статей по цьому предмету в «Русском вестнике». Приймав участь у роботі комісії щодо перегляду питання про банки. Коли в 1860 р. був заснований Державний банк, Ламанський Є. І. був призначений товаришем (заступником) керівника, а через деякий час – управляючим банком. Він був прибічником незалежності Державного банку від уряду і надання Державному банку емісійного права. Будучи впевненим у необхідності організації в Росії товариств взаємного кредитування, які щойно виникли на Заході, Ламанський Є. І. ознайомив з ними читачів у брошурі «Общества Взаимного Кредита» і сприяв заснуванню в Санкт-Петербурзі 1863 р. першого товариства. Голова правління Російського для зовнішньої торгівлі банку (1871–1874), голова ради Волзько-Камського комерційного банку (1875–1901). З виходом у відставку (1882), Ламанський Є. І. читав лекції про банки.

Марьясін Лев Юхимович (1894 – 1937?) – голова Правління Держбанку з 4.04.1934 по 14.07.1936 р. Заарештований в 1936 р., незаконно репресований, помертвено реабілітований. Його наступник С. Л. Кругликов (1899 –?), що працював головою Держбанку з 14.07.1936 року по 14.09. 1937 р., також був репресований. З 14.09.1937 р. головою Правління Держбанку був призначений Гричманов.

Мігулін Петро Петрович – економіст. Народився 1870 р. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. З 1893 р. по 1897 р. велику частину часу провів в Західній Європі для удосконалення своєї спеціальності. У 1900 р. захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті, у 1901 р. – докторську, в Київському університеті. З 1899 р. почав читати лекції з фінансового права як приват-доцент, з 1901 р. як екстраординарний професор, а з 1902 р. як ординарний професор в Харківському університеті. З наукових праць його відомі роботи, видані переважно в Харкові, «Регулирование бумажной валюты в России» (Харьков, 1896), Русский государственный кредит (1769–1906). Т. 1–3. Вып. 1–5. Харьков, 1899–1907; «Реформа денежного обращения и промышленный кризис» (Харьков, 1902), «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы» (1903), «Наша банковая политика» (1729–1903) (Харьков, 1904), «Выкупные

платежи, к вопросу о их понижении» (1904), «Русский сельскохозяйственный банк» (1902), «Русский автономный центральный эмиссионный государственный банк» (проект, 1906); «Настоящее и будущее русских финансов» (Харьков, 1907).

Піхно Дмитро Іванович (1.01.1853 – 29.07.1913), таємний радник, економіст і громадський діяч, видавець і редактор газети «Киянин». Народився в Чигиринському повіті Київсько̄ губ. У 1869 р. з відзнакою закінчив 2-у Київську гімназію, а в 1874 – юридичний факультет Київського університету св. Владимира. Був залишений стипендіатом для здобуття професорського звання на кафедрі державного права (у кінці 1874 р. був переведений на кафедру поліцейського права). Разом з юридичними науками Д. І. Піхно виявив великий інтерес до економіки. У 1879 р., після захисту дисертації «Комерційні операції Державного банку», був удостоєний ступеня магістра поліцейського права. З 1877 р. – приват-доцент кафедри політичної економії і статистики при Київському університеті. З 1888 – доктор поліцейського права і ординарний професор кафедри політичної економії і статистики Київського університету. У 1885 р. на запрошення міністра фінансів Н. Х. Бунге (колишнього ректора і викладача Д. І. Піхно в Київському університеті), перейшов на службу в Міністерство фінансів.

Свої соціально-економічні погляди виклав в університетському курсі «Основні начала політичної економії» (1890). Визнаючи рівне значення за капіталом, землею і працею, вважав роль попиту і пропозиції вирішальною в усіх областях економічного обміну. Вважався одним з ідеологів системи «Економічного націоналізму» (національно орієнтованої економічної політики). Основні праці: «Несколько слов о долгосрочном народном кредите» (Київ, 1876); «Коммерческие операции Государственного банка» («Киевские Университетские Известия», 1876, № 5, 7, 8, 9, 10 и отд.); «Денежное обращение и задачи наших кредитных учреждений» (Киев, 1878); «Закон спроса и предложения (К теории ценности)» (Киев, 1886); «Политическая экономия» (Житомир, 1894); «К реформе денежного обращения» (Киев, 1896); «Финансовые заметки» (Киев, 1909).

П'ятаков Георгій Леонідович (1890–1937), політичний і державний діяч, більшовик. Був викликаний В. І. Леніним в Петербург для оволодіння Державним банком, що і зробив, як він

пише в автобіографії, разом з Осинським. Був спочатку помічником головного комісара Державного банку, а з 17.12.1917 р. По 22.02.1918 р. був Головним комісаром по Державному банку Росії. На початку березня 1918 р. після підписання Брестського миру, з дозволу В. І. Леніна залишив пост Головного комісара Народного банку і виїхав в Україну для боротьби з УЦР. Голова Тимчасового робітничого селянського уряду України. У жовтні 1918 р. призначений Головним комісаром Народного банку РСФРР. У «Заповіті» Ленін В. І. назвав П'ятова Г. Л. одним з двох найздібніших працівників у партії (інший – Бухарін). У 1928 р. був призначений заступником Голови Державного банку СРСР. Голова Правління Державного банку з 19.04. 1929 р. по 18.10.1930 р. Через півтора роки (у жовтні 1930 р.) після невдачі в проведенні першого етапу кредитної реформи був усунений з посади голови. Незаконно репресований, помертньо реабілітований.

Спунде Олександр Петрович (7/19.05.1892–19.09.1962) – заступник голови Правління Державного банку в 1926–1928 рр. 2.01.1918 р. призначений комісаром Державного банку і був ним до осені 1918 р. У 1931 р. звільнений по хворобі на пенсію. Працював касиром в одному з відділень Державного банку.

Шейнман Арон Львович (1886–1944?) – голова Правління Державного банку з 4.10.1921 р. по 1924 р. і з 1926 р. по 19.04.1929 р. Член Комуністичної партії з 1903 року. У кінці 1928 р. не повернувся із зарубіжного відрядження, ставши неповерненцем. Його попередник Н. Г. Туманов і наступник М. І. Калманович були в 1937 р. незаконно репресовані.

Додаток 2
Управляючі Державним банком
Російської імперії⁴⁶⁸

1860–1866 – Штиглиць Александр Людвигович

1866–1881 – Ламанский Евгений Иванович

1881–1889 – Цимсен Алексей Васильевич

1889–1894 – Жуковский Юлий Галактионович

1894–1903 – Плеске Эдуард Дмитриевич

1903–1909 – Тимашев Сергей Иванович

1910–1914 – Коншин Алексей Владимирович

1914–1917 – Шипов Иван Павлович

---

⁴⁶⁸ Государственный банк Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Додаток 3
Кредитні установи у м. Київ,
створені у другій
половині XIX – на початку XX століття⁴⁶⁹

№	Назва установи	Коротка характеристика
1	Київське товариство взаємного кредиту	створене у 1868 р. Надавало кредити громадянам, підприємствам під заставу нерухомого майна. Здійснювало приймання грошових вкладів, коштовностей, цінних паперів та ін.
2	Київське міське кредитне товариство	створене у 1885 р. для кредитування грошовими позиками власників нерухомого майна у м. Києві і його передмісті. Знаходилося у підпорядкуванні Київської міської поліції. Приймало активну участь у Всеукраїнських з'їздах представників міських кредитних товариств (1904–1905, 1908, 1913, 1917).
3	Київське російське торговельно-промислове товариство взаємного кредиту	створене у 1910 р. Об'єднувало осіб, які мали право торгу – торговців і промисловців, здійснювало грошові кредитні операції під заставу з метою розвитку торгівлі. Знаходилося у підпорядкуванні Головного правління Російського торговельного товариства. Приймало участь у засіданнях з'їзду представників товариств взаємного кредиту півдня Росії (1912).
4	Київське товариство взаємного кредиту	створене землевласниками, домовласниками, торговцями, службовцями і ремісниками на початку 1910 р. До його складу увійшло 294 члени

⁴⁶⁹ Державний архів м. Києва: Путівник. – Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Київ, 2007. – 128 с. – С. 22–27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Tom-1-Putivnuk.pdf>

	«Самодопомога»	з капіталом близько 900 тисяч карбованців. Надавало кредити на розвиток підприємництва під заставу землі, нерухомого майна, цінних паперів.
5.	Київська спілка установ дрібного кредиту	створена у 1911 р. для об'єднання сільськогосподарських кредитних товариств на принципах кооперації. Спілка підпорядковувалась Київському губернському комітету в справах дрібного кредиту. Здійснювало видання кооперативних журналів, зокрема «Хроніки установ дрібного кредиту».
6.	Київське обліково-позикове товариство взаємного кредиту	засноване на внески групи київських землевласників, купців, власників прибуткових будинків, фабрик, заводів. Керівні функції здійснювало правління у складі голови та двох членів товариства. Надавало членам товариства кредити для розвитку підприємництва.
7.	Київське відділення Варшавського страхового товариства	засноване 1.05.1870 р. з основним капіталом 2 млн. крб. Діяло як представництво Варшавського страхового товариства (від вогню). Через мережу місцевих агентів проводило страхові операції у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Херсонській і Бессарабській губерніях, страхування рухомого і нерухомого майна від пожежі, блискавки і газового вибуху. До вирішення суперечок між товариством і застрахованими залучалися попечителі товариства, яких обирали серед почесних громадян краю.
8.	Київське товариство взаємного страхування	створене 1882 р. Керівним органом було правління у складі двох представників міської думи. Контроль за діяльністю товариства виконувала наглядова рада.

	майна від вогню	Розміри страхових внесків та виплат залежали від місцезнаходження об'єкта страхування. Товариство страхувало майно державних установ, приватних підприємств, домоволодіння.
9.	Управління державними ощадними касами	засноване у 1841 р. згідно Указу імператора Миколи I про створення державних ощадних кас. Підпорядковувалося Міністерству фінансів. Контролювало роботу державних ощадних кас, які здійснювали продаж цінних паперів, операції зі страхування прибутків і капіталів тощо.
10.	Інспекція державних ощадних кас Київського страхового району	була підзвітна і підконтрольна Управлінню державними ощадними касами. У підпорядкуванні знаходилося 497 ощадних кас, проводила страхові операції на території Київського страхового району. Мала право визначати лікарів, які здійснювали медичний огляд застрахованих потерпілих, а також закріплювала їх за певною поштово-телеграфною ощадною касою. Приймала участь у нарадах представників акціонерних страхових товариств (1912).
11.	Державна ощадна каса при Київському губернському акцизному управлінні	входила до складу Київського товариства взаємного кредиту. Надавала кредити членам каси.
12.	Державна ощадна каса при Київській конторі Держбанку	з 1899 р. здійснювала приймання і видавання коштів, проведення щорічно близько 300 тисяч фінансових операцій з цінними паперами. До штату ощадної каси входило 40 службовців, які обслуговували понад 80 тисяч клієнтів.

13.	Київська державна ощадна каса	об'єднувала 11 ощадних відділень у Києві, а також 15 діючих при поштово-телеграфних касах в міській і приміській зонах та інших територіях. Приймала і видавала готівку, переводила кошти до інших кас, здійснювала фінансові операції з цінними паперами.
14.	Позиково-ощадна каса при Київському університеті Св. Володимира	утворена у 1893 р., об'єднувала 28 викладачів університету. Мала керівний орган – наглядовий комітет, який очолював голова. Кожен член каси відраховував $\frac{1}{12}$ частину окладу на рахунок каси. Отримані фінансові внески каса зберігала у Київському міському товаристві взаємного кредиту. Надавала кредити членам каси.
15.	Фінансова комісія із заснування Київського політехнічного інституту	діяла в 90-х рр. XIX ст. Завдяки її діяльності були зібрані благодійні внески на будівництво Київського політехнічного інституту імені Олександра II від київських промислового та приватного комерційного банків, Київського відділення Волзько-Камського комерційного банку, товариств Степанівських цукрових і рафінадних заводів, Могилянського, Турбовського цукрових заводів, а також приватних підприємців.
16.	Київська каса допомоги політичним в'язням та тим, хто перебуває у засланні	утворена 1878 р., мала відділення в кожному районі міста. Співпрацювала з місією Червоного Хреста у м. Києві. З метою надання матеріальної і фінансової допомоги особам, які перебували у тюрмах, на засланні, каторзі, а також членам їх родин, організувала добровільний збір коштів, продуктів

		харчування, одягу, ліків та ін.
--	--	---------------------------------

Наукове видання

А. О. ТКАЧЕНКО, І. В. ТКАЧЕНКО

**СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ
БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ
АСПЕКТ (XVIII СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ)**

За редакцією авторів.

Комп'ютерна верстка *Кірічок Д.О.*
Відповідальна за випуск *Товстогуз Т.В.*

Здано на виробництво 21.07.2014. Підписано до друку 04.08.2014.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Cambria. Умов. друк. арк. 14,65. Обл.-вид. арк. 11,35
Тираж 300 пр. Вид. №1

Видавець: Видавництво «Ярославна»
Україна, 40011, м. Суми, вул. Горького, 2, моб.: 050-085-80-30
(Свідоцтво серія ДК №332 від 09.02.2001 р. Видано Державний
комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України)

Віддруковано: друкарня «Майстер Друк». Зам. 2107/1
м. Суми, пров. Академічний, 6, тел. 22-34-37, 050-407-18-49
e-mail: pechat-ofset@yandex.ru